T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSAT TARİHİ BİLİM DALI

AHMET MİDHAT EFENDİ'DE GİRİŞİMCİLİK: TEORİ VE PRATİK

Yüksek Lisans Tezi

YAHYA AYYILDIZ

İstanbul, 2017

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSAT TARİHİ BİLİM DALI

AHMET MİDHAT EFENDİ'DE GİRİŞİMCİLİK: TEORİ VE PRATİK

Yüksek Lisans Tezi

YAHYA AYYILDIZ

Danışman: Yrd. Doç. Dr. Gökçen Coşkun Albayrak

İstanbul, 2017

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

TEZ ONAY BELGESİ

İKTİSAT Anabilim Dalı İKTİSAT TARİHİ Bilim Dalı TEZLİ YÜKSEK LİSANS öğrencisi YAHYA AYYILDIZ'nın AHMET MİDHAT EFENDİ'DE GİRİŞİMCİLİK: TEORİ VE PRATİK adlı tez çalışması, Enstitümüz Yönetim Kurulunun 5.07.2017 tarih ve 2017-15/22 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından oy birliği / ~~oy çokluğu~~ ile Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Tez Savunma Tarihi 12.07.2017

Öğretim Üyesi Adı Soyadı			**İmzası**
1.	Tez Danışmanı	Yrd. Doç. Dr. GÖKÇEN COŞKUN ALBAYRAK	
2.	Jüri Üyesi	Prof. Dr. AHMET TABAKOĞLU	
3.	Jüri Üyesi	Doç. Dr. HAMDİ GENÇ	

ÖZET

Bu tezin konusu, Ahmet Midhat Efendi'nin girişimcilik anlayışının temel niteliklerini ortaya koymak ve iktisadi girişimlerinin kapsamını tespit etmektir. Tezin temel sorusu ise Ahmet Midhat Efendi'nin girişimciliğinin kapitalist mi yoksa geleneksel bir girişimcilik mi olduğudur. Bu soruya cevap verebilmek için öncelikle girişim kavramı üzerinde durulmuştur. Girişim, girişimci, girişimcilik tarihi, girişimcilik teorileri ele alınmış ve girişimcilikle yakından ilişkili ticaret ve özellikle kapitalizm kavramları incelenmiştir. İktisadi hayatta "geleneksel girişimci", "kapitalist girişimci" ve melez bir model olan "çevre girişimcisi" türlerinin olduğu ortaya konulmuştur. Ayrıca Osmanlı iktisat düşüncesinde girişimcilik anlayışı irdelenmiş ve Ahmet Midhat Efendi'nin hayatı, iktisat düşüncesi, iktisatla ilgili eserleri, edebi eserlerindeki girişimci karakterler, bizzat gerçekleştirdiği iktisadi girişimler açıklanmıştır. Tezin sonuç kısmında ise Ahmet Midhat Efendi'nin bütünüyle ne "geleneksel girişimci" ne de "kapitalist girişimci" profiline uyduğu, bunların dışında "çevre girişimcisi" olarak adlandırılabilecek farklı karakterde bir girişimci tipolojisi sergilediği ileri sürülmüştür. Bu sonuca, Ahmet Midhat Efendi'nin eserleri, eserlerindeki karakterler ve kendi girişimleri üzerine yapılan incelemeler sonucunda ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Girişimcilik, kapitalizm, ticaret, Ahmet Midhat Efendi, Osmanlı Devleti.

ABSTRACT

The aim of this thesis is to outline the main features of Ahmet Midhat Efendi's understanding of entrepreneurship and to determine the scope of his economic entrepreneurship. The main question of the thesis is whether Ahmet Midhat Efendi's entrepreneurship is capitalistic or traditional. Firstly, the concept of entrepreneurship has been examined to be able to answer this question. Moreover, the history of entrepreneurship and entrepreneurship theories are discussed with the economic concepts -trade and capitalism- that are relevant to entrepreneurship. In doing so, three kinds of entrepreneurship are determined: traditional, capitalist, and peripheral. The Ottoman understanding of entrepreneurship is examined before analyzing the biography, the publications, the novel characters and enterprises of Ahmet Midhat Efendi. In conclusion, it is argued that Ahmet Midhat Efendi corresponds neither with the profile of the "traditional" nor with that of the "capitalist entrepreneurship"; rather he displays a different profile which can be referred to as "peripheral entrepreneurship".

Keywords: Entrepreneurship, capitalism, commerce, Ahmet Midhat Efendi, The Ottoman Empire.

ÖNSÖZ

Bu tezin hazırlanmasına katkıda bulunanlar elbette çoktur ancak öncelikle bilgi ve tecrübelerinden istifade ettiğim, başta Prof. Dr. Ahmet Tabakoğlu ve Prof. Dr. Erol Özvar olmak üzere tüm bölüm hocalarıma teşekkürü bir borç biliyorum.

Bir tez çalışmasında öğrenilenlerden biri de danışmanlığın önemidir. Hem konu seçiminde hem de tezin hazırlanma sürecinde yerinde müdahale ve katkılarıyla tezin ete kemiğe bürünmesinde ve sonuca ulaşmasında danışmanlığın çok önemli bir yeri vardır. Öyle ki ayağı yere basmayan konu önerilerimi nazikçe ve yol gösterici bir biçimde yönlendirerek ayağımın yere basmasını sağladığı için danışman hocam Yrd. Doç. Dr. Gökçen Coşkun Albayrak'a teşekkür ediyorum. Tezin bir yandan rayından çıkmasını önlemek diğer yandan da araştırmacının kendi yatağını ve üslubunu bulmasını sağlamak, hassas bir dengeyi kurmakla mümkündür. Bu hassas dengeyi gözeterek tezin tamamlanmasında oynadığı ufuk açıcı rolden ötürü Yrd. Doç. Dr. Gökçen Coşkun Albayrak'a bir kere daha teşekkür ediyorum.

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR ..... **viii**
GİRİŞ **1**
1. GİRİŞİMCİLİK KAVRAMI, TARİHİ VE TEORİSİ **5**
1.1. Girişimcilik Kavramı 5
1.1.1. Girişim 6
1.1.2. Girişimci 8
1.1.2.1 Girişimcilik Ruhu 9
1.1.2.2. Girişimcilik Ahlakı 12
1.2. Girişimcilik Tarihi 16
1.3. Girişimcilik Teorileri 18
1.3.1. Cantillon 18
1.3.2. Say 19
1.3.3. Schumpeter 20
1.4. Ticaret ve Kapitalizm 22
1.4.1. Ticaret 22
1.4.2. Kapitalizm 24
1.4.2.1. İlke: Sermayenin sınırsız birikimi 26
1.4.2.2. Zihniyet: Rasyonellik veya hesapçılık 31
1.4.2.3. Gelişme: Dış kaynak transferi 36
1.4.2.4. Tamamlanma: Siyasi hegemonya 37
1.4.2.5. İnsan modeli: Birey 43
1.5. Girişimci Modelleri 44
2. OSMANLI İKTİSAT DÜŞÜNCESİNDE GİRİŞİMCİLİK **50**
2.1. Osmanlı Klasik İktisadi Yapısı 50
2.2. Osmanlı Klasik İktisat Düşüncesi 55
2.3. Osmanlı İktisat Düşüncesinin Dönüşümü 61
2.4. Osmanlı İktisat Düşüncesinde Girişimcilik 65

3. AHMET MİDHAT EFENDİ'DE GİRİŞİMCİLİK 69
3.1. Ahmet Midhat Efendi'nin Hayatı 69
3.2. Ahmet Midhat Efendi'nin İktisatla İlgili Kitapları 80
3.2.1. Sevda-yı Sa'y u Amel 80
3.2.2. Ekonomi Politik 83
3.2.3. Teşrîk-i Mesâi Taksim-i Mesâi 85
3.2.4. Hallü'l Ukad 86
3.3. Ahmet Midhat Efendi'nin İktisat Düşüncesi 88
3.3.1. Ahmet Midhat Efendi'nin Düşüncesini Oluşturan Koşullar 90
3.3.2. Ahmet Midhat Efendi'nin Kalkınma Düşüncesi 93
3.3.3. Ahmet Midhat Efendi'nin Korumacılık Yaklaşımı 97
3.3.4. Ahmet Midhat Efendi'nin Çalışma Fikri 99
3.3.5. Milli İktisadın Öncüsü: Ahmet Midhat Efendi 106
3.4. Ahmet Midhat Efendi'de Girişimcilikle İlgili Kavramlar 107
3.4.1. Osmanlı İnsanı 108
3.4.2. Kazancın Meşruiyeti 110
3.4.3. Tasarruf 112
3.4.4. Sermaye Birikimi 115
3.5. Ahmet Midhat Efendi'nin Romanlarında Girişimci Karakterler 116
3.5.1. Rakım Efendi ve Felatun Bey 117
3.5.2. Seyyit Mehmet Numan 119
3.5.3. Vahdeti ve Sulhi 121
3.5.4. Şinasi 123
3.5.5. Nasuh Efendi 125
3.6. Ahmet Midhat Efendi'nin İktisadi Girişimleri 126
3.6.1. Ahmet Midhat Efendi'nin Yayıncılık Girişimleri 130
3.6.1.1. Dağarcık 130
3.6.1.2. Devir 130
3.6.1.3. Bedir 131
3.6.1.4. Kırkanbar 131
3.6.1.5. İttihad 132
3.6.1.6. Osmanlı 132
3.6.1.7. Tercüman-ı Hakikat 132
3.6.2. Ahmet Midhat Efendi'nin Matbaacılık Girişimleri 133

3.6.3. Sırmakeş Suları 136
3.6.4. Akbaba Çiftliği..... 136
SONUÇ 139
KAYNAKÇA 146

KISALTMALAR

BEO	Bab-ı Ali Evrak Odası
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivleri
C.	Cilt
çev.	Çeviren
drl.	Derleyen
Ed.	Editör
hzl.	Hazırlayan
İ.DUİT	İrade, Dosya Usulü
İ.DH.	İrade, Dahiliye
Nu.	Numara
s.	Sayfa
S.	Sayı
TDK	Türk Dil Kurumu
Vol.	Volume
vs.	Vesaire
yay. haz.	Yayına hazırlayan
yy.	Yüzyıl

GİRİŞ

İçinde yaşadığımız modern dünya, yaklaşık olarak beş yüzyıl önce Batı Avrupa'da ortaya çıkan kapitalist sistemin ürünüdür. Bu sistemin kurucu unsuru ise kapitalist girişimciler veya bu girişimcilerden oluşan burjuva sınıfıdır.

Batı Avrupa, burjuva sınıfının öncülüğünde önce merkantilizm olarak adlandırılan ticari kapitalizme, 18. yy'dan sonra da sanayi kapitalizmine evrildi. Kapitalizm, bu niteliksel dönüşümünün yanı sıra başından itibaren coğrafi bir yayılma içerisinde de olmuştur. Batı Avrupa dışındaki toplumlar, kapitalizmin yayılmacı tehdidiyle karşı karşıya kalmış ve bu tehdidin üstesinden gelemeyerek kapitalist dünyaya, şu veya bu ölçüde, eklemlenmişlerdir. Bugün itibarıyla bu yayılma tamamlanmış; dünya, bütünüyle bir kapitalist dünyaya dönüşmüştür.

Osmanlı'nın serencamı da bir istisna oluşturmamaktadır. Kapitalizmin dünya genelinde görünür olmaya başlamasından itibaren Osmanlı münevveri, sistem düzeyindeki sorunu hissetmiş, bunu dile getirmiş ve sınırlı düzeyde de olsa çözüm önerileri sunmuştur. Başta Koçi Bey, Selanikli Ali, Defterdar Sarı Mehmed Paşa, Kâtip Çelebi olmak üzere pek çok isim, temelde kapitalizmin yükselişinden kaynaklanan artçı sorunlarla ilgili önerilerde bulunmuşlardır.

Yaklaşık üç yüzyıl (1500-1800) süren ticari kapitalizm dönemini palyatif ve öze dokunmayan tedbirlerle geçiştiren Osmanlı, 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan itibaren sanayi kapitalizmi karşısında klasik sistemini daha fazla sürdüremez hâle gelmiş ve nihayetinde 1838 Baltalimanı Antlaşması'yla kapitalist dünyaya eklemlenmiştir. Bir başka ifadeyle Batılılaşma veya bununla atbaşı giden kapitalistleşme yoluna girmiştir.

Batılılaşma/kapitalistleşme süreci, siyasi olarak Tanzimat, iktisadi olarak da Baltalimanı Antlaşması'yla başlatılabilir. Yasal olarak 1838-1839'da başlayan kapitalist dünyaya eklemlenme süreci, dünyanın geri kalanında olduğu gibi, bugüne kadar devam eden, çıkışı olmayan mecburi bir istikamet olmuştur.

Her ülkenin kapitalistleşme süreci, kendine has birtakım özelliklere sahiptir. Bu süreç, ülkenin coğrafi konumu, üretim biçimi, kurumsal yapısı, kültürel değerleri, toplumsal yapısının bileşenleri, merkez kapitalizmi için arz ettiği jeostratejik önem gibi pek çok faktör tarafından

şekillendirilmiştir. Bu faktörlerden biri de söz konusu kapitalistleşme sürecini veya Batı kapitalizmiyle karşılaşma ve bu karşılaşmanın doğurduğu sonuçları algılama, değerlendirme ve bununla uyumlu bir pratik geliştirme düzeyidir. Bir başka ifadeyle karşılaşılan fenomeni algılama ve buna verilen cevap, her ülkenin kendi kaderini çizmiştir.

Çizilen bu yolu anlamak için ele alınması gereken temel kavramlardan biri de girişimciliktir. Girişimcinin kapitalist sistemde merkezî bir rolü olması dolayısıyla, girişimcilik kavramının Osmanlı iktisat düşüncesinde nasıl algılandığını ve buna yönelik ne tür pratikler geliştirildiğini ortaya koymak, söz konusu süreci anlamakta aydınlatıcı olacaktır.

Tanzimat Dönemi'nin önemli bir aydını ve girişimcisi olan Ahmet Midhat Efendi'nin girişimcilik anlayışını ve uygulamalarını incelemek, bu dönemdeki girişimcilik anlayışının ve bu anlayıştaki dönüşümün temel karakteristiğini görmek açısından önemlidir.

Ahmet Midhat Efendi, Osmanlı'daki "millî iktisat" düşüncesinin tohumlarını atan bir yazar olmasının yanı sıra matbaacılıktan yayıncılığa, çiftlik işletmesinden su satıcılığına kadar pek çok iktisadi girişimde bulunmuş bir girişimcidir de aynı zamanda. Ayrıca Batılılaşma karşısındaki seçici tutumu, kültürel olarak muhafazakâr yaklaşımı, bununla birlikte Batı'da gelişen teknoloji, sanayi, bilim konularındaki iştahı, hem Osmanlı toplumunu hem de yönetim kademesini göreli olarak temsil etmesini sağlayan ve bu yönüyle de diğer alternatif isimler arasında ön plana çıkan özellikleridir.

Yani Ahmet Midhat Efendi'nin düşüncesinde yer alan girişimcilik kavramı ve bununla ilişkili girişimcilik uygulamaları, Osmanlı'nın klasik sisteminin çözüldüğü ve kapitalist dünyaya eklemlendiği bir dönemde kapitalizmin hangi düzeyde algılandığına ve buna nasıl cevap geliştirildiğine ilişkin önemli bir gösterge olacaktır.

Bu çalışma, Ahmet Midhat Efendi'nin girişimcilik anlayışının temel niteliklerini belirlemek, bu anlayışın ön plana çıkan özelliklerini ortaya koymak ve iktisadi girişimlerinin kapsamını tespit etmek amacındadır. Bunun için Ahmet Midhat Efendi'nin Osmanlı klasik iktisat düşüncesi ile kapitalist zihniyet arasında nerede konumlandığını belirlemek gerekmektedir. Bunu yaparken Ahmet Midhat Efendi'nin iktisatla ilgili çalışmalarında ortaya koyduğu düşüncelerin yanı sıra edebi eserlerindeki karakterler üzerinden de bir okuma yapılmıştır. Böylece

Ahmet Midhat Efendi üzerinden Osmanlı iktisat düşüncesindeki modernleşme veya kapitalistleşme sürecinin de bir fotoğrafı çekilmiş, bu sürecin niteliğine ilişkin bir sondaj yapılmış olacaktır.

Çalışma, üç ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde çalışmanın temel kavramlarından birini oluşturan girişimcilik kavramı, bu kavramın tarihi ve girişimcilikle ilgili teoriler ele alınmaktadır. Girişim olarak adlandırılan faaliyetlerin ayırt edici özelliklerinin neler olduğu, bu faaliyetleri organize eden girişimcinin nitelikleri, yine bu niteliklerin mütemmim cüzü olan girişimcilik ruhu ve girişimcilik ahlakı kavramları açıklanmaktadır. Yine bu bölümde girişimcilikle yakından ilişkili ticaret ve kapitalizm kavramları ele alınmış ve kapitalizmin temel nitelikleri irdelenmiştir. Bu bölümün en önemli kavramı herhalde kapitalizmdir. İktisatta kapitalizm kadar tartışılan ve farklı yorumlara konu olan başka bir konu bulmak oldukça güçtür. Konunun kapsam ve derinliğine karşın kapitalizmin temel ve ayırt edici özellikleri üzerinde durulmuştur.

Kapitalizm konusunda baskın olan sınıfsal söylem, kapitalizmin ayırt edici özelliklerinin anlaşılmasını güçleştirmektedir. Ancak yine de Sombart, Wallerstein ve özellikle Andre Gorz'un açıklamaları, konunun netleştirilmesine katkı sunmuştur. Bununla birlikte kapitalist zihniyetin ve sistemin ortaya çıkmasında siyaset zihniyetinin ve sınıfının ihmal edilen ancak önemli bir rolü olduğu, Machiavelli örneğinden ve Henri Pirenne'in bazı açıklamalarından anlaşılmaktadır. Machiavelli isminin bu zamana kadar olumsuz çağrışımlarla kullanılması, söz konusu bağlantının kurulamamasının bir sebebi olabilir. Ancak Machiavelli, daha sonraki yüzyıllarda iktisadi alanda görülecek olan kapitalist zihniyetin -"hesapçı zihniyet" olarak da adlandırılabilir- en mükemmel örneğini sunmuştur.

Birinci bölümün son kısmında bütün bu açıklamaların sonucu mahiyetinde olan ve Ahmet Midhat Efendi'nin girişimciliğini değerlendirebilmek için gereklilik arz eden girişimci tipleri açıklanmakta ve bu tiplerin birbirlerinden ayrıldıkları noktalar üzerinde durulmaktadır.

İkinci bölümde girişimcilik kavramının Osmanlı'daki izdüşümü ortaya konulmakta ve bunun için öncelikle Osmanlı iktisadi yapısı açıklanmaktadır. Çünkü hemen akabinde ele alınacak olan Osmanlı iktisat düşüncesi, bir yandan Osmanlı iktisadi yapısından etkilenmiş diğer

yandan da bu yapının zemininde şekillenmiştir. Osmanlı iktisat düşüncesi, Osmanlı iktisadi yapısı göz önünde bulundurulmadan anlaşılamayacağı için öncelikle bu konu üzerinde durulmuştur. İktisat düşüncesi başlığı altında "iktisat düşüncesi" ile "iktisat zihniyeti" ve "iktisadi dünya görüşü" bir bütünün ayrı görünümleri olarak ele alınmıştır. Yine bu bölümde Osmanlı iktisat düşüncesinin dönüşümü incelenmiş ve Osmanlı iktisat düşüncesindeki girişimci algısı ortaya konulmuştur.

Son bölümde ise Ahmet Midhat Efendi'nin girişimcilik düşüncesi ve uygulamaları açıklanmaktadır. Bu bölüm, Ahmet Midhat Efendi'nin hayatıyla başlamaktadır, çünkü Ahmet Midhat Efendi'nin hayat hikâyesi, girişimcilik düşüncesinin nasıl oluştuğunun ve bizzat gerçekleştirdiği girişimlerin hangi koşullarda meydana geldiğinin izlerini ve arka planını sunmaktadır. Bir sonraki kısım, genel iktisadi düşüncesini ele almakta ve özellikle girişimcilik hakkındaki yaklaşımını sergilemektedir. Bunu yaparken iktisatla ilgili eserlerinden faydalanmakla birlikte edebi eserlerindeki kahramanlara da başvurulmuştur. Son kısımda ise bizzat kendisinin gerçekleştirdiği iktisadi girişimler ele alınmıştır.

Sonuç kısmında ise tezin temel sorusu olan Ahmet Midhat Efendi'nin girişimciliğinin kapitalist mi yoksa geleneksel bir girişimcilik mi olduğunun veya bunlar dışında daha farklı bir nitelik mi sergilediğinin değerlendirmesi yapılmıştır.

Ahmet Midhat Efendi'nin matbaacılık, yayıncılık, çiftlik işletmesi ve su dağıtıcılığı gibi girişimlerinin kâr-zarar, sermaye miktarı, yatırım tutarı gibi şirkete ait hesap kayıtlarına, ayrıca vergi durumuna veya ithal edilen hurufat veya kuluçka makinesi gibi diğer makinelerin ithalat kayıtlarına ilişkin Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Hatta uzun yıllar devlet memuriyetinde üst düzey görevlerde bulunan meşhur biri olmasına rağmen Ahmet Midhat Efendi'nin memuriyet sicili de bulunamamıştır. Bugün Sırmakeş suyunu tüketiciye sunan firma hâlâ faaliyette olmasına rağmen şirket kayıtlarında Ahmet Midhat Efendi dönemine ilişkin herhangi bir veri bulunmamaktadır.

1. GİRİŞİMCİLİK KAVRAMI, TARİHİ VE TEORİSİ

Ahmet Midhat Efendi'de girişimcilik olgusunun niteliğini ortaya koyabilmek için öncelikle girişimcilik kavramının kendisini ele alıp irdelemek, kavramsal analizini yapmak gerekir. İnsani bir deneyim olarak girişimcilik olgusu, farklı toplumlarda ve farklı tarihlerde çeşitli nitelikler göstermiştir. Doğal olarak her bir girişimcinin şaşmaz ve sabit özelliklere sahip olduğunu düşünmemek gerekir. Bununla birlikte olgunun ele alınabilmesi ve birtakım çıkarımlarda bulunabilmek için genellemelerde bulunmak ve girişimcilerde gözlemlenen birtakım ortak özellikleri soyutlamak da kaçınılmazdır.

Bu çerçevede girişimci kavramından ne anlaşılması gerektiği, girişimcilerin tarih boyunca nasıl bir süreçten geçtikleri, girişimcilerle ilgili iktisat literatüründe ne gibi teorilerin geliştirildiği, bu ilk bölümün konusudur. Ayrıca konunun netleştirilebilmesi için girişimcilikle ilişkili birtakım kavramların ele alınması, konunun açık ve seçik bir biçimde ortaya konulması için zorunludur. Bununla birlikte bölümün sonunda girişimcilik türleri tespit edilerek Ahmet Midhat Efendi'nin girişimciliğinin değerlendirilebileceği bir kıstasa ulaşılmış olacaktır.

1.1. GİRİŞİMCİLİK KAVRAMI

Girişimcilik kavramı ele alınırken öncelikle hangi faaliyetlere girişim dendiği, girişim olarak adlandırılan bir faaliyetin diğer faaliyetlerden nasıl ayırt edilebileceği ve bir girişimde bulunması gereken olmazsa olmaz özellikler üzerinde durulacaktır. Buradan hareketle girişim faaliyetini yürüten girişimci kavramına geçilecek ve girişimcinin nitelikleri ortaya konulacaktır.

Schumpeter'e göre girişim, insan faaliyetleri içerisinde çok özel bir yere sahiptir. Statik değil dinamiktir ve dönüştürücü bir gücü vardır. Bu sebeple devlet memuriyeti, işçilik ve bir ölçüde tarım gibi statik ve rutin faaliyetlerde gözlenemeyen birtakım psikolojik özellikler barındırmaktadır. [1] Bu özelliklere girişimcilik ruhu denmektedir. Bu bölümde hem girişimcilik ruhu hem de bununla yakından ilişkili girişimcilik ahlakı açıklanacaktır.

[1] İclal Çögürcü, "İktisadi Doktrinlerde Geçmişten Günümüze Girişimciliğin Önemi", **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, No. 35, 2016, s. 65-80.

1.1.1. Girişim

Girişim diye adlandırılan faaliyet, sadece iktisadi bir kavram veya iktisadi hayata ilişkin bir olgu değildir ve pek çok girişim türü bulunmaktadır. İktisadi girişimciliğin yanında siyasi ve askerî girişimcilik türleri olduğu gibi iktisadi girişimcilik içerisinde de modern bir görünüm olan "kapitalist girişimcilik" ile kapitalizm öncesini yansıtan "geleneksel girişimcilik" modelleri de bulunmaktadır.

Bu bölümde girişimcilikle ilgili bahsedilen özelliklerin bir kısmı, hayatın bütün alanlarındaki girişimcilik türlerinin ortak özellikleri olmakla birlikte aynı zamanda iktisadi girişimcilik türleri olan "kapitalist girişimcilik" ile "geleneksel girişimciliğin" de ortak özellikleridir.

> Girişim, geniş anlamda, aynı ve tek bir iradeye boyun eğen, birçok insan arasında süreklilik taşıyan bir iş birliğinin uzun vadede gerçekleştirilmesidir.[2]

Bu tanımdan hareketle bir girişimin ilk şartı, ortak bir iradeye sahip olunmasıdır. Bu irade tek bir kişiye boyun eğmek şeklinde otoriter de olabilir, birçok insanın ortaklaşa kararlaştırdıkları ve katılımda bulundukları demokratik bir şekilde de olabilir. Eğer bir girişim veya bunun da ötesinde herhangi bir iş gerçekleştirilecekse tek bir irade etrafında ortak bir ülkü veya tutkunun olması zorunludur.

Girişimi diğer faaliyetlerden ayıran bir özellik de kısa vadeli, ayak üstü alınan bir kararı değil, uzun vadeli bir planlamayı gerektirmesidir. Örneğin bir mahalle kavgası bir girişim değildir ama savaş, uzun vadeli bir planlamayı gerektirdiğinden bir girişimdir. Aynı şekilde bir sanatçının herhangi bir anda bir şarkı söylemesi değil de ekibiyle birlikte birçok şehri kapsayan bir turneye çıkması bir girişimdir.

Girişimin bir başka koşulu da sadece planlamayı veya temenniyi içermemesi, bilakis planlanan eylemin gerçekleştirilmiş olması gerekir. Ne kadar planlama olursa olsun eğer bir iş gerçekleştirilmemişse girişim olamaz. Girişimden söz edilebilmesi için gerçekleştirilmiş olması gerekir.

[2] Werner Sombart, **Burjuva**, Çev: Oğuz Adanır, Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2008, s. 63. Girişimciliğin tanımını içeren ve bir sonraki dipnota kadar olan kısım, Sombart'tan özetlenmiştir.

Bir girişimin olmazsa olmaz özelliklerinden biri de birçok insanı içinde barındırmasıdır. Uzun vadeli bir plana sahip bile olsa tek bir kişinin kendi başına yaptığı herhangi bir iş, girişim olarak adlandırılamaz. Bu sebeple sanat, zanaat veya esnaflığa ilişkin işler, girişim olarak görülemez. Bu özellik, girişimin organizasyonel ve sosyal boyutunu vurgulamaktadır.

Kısaca bir faaliyetin bir girişim olarak adlandırılabilmesi için aynı veya tek bir irade tarafından yönlendirilmesi, tek kişinin değil çok sayıda kişinin katılması, ayak üstü alınan ani bir kararı değil planlamayı gerektirmesi, kısa vadeli değil uzun vadeli olması ve süreklilik taşıması ve son olarak sadece plan olarak kalan bir temenniyi değil, gerçekleştirilen bir eylemi içermesi gerekmektedir.

Tarihte görülen belli başlı girişimcilik türleri arasında iktisadi, askerî, siyasi ve sosyal girişimcilik türleri sayılabilir.

Girişimcilik türlerinden biri ve belki de en önemlisi iktisadi girişimciliktir. Bu girişimcilik, kapitalist ve geleneksel olarak iki alt türe ayrılabilir. Kapitalist girişimcilik ileriki sayfalarda ayrıntıyla işleneceğinden burada sadece geleneksel iktisadi girişimcilik üzerinde kısaca durulacaktır.

Geleneksel dönemdeki iktisadi girişimciliğin en önemli görünümlerinden birine ticarette ve özellikle uluslararası ticarette rastlıyoruz. Akdeniz havzasındaki Fenikelilerin ön ayak oldukları koloni ticareti veya Çin'den Avrupa'ya yönelen İpek Yolu üzerinde cereyan eden ticaret, bu tür girişimciliğin tipik örnekleridir.

Kapitalizm öncesi görülen iktisadi girişimcilik türünün farklı bir uygulaması, Avrupa'da görülen büyük toprak mülkiyetidir. Büyük toprak mülkiyeti veya senyörlük, çok sayıda insanın belli bir toprak parçası üzerinde üretim yapmak amacıyla organize edilmesidir. Bu girişimcilik türünde emek ve toprak gibi temel üretim faktörleri kazanç amacıyla bir araya getirilmektedir.[3] Osmanlı'daki timar sistemi hem toprağın mülkiyet biçimi hem de toprakta çalışanların hukuki statüsü yönüyle farklılaşmakla birlikte aynı çerçevede iktisadi bir girişim olarak değerlendirilebilir.

[3] Sombart, s. 72.

Tarihte görülen belli başlı girişimcilik türlerinden biri de askerî girişimciliktir. Askerî seferler, girişimciliğin ilk türlerinden biridir. Bu girişim türü, ortak bir irade etrafında çok sayıda insanı harekete geçirmesi ve uzun vadeli bir planlamaya dayanması itibariyle tipik bir girişimciliktir. Herhangi bir askerî seferde bulunmak, pek çok değişkenin ayrıntıyla hesap edilmesini gerektirdiğinden kapsamlı bir planlamayı zorunlu kılar. Bu seferler maddi gerekçeli olabildikleri gibi siyasi, sosyal ve dinî gerekçelerle de motive edilebilmektedirler.[4]

Bir başka önemli girişimcilik türü de siyasi organizasyonlar gerçekleştirmek veya siyasi organizasyonların en büyüğü ve kapsamlısı olan devlet kurmaktır. Devletin en belirgin özelliği, egemenliği altında bulundurduğu insanlar üzerinde yaptırım gücüne sahip olmasıdır. Toplum, iktidar sahiplerinin iradesine boyun eğmek durumunda kalmaktadır. İktidar sahipleri, toplumdan vergi adı altında iktisadi gelir edinebilmekte, onları asker olarak savaşa sürebilmekte veya kamu hizmeti adına çalıştırabilmektedir. Girişim olgusunun özelliklerinin hepsi bir devlet oluşumunda görülebilmektedir. Hatta devlet, bütün girişimlerin en kapsamlısı, yaygın olanı ve en üst otoriteye sahip olanıdır. Çünkü devlet girişimi, toplumun bütününü içeren ve hayatın pek çok alanına müdahale eden bir girişimdir.[5] Yine bugün hemen her ülkede rastlanan siyasi partiler, siyasi girişimciliğin örneklerindendir.

Sosyal girişimcilik de dikkate alınması gereken modellerden biridir ve özellikle dinî veya ideolojik akımlarda görülmektedir. Örneğin tasavvufi bir oluşumun ortaya çıkması, girişimciliğin özellikleri olarak belirtilen ortak bir irade, çok sayıda kişinin katılması, uzun vadeli olması ve süreklilik taşıması gibi özellikleri yönüyle sosyal bir girişim olarak tanımlanabilir. Bununla birlikte modern zamanlarda sivil toplum kuruluşları da bu girişimcilik türünün örnekleri olarak kabul edilebilir.

1.1.2. Girişimci

Girişimcilik, hayatın farklı alanlarında ortaya çıkan bir olgu olsa da ağırlıkla iktisat literatüründe kullanılan bir kavram hâline gelmiştir. Bu çalışmada da girişimcilik iktisadi anlamıyla ele alınacaktır.

[4] Sombart, s. 70.
[5] Sombart, s. 75.

Pek çok konuda olduğu gibi girişimci tanımında da hemen herkesin üzerinde ittifak ettiği tek bir tanım bulunmamaktadır. Söz konusu girişimci tanımları ya belli bir ideolojik çerçeveden yapılmakta ya da girişimcilik olgusu belli bir yönüyle ön plana çıkarılmaktadır.

Hem Fransızca hem de İngilizcede aynı kelimeyle karşılanan girişimci terimi (entrepreneur) Fransızca kökenli olup yaygın olarak kullanımı 18. yy'dadır ve bu kelimenin eski çağlarda kullanımına rastlanmaz. Fransız Jacques Savary'nin (1622-1690) *Dictionnaire Universel de Commerce* adlı sözlüğünde girişimci kelimesi; üretici, usta, müteahhit olarak tanımlanır. Kelimenin daha eski bir biçimi olan "entreprendre"nin kullanımına 14. yy'da rastlanmaktadır.[6] Entreprendre, entre (girmek, giriş) ve prendre (almak, üstlenmek) kelimelerinden birleştirilerek oluşturulmuştur. Daha sonraki yüzyıllarda ise kamu işleri müteahhidi anlamında kullanılmıştır.[7]

Bugün iktisat literatüründe girişimci, mal ve hizmet üretimi yapmak için emek, sermaye ve doğal kaynak gibi üretim faktörlerini bir araya getiren ve aynı zamanda söz konusu işletmeyi kuran ve yöneten kişidir. Girişimcinin bu faaliyetlerindeki hedefi kâr elde etmektir ve bunun karşılığında da işin riskini üstlenmektedir.[8]

Girişimci kelimesini karşılayan ve Türkçede kullanılan bir başka kavram da müteşebbistir. Arapça kökenli bu kelime, teşebbüs kelimesinden türetilmiştir. Teşebbüs, bir işi yapmaya girişme, bir işe yapışma, sarılma anlamlarına gelmektedir.[9]

Girişimcinin belli başlı özellikleri şu şekilde sıralanabilir: amacının kâr sağlamak olması; doğal kaynak, sermaye, emek gibi üretim faktörlerini bir araya getirerek bir işletme kurması, kurulan işletmeyi yönetmesi, tüm bu faaliyetlerinde karşılaştığı riski üstlenmesi.[10]

1.1.2.1 Girişimcilik Ruhu

Bütün bunlar girişimcinin formel özellikleridir. Ancak bunların yanında girişimciyi doğuran ve başarılı kılan birtakım özellikler vardır ki bunlara girişimcilik ruhu denmektedir.

---

[6] Robert F. Hebert ve Albert N. Link, "The Entrepreneur As Innovator", **Journal of Technology Transfer**, No. 31, 2006, s. 589-597.
[7] Adem Öğüt, Aslan Şendoğdu ve Nahit Yılmaz, "Bilişimci Girişimcilik Tipolojisi Açısından Bilgi Yönetiminin İlkeleri", **Uluslararası Girişimcilik Kongresi**, Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, 25-27 Mayıs 2006, s. 431-436.
[8] Mahmut Tekin, **Girişimcilik**, Konya: Damla Ofset, 1999, s. 1.
[9] İlhan Ayverdi, **Misalli Büyük Türkçe Sözlük**, C. 3, İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 2005, s. 3142.
[10] Tekin, s. 2.

"Girişimcilik ruhu' dediğimizde bununla söylemeye çalıştığımız şey, bir girişimin gerçekleştirilme aşamasında sahip olunması gereken tüm ruhsal niteliklerdir."[11] Bu ruhsal nitelikler, yukarıda sayılan girişimcinin özellikleriyle paralellik arz etmektedir.

Sombart, başarılı bir girişimcinin sahip olması gereken ruhsal nitelikler arasında altın tutkusunu, fetihçi bir karakteri ve örgütleyicilik özelliğini saymaktadır ancak buna hesaplama ile Schumpeter'in vurguladığı yenilikçilik maddesini de eklemek gerekir.

Altın tutkusu: İnsanlardaki zenginleşme veya servet edinme arzusu, kendini en iyi şekilde, altın adlı değerli madende ifade etmiştir. Altın, tarih boyunca, gücün, servetin, ihtişamın, refahın sembolü olmuştur. Bu sebeple madenleri altına çevirme arayışındaki simyacılar veya define arayıcıları, tarih boyunca bütün toplumlarda görülebilmiştir. Altın tutkusu o kadar güçlüdür ki coğrafi keşiflerin altındaki temel güdülerden biri de budur. Amerika kıtasına ayak basan İspanyol birliklerinin ilk yaptıkları iş, yerli Aztek altınlarının peşine düşmek olmuştur.[12]

Siyasi ve askerî alanlardaki girişimcilikte "güç istenci" veya zafer tutkusu nasıl temel bir nitelikse, iktisadi girişimcilikte de kazanç arzusunu temsil eden altın tutkusu o kadar belirleyicidir.

Fatih: Altın tutkusu pek çok insanda ve toplumda vardır. Hatta bütün dinler ve pek çok felsefi öğreti, insandaki bu tutkuyu gemlemeye veya kontrol altına almaya çalışmış, bu doğrultuda geniş bir literatür oluşturmuştur. Ancak bu tutku, güçlü bir irade, kararlılık ve planlamayla birlikte olduğunda, yani fetihçi bir karakterle bütünleştiğinde söz konusu girişimler ortaya çıkabilmiştir:

> Gerçek girişimci (fatih!) yolu üstüne çıkacak bütün engelleri aşıp geçme konusunda yeterince güçlü ve kararlı olmak durumundadır. Ancak bu kişi aynı zamanda bir fatih, yani çok cüretkâr, girişimin başarısı için her şeyi göze alabilecek biri olmalıdır. Bu, risk tutkusu konusunda kumarbazla benzerlik göstermektedir. Risk tutkusuysa entelektüel esnekliği, ahlaki enerjiyi, çok güçlü bir sinir sistemini, azimkâr bir iradeyi zorunlu kılmaktadır.[13]

[11] Sombart, s. 64.
[12] Sombart, s. 36.
[13] Sombart, s. 65-66.

Örgütleyici: Altın tutkusuna sahip kararlı bir iradenin yapacağı ilk iş, hedefe ulaşmak için gerekli olan kaynakları, özellikle de insanları organize etmektir. Girişimin başarısı, kaynakların ve en önemli kaynak olan insan faktörünün organize edilmesine bağlıdır.

> Eserini gerçekleştirebilmek için girişimcinin her zaman iradesine boyun eğecek başka insanların yardımına ihtiyacı vardır ki başarının en önemli koşullarından biri budur. Başka iradelerin onunkine boyun eğmesi için girişimci, her şeyden önce iyi bir örgütleyici olmalıdır. Girişimcinin, kendilerinden yararlanacağı, etkin ya da edilgin bir şekilde amaçlarına hizmet edecek bu insanları kendisine yardımcı olma konusunda hiç zorlamadan ikna etmesi, başka bir deyişle bu insanları işe alması gerekmektedir. Müzakere etmek demek, zihinsel silahlar aracılığıyla mücadele etmek demektir.[14]

Hesaplama: Yukarıda verilen girişim tanımında girişimin bir özelliği de "Ayak üstü alınan ani bir kararı değil, planlamayı gerektirmesi" şeklinde ifade edilmişti. İster askerî ister siyasi isterse de iktisadi olsun, bir girişimi diğer faaliyetlerden ayıran temel bir özellik de planlamaya dayanmasıdır. Planlama demek, iktisadi girişimlerde hesaplama demektir.

Kâr sağlamayı amaçlayan bir tüccar, bir malın alım fiyatı ile satım fiyatını göz önünde bulundurmak, yani hesaplamak, ayrıca işletme maliyetlerini ve olası risk ve giderleri tahmin etmek zorundadır. Bu hesaplamayı yapmadan girişilecek bir iktisadi faaliyet, başarısızlıkla sonuçlanacaktır.

> Daha sonraki yüzyıllarda karşımıza çıkacak kapitalistler gibi, başlangıç aşamasındaki tüccar için de belirleyici unsur paradır ve tüccar, tüm düşünce ve görüşlerini para aracılığıyla ifade edecektir. Tüccar işte bu yüzden saymak ve hesaplamak zorundadır. Başlangıç döneminde bu sayma ve hesaplama işi hiç kuşkusuz son derece ilkel bir görünüme sahiptir. Ticaret, hesap yapma yeteneğinin gelişmesini sağlayabilecek en elverişli çevre koşullarını oluşturabilecek alandı.[15]

Girişimcinin bu hesaplama zorunluluğu, köylü ya da zanaatkârda bütünüyle görülmemektedir.

> Köylü ya da zanaatkâr, belli bir ölçüde ürettiği maldan kopamamakta, onda kendi ruhuna ait bir şeyler olduğunu düşünmekte ve bu şeye derin duygularla bağlanmaktadır. Oysa tüccarın, sattığı mala karşı tamamıyla yabancı ve ilgisiz olduğu söylenebilir. Tüccar, satın aldığı malları bir değiş tokuş nesnesi olarak görmektedir. Bu da şeylere tamamıyla niceliksel bir pencereden baktığını göstermektedir. Tüccar için bir değişim nesnesi demek, bir ölçü demektir ve onu ilgilendiren tek şey de bu ölçüdür. O, malların değerini parayla ölçmekte ve bütün niceliklere parasal bir değer atfetmektedir.[16]

[14] Sombart, s. 65-66.
[15] Sombart, s. 335.
[16] Sombart, s. 335.

Yenilikçi: Yenilik yapmak da girişimci ruhun oldukça önemli bir özelliğidir. Tarihteki pek çok iktisadi atılımın temelinde yenilik yatmaktadır. Hayvanların evcilleştirilmesinden toprağın tarıma açılmasına, tekerleğin icadından rakamların veya yazının bulunmasına kadar pek çok yenilik, ya yeni bir iktisadi dönemin başlamasına yol açmış ya da iktisadi faaliyetlerin olabildiğince genişlemesine ve yayılmasına imkân tanımıştır. Ancak Schumpeter'in iktisat literatürüne soktuğu bir kavram olan yenilik,[17] tarih boyunca her girişimcinin değil, belki de çok az girişimcinin sergileyebildiği bir özelliktir. Fakat Schumpeterci anlamda değil de daha geniş anlamda kullanıldığında yenilik, her girişimcide görülen bir özelliktir. Çünkü her bir girişim, en azından daha önce var olmayan yeni bir organizasyonel yapıdır. Bir girişimin kurulması demek, üretim faktörlerinin yeni bir bileşimi demektir. Her girişim birbirine benzese bile, ayrıntıyla bakıldığında, parmak izlerinin birbirinden farklı olması gibi, birbirinden farklıdır ve bu anlamda yenidir.

Kısaca girişimcilik ruhu, güçlü bir arzu (altın tutkusu), kararlı bir irade (fetihçi ruh), ikna edici bir söylem (örgütleyicilik), planlama (hesaplama) ve uygulama (yenilik) gerektirmektedir.

1.1.2.2. Girişimcilik Ahlakı

Örnek bir girişimci, birtakım ahlaki özelliklere sahiptir ki bunlar, girişiminde başarılı olmasını ve bu başarısını sürdürmesini sağlayan niteliklerdir. Bunların en önemlileri dürüstlük, çalışkanlık ve tasarruftur.

Dürüstlük, girişimcilerin en önemli ahlaki özelliklerinden biridir. Sombart, girişimcinin ahlaki özelliklerinden biri olan dürüstlüğü, bir girişimci türü olan tüccar üzerinden ortaya koymaktadır.

> 'Dürüst' bir tüccar [girişimci] demek, kendisine güvenilen, müşterilerine gerçek anlamda 'hizmet' veren ve verdiği sözleri yerine getiren kişi demektir. İyi bir tüccar için en yüce davranış kuralı 'dürüst bir şekilde' yaşamaktı. Hiçbir şeyde abartıya kaçmamak, sadece iyi insanlarla birlikte görünmek; içki, kumar ve kadından uzak durmak, [dinî sorumluluklarını yerine getirmek ve böylece] gerek dışa sunulan görüntü gerekse ticari tutarlılık açısından iyi bir [iş adamı] gibi görünmek gerekmekteydi. Zira bu tür ahlak

[17] Schumpeter'in girişimcilik düşüncesi ve bu konuyla ilgili olan yenilik kavramı s. 20-23'te açıklanmıştır.

> anlayışına uygun bir şekilde yaşamak, iş adamlarının itibarını arttırıyor ve sağlamlaştırıyordu.[18]

Aksi takdirde dürüst olmayan bir tüccar, itibarını ve inanırlığını kaybeder. İnsanlar, doğal olarak aldatılmayı istemezler ve aldatan kişiyi, bu sadece tüccar değil her kim olursa olsun, itibarsızlaştırarak toplum dışına iterler. Kötü haberin çabuk yayılması gibi herhangi bir tüccarın kötü ünü de çabucak yayılır ve piyasada iş yapamaz hâle gelir.[19]

> Tüccar [girişimci] zaman içinde namuslu olmamanın kendi aleyhine olduğunu anlamaktadır, zira bunun neden olduğu örneğin müşteriyi yitirmek, kayba uğramış müşterinin şikâyetlerinin yol açtığı tartışmaların neden olduğu zaman kayıpları vb. zararların müşteriyi aldatma yöntemiyle elde edilecek kazançtan daha büyük olduğunu görmektedir.[20]

Yani dürüstlük, bir girişimci için her zaman ahlaki bir değer olarak görülmeyebilir ama ticari kazancının devamı için zorunlu bir imaj ve algı özelliğidir. Girişimci dürüst olmadığında veya böyle bilinmediğinde amaçladığı kâra ulaşamayacaktır. Kâr etmek istiyorsa dürüst bilinmek zorundadır.

Ancak dürüst olmak her zaman için söz konusu değildir. Kâr etme koşullarının tüketiciye veya dürüstlük algısına bağlı olmadığı durumlarda girişimcilerin dürüstlüğe pek fazla riayet etmedikleri de görülebilen bir durumdur.

Yani burada "dürüstlük" ile "dürüstlük algısı"nı birbirinden ayırt etmek gerekir. Dürüst olmak, zaman ve koşula bağlı olmayan evrensel bir ahlaki ilkedir ama dürüstlük algısı, çıkarların veya kâr etme koşullarının değişmesiyle farklılaşan bir dürüstlük gösterisidir. Geleneksel girişimci dürüstlüğü ahlaki bir ilke olarak kabul edip dürüstlük için gerektiğinde kârından feragat ederken kapitalist girişimci için önemli olan dürüstlük algısıdır ve kâr ile dürüstlük çeliştiğinde tereddütsüz bir biçimde kârdan yana tavır alır.

Örneğin korsanlıkla iç içe geçen ticari faaliyetlerde, insanların sıkıntılı durumlarını istismar eden tefecilikte veya sömürgeci kölecilikte bunun örnekleri görülebilmektedir.

> Kolonilerle çalışan büyük ticari kumpanyaların, bu Orta Çağ kökenli gerçek ticari kuruluşların her biri birinci sınıf hırsızlık girişimi örnekleridir. Büyük kumpanyaların kâr ve zarar bilançolarında her zaman için korsanlık ve gemilerin gasp edilmesiyle ilgili

[18] Sombart, s. 133-134.
[19] Saffet Köse, **İslam İş ve Ticaret Ahlakı**, İstanbul: İgiad Yayınları, 2015, s. 68-69.
[20] Sombart, s. 337.

> bir madde vardır. Yerlilerle sözüm ona 'normal' olarak nitelendirilen ticaret, aslında maskelenmiş bir hırsızlıktan başka bir şey değildi. Bu dönemde Yerliler ve Avrupalılar arasındaki her türlü değiş tokuşun dayatılmış bir ticaretten başka bir şey olmadığı söylenebilir.[21]

Sömürgecilik, nihayetinde ticari bir faaliyettir ki askerî veya siyasi boyutu daha sonra gelmektedir ve bu boyutları ticari faaliyeti desteklemek amacıyla kullanılmıştır.

> Geniş çaplı ticaret yapmak demek, gemileri silahlandırmak ve donatmanın yanı sıra savaşçıları işe almak, yerlileri kırbaç ve tüfekle yola getirmek, ellerinde ne var ne yok aldıktan sonra kendilerini gemilere yükleyerek açık artırmayla metropolde en çok verene satmak demekti. Bu aynı zamanda korsanlığa başvurma konusunda hiçbir fırsatı kaçırmamak ve önüne çıkan gemileri gasp etmek demekti. Öyleyse ticaret ve tüm kolonyal girişimleri yönlendiren zihniyet, aslında yağma ve korsanlık zihniyetinden başka bir şey değildi. Goethe'nin şu tanımını sunmak istiyorum, çünkü bu paragrafta çözümlemeye çalıştığımız içeriği çok güzel bir şekilde ifade ediyor: Savaş, ticaret ve korsanlık, bölünmez bir üçlü oluşturuyorlar.[22]

Girişimcilerin sahip oldukları ahlaki özelliklerden biri de çalışkanlıktır. Çalışma eylemi, tarih boyunca insan hayatının en temel uğraşılarından biri olmuştur. İnsanlar hayatta kalmak için ya avcılık-toplayıcılık yapmış ya hayvanları evcilleştirmiş ya toprağı işlemiş ya da çeşitli işlerde geçimini sağlamaya çalışmıştır. Hayatın bu zorunluluğu nedeniyle çalışmak, bütün toplumlarda olumlu bir ahlaki özellik olarak görülmüş ve tembeller kınanmışlardır.[23]

Girişimciler de çalışmaya her zaman önem vermiş, zamanın tembellikle geçirilmesini hoş görmemişlerdir. Çalışma her zaman önemli olmakla birlikte Sanayi Devrimi döneminde nitelik değiştirmiş ve ihtiyaca karşılık gelen bir çalışmadan çıkıp piyasa ve kazanç için çalışmaya dönüşmüştür. Bunun neticesinde de çalışma saatleri artmış, daha yoğun bir çalışma hayatı ortaya çıkmıştır.

Tasarruf da girişimcilerin bir başka ahlaki özelliğidir. Bir girişimin ortaya çıkabilmesi için genellikle başlangıç sermayesine ihtiyaç vardır. Bu sermaye, söz konusu girişimcinin ya tasarrufuyla elde etmiş olduğu bir birikimdir veya ödünç olarak alınmışsa bile daha sonra yapılacak tasarrufla ödenecektir. Bu sebeple tasarrufla sağlanan birikimler, bir girişim için olmazsa olmaz önemdedir.

---

[21] Sombart, s. 84-85.
[22] Sombart, s. 86-87.
[23] John W. Budd, **Çalışma Düşüncesi**, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2016, s. 20.

Bununla birlikte girişimciler, işlerini büyütmek amacıyla veya zor zamanlar için güvence olsun diye kazandıklarının bir kısmını biriktirirler. Birikim yapmayıp kazandığının tümünü tüketenler, belli bir dönemde zenginliğe ulaşsalar bile bu imkânlarını sürdüremez, sonunda iflasla karşılaşırlar.

Ancak kapitalizm öncesi geleneksel iktisadi zihniyette tasarruftan daha ziyade harcama veya infak üzerinde durulur. Mesela örnek Müslüman tüccar profilinin vazgeçilmez özelliklerinden biri, kazandığını hayır yolunda harcaması veya ihtiyaç sahiplerine infak etmesidir. İslami ahlak literatüründe tasarruftan daha ziyade harcamanın bir türü olan infaktan bahsedilir.

Kapitalizmle birlikte tasarruf düşüncesinin niteliği de değişmiştir. Geleneksel dönemde söz konusu edilen tasarruf, ihtiyaçların karşılanması için tavsiye edilirken modern dönemde ihtiyacın dışına çıkmış ve birikim yapmak amacına yönelmiştir.

> *'Oğullarım harcamalarınızın asla gelirlerinizden fazla olmaması gerektiğini hiç unutmayın.*' Bu kural, burjuva ve kapitalist ekonominin temelini oluşturmaktadır. *'Cebindekinden fazlasını harcama'* kuralının üstüne bir de '*cebindekini bitirme, tasarruf et'* kuralı eklenmektedir. Dünya tasarruf düşüncesiyle tanışmaya başlamıştır. Bu, zorla değil gönüllü olarak yapılan bir tasarruftur. İhtiyaçtan doğan zorunlu bir tasarruf değil, bir erdem olarak algılanan tasarruftur. Tutumlu ev sahibi 'burjuvalaşmış', zengin insanların ulaşmak istediği bir ideale dönüşmüştür.[24]

Bununla birlikte kapitalizmde tasarruf düşüncesi daha ileri boyutlara varmış, geleneksel ahlakın cömertlik yaklaşımına karşın cimrilik meşrulaştırılarak geçerli bir ahlaki ilke hâline getirilmiştir. Örneğin Adam Smith, sermayenin cimrilikle artacağını ileri sürer:

> "Sermaye, cimrilikle artar; savurganlık ve kötü yönetimle tükenir. Çalışkanlık değilse de cimrilik, sermaye artışının ilk nedenidir. Çalışkanlık, aslında, cimriliğin biriktirdiği şeyi getirir. Çalışkanlık ne kadar elde ederse etsin, eğer cimrilik koruyup biriktirmezse sermaye asla daha büyük olamaz."[25]

Cimrilik boyutundaki bir tasarrufun Protestan ahlakı tarafından meşrulaştırılması, Weber'e göre sermaye birikiminin ve kapitalizmin gelişimini hızlandırmıştır:

> Dünyevi asketik Protestanlık mülk sahibi olmanın verdiği doğal zevke var gücüyle karşı çıkmış, *tüketimi*, özellikle lüks tüketimini sınırlamıştır. Buna karşılık mal kazancını, psikolojik olarak geleneksel ahlakın yasaklarından kurtarmış, kazanç uğraşısının

[24] Sombart, s. 117.
[25] Adam Smith, **The Wealth of Nations**, 1937, s. 321. Aktaran: Deniz Taner Kılınçoğlu, "Veblen, Weber ve Ahmet Midhat Efendi'nin Kahramanları", Eyüp Özveren (Der.), **Kurumsal İktisat**, Ankara: İmge Kitabevi, 2007, s.441-472.

> zincirlerini koparıp bunu yalnız yasal hâle getirmekle kalmamış, ayrıca (tartışılan anlamda) doğrudan doğruya tanrının isteği olarak görmüştür. Bedensel zevklere ve dünyevi mallara olan bağımlılığa karşı savaş, ussal kazanca karşı bir savaşım olmayıp, mülkün usdışı kullanımına karşı bir savaşımdır. Tüketimin sınırlandırılması ile kazanç peşinde koşmanın serbest bırakılmasını birlikte ele aldığımızda ortaya çıkacak pratik sonuç çok açıktır: *asketizmin tasarrufu zorlaması ile biriken sermaye.*[26]

1.2. GİRİŞİMCİLİK TARİHİ

Girişimci kavramı, ekonomi literatüründe ilk kez 1730'larda Fransız Richard Cantillon tarafından kullanılmakla birlikte girişimcilik olgusuyla insanlık tarihinin ilk dönemleri hariç büyük kısmında karşılaşılır.

Girişimciliğe avcılık-toplayıcılık döneminde rastlamamaktayız. Bu dönemin yaşam biçimi, girişimciliğin doğmasına imkân tanımıyor ve ihtiyaç duymuyordu. Bu dönemde en fazla takas işlemine rastlanmaktadır. Girişimcilik için insanların yerleşik hayata geçmesi, şehirler oluşturması, geçimini mal üretimiyle sağlamayan toplumsal kesimlerin ortaya çıkması gerekmiştir. Maden devrinin imkânları ve şehir hayatıyla birlikte iş yerleri de kurulmuş ve ticari hayat başlamıştır. Hemen arkasından da şehirler arası ticaret gelişmiştir.[27]

Kapitalizmin ortaya çıkışına veya ticaret devrimine kadar insanların geçimlerini sağladıkları asli araç, emek ve doğal kaynaklardı. Bu sebeple genel olarak emeğin kazancı meşru kabul edilmiş, emek dışı kazançlar yasaklanmıştır. Yine bu dönemde yapılan faaliyetlerin amacı geçimin teminidir. Bu sebeple girişimcilik veya ticaret, geçimin teminine yöneldiğinde meşru kabul edilmiş, sadece kazanç amacına yöneldiğinde erdemli bir iş olarak kabul edilmemiştir. Antik Yunan site devletlerinde şehirler arası ticaretin gelişmiş olmasına rağmen durum farklı değildir, girişimcilik ahlaki bir iş olarak görülmemiştir. Girişimcilikten ziyade tarıma önem verilmiş ve yapılan işlerde geçimin temini ön plana çıkarılmıştır.[28]

Ama her şeye rağmen girişimcilik bir ihtiyaca karşılık olarak ortaya çıkmıştır ve bu sebeple belli bir gelişme göstermiş bütün toplumlarda yaygın bir faaliyet olmuştur. Örneğin

[26] Max Weber, **Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu**, 2. Basım, Zeynep Gürata (çev.), Ankara: Ayraç Yayınevi, 1999, s. 147-148.
[27] Salih Ercan ve İsmail Gökdeniz, "Girişimciliğin Gelişim Süreci ve Girişimcilik Açısından Kazakistan", **Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı 49, Bahar 2009, s. 60-71.
[28] Ercan ve Gökdeniz, s. 60-71.

Çinli girişimciler, Çin'de üretilen ürünleri İpek Yolu'nu kat ederek Avrupa'ya kadar getirmişler ve toplumları birbirine bağlamışlardır.[29]

Roma İmparatorluğu döneminde ise ticarete değil de toprağa dayalı bir girişimcilik ön plandadır. Latifundia denilen topraklar, önce köle emeğiyle işlenmekteyken zamanla resmen özgür olmakla birlikte toprağa bağlı, bazı yönleriyle köleliğe benzeyen ve serflik denilen yeni bir tür emek biçimiyle işlenmektedir. Serflik uygulaması zamanla Orta Çağ ekonomisinin ve feodalizminin temel sacayaklarından birini oluşturacaktır.[30]

İktisadi girişimciliğin gelişiminde korsanlığın şaşırtıcı bir rolü vardır. Bazı yerlerde korsanlıkla ticaret iç içe geçmiş ve birlikte yürümüş bazı yerlerde de korsanlığı ticaret takip etmiştir. Mesela Vikingler uzun yıllar korsanlıkla geçimlerini sağlamışlar, ancak 9. yy'ın ikinci yarısından itibaren akınlar bittiğinde ticari hayatta yerlerini almışlardır.[31]

> Modern dönemin ilk yüzyıllarında bütün Batı Avrupa ulusları profesyonel bir şekilde örgütlenmiş korsanlığı teşvik ediyorlardı. Özellikle XV. yüzyıldan itibaren sıklaşan keşif yolculukları, bir tür korsanlık olarak değerlendirilebilir. Bu yolculuklar çoğunlukla idealist olarak nitelendirilebilecek bilimsel merak, dinî itikatlar, hırs, macera tutkusu vb. başka nedenler dolayısıyla gerçekleştiriliyordu ancak en güçlü ve çoğu zaman da tek bahane, kazanç tutkusuydu. Bu yolculuklar, aslında deniz ötesi ülkeleri yağmalamayı hedefleyen iyi örgütlenmiş seferlerdi. Fransa'da 'armatör' sözcüğü hem bir gemi kiralayıcısı hem de korsan ya da korsan gemisi kaptanı anlamına gelmektedir. Çünkü XVI. yüzyılda Dieppe, Havre, Rouen, Rochelle'den Afrika ya da Amerika'ya gemi gönderen insanlar hem biri hem de ötekiydiler.[32]

Avrupa'da kapitalizmi doğuran girişimci sınıf, tahmin edilenin aksine seçkin sınıflar arasından değil, daha çok yoksullar içerisinden çıkmıştır. Bir nevi, kaybedecek bir şeyi olmayanlar arasından, çünkü söz konusu ticaretin riskini, tehlikelerini ve zorluklarını ancak kaybedecek fazla bir şeyi bulunmayanlar göğüsleyebilirdi. Bu insanlar manastırların yardımıyla geçinen, işsizlikten ötürü savaş zamanlarında orduya katılan, fırsat bulduğunda yağmacılık yapan, köksüz bir ayak takımıdır.[33]

---

[29] Ercan ve Gökdeniz, s. 60-71.
[30] Çögürcü, s. 65-80.
[31] Henri Pirenne, **Ortaçağ Avrupa'sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, Uygur Kocabaşoğlu (çev.), İstanbul: İletişim Yayınları, 2009, s. 32.
[32] Sombart, s. 80-84.
[33] Sabri Ülgener, **İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası**, İstanbul: Der Yayınları, 1981, s. 198.

1.3. GİRİŞİMCİLİK TEORİLERİ

İktisat literatürüne girişimcilik kavramının girmesi, girişimcilerin iktisadi hayatta önemli ve belirleyici bir rol oynamaya başlamalarına ve girişimciler hakkındaki yer yer olumsuz kanaatin değişmeye başlamasına paralel bir gelişmedir. Bu gelişme, burjuvazinin ve dolayısıyla kapitalizmin güçlenmesinin bir sonucudur.

1.3.1. Cantillon

Daha önce çeşitli anlamlarda kullanılmakla birlikte girişimcilik kavramını ekonomik analizlere ilk kez dahil eden, *Essai Sur la Nature du Commerce en General* adlı eseriyle Richard Cantillon (1680-1734) olmuştur.[34] Cantillon'un söz konusu eseri, girişimcilik tarihinde bir dönüm noktasıdır, çünkü girişimciyi ekonomik sistemin içine merkezî bir unsur olarak yerleştirir.[35]

Cantillon girişimciyi, toprak sahipleri ile işçiler arasına bir aracı olarak konumlandırır. Toprak sahipleri, mal ve hizmetlerin üretimini girişimcilere havale ederler ve girişimciler, üretim ve dağıtım hakkındaki kararlarıyla riski üstlenirler.[36]

Cantillon'a göre gündelik yaşamda pek çok belirsizlik olduğu gibi iktisadi hayatta da belirsizlikler vardır. Girişimciliği doğuran, bu belirsizliklerdir. Bu belirsizliklerle muhatap olan ve bunun riskini üstlenen girişimcilerdir. Sermaye sahibi sabit bir faiz geliri elde ederken işçi de sabit bir ücret almaktadır. Hâlbuki girişimci kâr elde edebileceği gibi zarar da edebilir. Bu risk, sadece girişimcilerin karşı karşıya bulunduğu bir durumdur.[37]

Örneğin tüccar, çiftçiden belli bir ürünü satın alır ve bunu şehirde belirsiz bir fiyattan satar, çünkü şehirdeki fiyat dalgalanmaları ve yine bu süreçte karşılaştığı maliyetler değişebilmektedir. Bu değişkenlik tüccarı risk altına sokmaktadır. Tüccar ise bu riski, elde edeceği kâr nedeniyle göze almaktadır. Tüccarın elde edeceği kâr, satış fiyatının belirsizliğinden ötürü değişebilmektedir. İşte Cantillon, gelecekteki durumun belirsizliğinin doğurduğu riski üstlenen

[34] Robert L. Formaini, "The Engine of Capitalist Process: Entrepreneurs in Economic Theory", **Economic and Financial Review**, Forth Quarter, 2001, s. 2-11.
[35] Hebert ve Link, s. 589-597.
[36] Hebert ve Link, s. 589-597.
[37] Çögürcü, s. 65-80.

bu aktörü incelemekte ve girişimciyi bu vasfıyla, yani riski üstlenme yönüyle öne çıkarmaktadır.[38]

1.3.2. Say

Girişimcilik kavramına iktisadi anlamda en önemli katkıyı yapanlardan biri de Fransız ekonomist Jean Baptiste Say'dir. Mahreçler Kanunu'yla ve Adam Smith'in iyi bir takipçisi ve yorumcusu olmasıyla bilinen Say (1767-1832), girişimciyi üretim faktörlerinden biri olarak belirlemiştir. Böylece emek, sermaye ve doğal kaynakların yanında girişimci de üretimin asli bir unsuru olarak kabul edilmiştir. Say'e göre girişimci, diğer üretim faktörlerini bir araya getirerek girişimi yöneten kişidir.[39]

Girişimci, diğer üretim faktörlerini bir araya getirmesiyle yönetici, lider ve organizatör rolü oynar. Başarılı bir girişimcinin, zor bulunan birtakım özelliklere sahip olması gerekir. Bu özellikler arasında doğru karar verebilme, sabır, bilgi ve yönetim becerisi en başta gelenleridir.[40]

Say, girişimciyi sermayeciden ayırmakla birlikte girişimcinin geliri olan kârı da sermaye sahibinin geliri olan faizden ayırmıştır.[41] Say'e göre sermaye sahibi, girişim için sermaye temin eden ve bunun finansal riskini taşıyan kişi iken girişimci ise üretim faktörlerini verimliliği artıracak şekilde organize eden kişidir.[42] Say'in kendisi de başta tekstil sektörü olmak üzere çeşitli alanlarda faaliyet göstermiş bir girişimcidir ve bu sebeple girişimciliğin önemini ve rolünü yakından bilmektedir. Girişimciliği üretimin ayrı bir unsuru olarak tanımlaması ve girişimcinin sınırlarını belirginleştirmesi de bu sayede kolaylaşmıştır.[43]

Girişimcinin, kâr oranını artırmak için yaptığı en önemli faaliyetlerden biri, söz konusu üretim kaynaklarını verimliliği düşük olan alanlardan daha yüksek, yani daha fazla kâr sağlayacak alanlara yönlendirmektir.[44]

---

[38] Tamer Müftüoğlu ve Diğerleri, **Girişimcilik**, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2005, s. 148.
[39] Çögürcü, s. 65-80.
[40] Praag Van C. Mirjam, "Some Classic Views on Entrepreneurship", **De Economics**, No. 147, September 1999, s. 311-335.
[41] Louis Jacques Filion, "From Entrepreneurship to Entreprenology", **Working Paper**, No: 5, 1997, s. 3.
[42] Çögürcü, s. 65-80.
[43] Filion, s. 3.
[44] Çögürcü, s. 65-80.

1.3.3. Schumpeter

Girişimcilik ve özellikle girişimcilikle yakından ilişkili "yenilik" kavramının iktisat teorisinde geniş bir yer tutmasında ve öneminin daha iyi anlaşılmasında J. A. Schumpeter'in çok önemli bir yeri vardır. Schumpeter (1883-1950), *The Theory of Economic Development (1934)* adlı eserinde yeni bileşimlerin yapılmasını "girişim", bunu yapan bireyi de "girişimci" olarak nitelendirmiştir.[45]

Yenilik, Schumpeter'in girişimcilik anlayışında merkezî bir rol oynar ve yenilik varsa girişimcilikten söz edilebilir. Eğer yenilik yapılmıyorsa girişimcilik de yok demektir. Bu sebeple girişimcilik süreklilik taşıyan bir statü veya unvan değil, bir anlayış ve bir ruhtur.[46]

Schumpeter'e göre girişimci, üretime yenilik katan kimsedir. Bu sebeple yöneticilerin büyük kısmı herhangi bir yenilik getirmediğinden girişimci değildir. Aynı şekilde sermaye sahipleri de girişimci değildir. Çünkü bunlar sadece finansal riski üstlenmektedirler ve bir yenilik getirmezler. İş hayatında yenilik yapmayanlar, ister yönetici ister sermaye sahibi olsunlar, girişimci olamazlar. Bu anlamda girişimciler, olağanüstü bir yetenekle, cesaret ve hayal gücünün bileşimiyle başkalarının düşünemediği ve yapamadığını gerçekleştirenlerdir.[47]

Schumpeter'e göre iktisadi hayattaki değişmeyi sağlayan asıl faktör yeniliktir. Yenilik (innovation) kısaca, malların piyasaya sunumundaki değişiklikler olarak tanımlanabilir. İktisadi hayattaki yenilikler; yeni ürünlerin piyasaya sürülmesi, yeni üretim yöntemlerinin bulunması, yeni pazarların açılması veya keşfedilmesi, yeni hammadde veya yarı işlenmiş malların bulunması, yeni bir monopol oluşturulması veya var olan bir monopolün ortadan kaldırılmasıdır. Bütün bunlar yenilik biçimleridir.[48]

Schumpeter ayrıca "yenilik" ile "icat" (invention) kavramlarını da farklı anlamlarda kullanmıştır. Her icat, yenilik anlamına gelmediği gibi her yenilik için icat da gerekmez. Eğer bir icat üretim sürecine adapte edilmemiş ve sadece icat olarak kalmışsa bu gelişme, bir yeniliğe yol açmaz. Yeniliğe yol açabilmesi için icadın üretim sürecine dahil edilmesi gerekir. Aynı

[45] Perihan Hazel Er, "Girişimcilik ve Yenilikçilik Kavramlarının İktisadi Düşüncedeki Yeri: Joseph A. Schumpeter", **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, No. 29, 2013, s. 75-85.
[46] Dilek Çetindamar, **Türkiye'de Girişimcilik**, İstanbul: TÜSİAD Yayınları, 2002, s. 35.
[47] Vural Fuat Savaş, **İktisatın Tarihi**, 3. Basım, Ankara: Siyasal Kitabevi, 1999, s. 833-834.
[48] Savaş, s. 833.

şekilde icat olmadan da bir yenilik ortaya çıkabilir. Mesela yeni bir pazarın bulunması veya yeni bir organizasyon yapısının düzenlenmesi, icat yapmadan gerçekleştirilen bir yeniliktir.[49] Mucit ile girişimci arasındaki farka Thomas Edison iyi bir örnektir. Edison, birçok icat yapmasına rağmen bu icatları girişimci olmasını veya gerekli sermayeyi oluşturmasını sağlamamıştır.[50]

Schumpeter için ekonomik dalgalanmalar, ekonominin kendini yeniliklere uydurma sürecidir.[51] Girişimcinin yenilikler yapması, eski sistemdeki dengeyi bozarak iktisadi hayatın dinamizmini sağlayacak ve "yaratıcı yıkım" denilen bir sürece yol açacaktır.[52]

Ancak Schumpeter, *The Theory of Economic Development* adlı eserinde girişimciye merkezî bir önem verirken *Capitalism, Socialism and Democracy* adlı eserinde aynı değeri vermemektedir ve yeniliği, girişimcilerin değil, büyük şirketlerin Ar-Ge birimlerinin gerçekleştirdiği üzerinde durmaktadır.[53] Bu sebeple girişimcilik zamanla kaybolmakta ve yenilik, bir profesyoneller grubunun rutini hâline gelmekte ve otomatikleşmektedir. Dolayısıyla girişimci de yok olmakta veya bir büro elemanına dönüşmektedir.[54]

> Kapitalist girişimcinin, başarılarının bir sonucu olarak, gelişmeyi otomatik bir hale getirdiği için, kendini gereksiz kıldığını söyleyebiliriz. Tümüyle bürokratik hale gelen dev sanayi birimi sadece küçük ve orta boy firmaları dışarı atmakla ve sahiplerini ele geçirmekle kalmaz, sonunda girişimciyi de dışarı atar ve burjuvaziyi bir sınıf olarak ele geçirir ve sadece gelirini değil, asıl önemlisi fonksiyonunu kaybeder.[55]

Schumpeter'in kendisinin de ifade ettiği gibi belirlemiş olduğu girişimci profilinin, her geçen gün ortadan kalkmakta olduğu ve hatta kalktığı söylenebilir. Zaten Schumpeter'in bu girişim ve girişimci tanımı konuyu oldukça sınırlandırmakta ve girişimci çıtasını yükseltmektedir. Buraya kadar ele alınan ve tanımlanan anlamdaki girişimci sınıfı içerisinde çok az sayıda, sınırlı ve özel bir kesimden söz etmektedir. Yenilik yapma imkânına sahip olan girişimci sayısı, girişimci sınıfı içerisinde çok düşük bir orana sahiptir. Bu sebeple girişimciliğin yenilik kavramı

[49] Savaş, s. 833.
[50] Çögürcü, s. 65-80.
[51] Savaş, s. 834.
[52] Er, s. 75-85.
[53] Er, s. 75-85.
[54] Savaş, s. 835.
[55] J. A. Schumpeter, **Capitalism, Socialism and Democracy**, New York: Harper Torch Books, 1950, s. 135. Aktaran: Savaş, s. 835.

üzerinden tanımlanması, girişimciliğin prestijini artırmakla birlikte reel hayatta ciddi bir karşılığa tekabül etmemektedir. Bu sebeple Schumpeter'in yaptığı tanımı, "yenilikçi girişimci" diye adlandırmak daha isabetli olacaktır. Böylece hem gerçekten sözü edilen girişimci tiplemesi açık ve seçik bir biçimde tanımlanmış olmakta hem de girişimcilik olgusunun ortadan kalkması önlenmektedir.

1.4. TİCARET VE KAPİTALİZM

Girişimcilik olgusunun açık ve seçik bir hâle getirilebilmesi için girişimcilikle yakından ilişkili ticaret ve kapitalizm kavramlarının ele alınması gerekmektedir. Ayrıca kapitalizmin nitelikleri arasında yer alan veya kapitalizmin şekillenişinde rol oynayan kazancın meşruiyeti, rasyonelleşme veya hesapçılık ile birey kavramlarının da incelenmesi gerekmektedir. Bu kavramların incelenmesiyle birlikte girişimcilik olgusunun farklı görünümleri ortaya konulmuş olacak ve kapitalizm bağlamında modern girişimciliği mümkün kılan veya bu girişimciliğin dayandığı birtakım ilkeler açıklanmış olacaktır.

1.4.1. Ticaret

Girişimcilikle ilişkili en önemli kavramlardan biri ticarettir. Ticaret, Sanayi Devrimi'ne kadar girişimcilerin ortaya çıktığı en önemli alandır. Kapitalizm öncesindeki Avrupa ve Japonya'da görülen büyük toprak mülkiyeti türündeki girişimciliği saymazsak dünyanın bütün coğrafyalarında görülebilen tek iktisadi girişimcilik türü ticari alanda ortaya çıkmıştır. Bu sebeple ticaret; ortaya çıkışı, gelişimi, farklı toplumlarda görülen değişik özellikleri ve kapitalizme beşiklik etmesi gibi yönleriyle üzerinde durulması gereken önemli bir olgudur.

Türk Dil Kurumu'nun (TDK) Türkçe Sözlük'üne göre Arapça kökenli olan "ticaret"in anlamı, "kazanç amacıyla yürütülen alım satım etkinliği"dir.[56] "Türk Dili'nin Etimoloji Sözlüğü"nde ise "ticaret" kelimesinin kökeninin "tecr" olduğu ve Türkçeye, Araplarla kurulan alışveriş ilişkileri sonucunda Orta Çağ'da geçtiği belirtilmektedir. Ayrıca aynı kökten türetilen tacir kelimesinin ilk kullanımının 1387 tarihine kayıtlı olduğu ifade edilmektedir.[57] Tacir kelimesi ise aynı anlamdaki Aramice/Süryanice olan tagara veya taggara kelimesinden alıntılanmıştır.[58]

[56] Türk Dil Kurumu, **Türkçe Sözlük**, 10. Basım, Ankara: TDK Yayınları, 2005, s. 1980.
[57] İsmet Zeki Eyuboğlu, **Türk Dili'nin Etimoloji Sözlüğü**, İstanbul: Sosyal Yayınları, s. 592.
[58] Cengiz Kallek, "Ticaret", **TDVİA**, C. 41, s. 134-144.

Ticaretle ilgili bir başka kelime olan "takas", Arapça kökenli olup "malın malla değişimi" anlamına gelmektedir. Türkçeye Yunancadan girmiş olan trampa, "değişim" demek olup takas ile aynı anlamda kullanılmaktadır.[59]

Ticaretin en belirgin unsuru kâr güdüsüdür. Ticaret, kâr elde etmek amacıyla yapılır ki sözlükteki anlamlarından biri de budur, yani elde edilen kârdır. Ancak kâr amacıyla yapılan her faaliyet ticaret değildir ve söz konusu faaliyetin ticaret olarak adlandırılabilmesi için sürekli, büyük ölçekli ve emeğe değil sermayeye dayalı olarak yapılması gerekir. Bu sebeple takas işlemi ticaret olarak adlandırılamayacağı gibi emeğe dayalı esnaflık faaliyetleri de ticaret olarak kabul edilemez.[60]

Antik çağlardan beri ticaretin yapıldığı bilinmektedir. Arkeolojik verilere göre avcılık-toplayıcılık dönemlerinde toplumlar arasında mal aktarımı başlamış ve tarıma geçildiği dönemde yoğunlaşmıştır. Zaman içerisinde ticaretin araçları ve mekanizması değişmekle birlikte insan toplulukları arasında ticari ilişkiler artarak devam etmiştir.[61] Tarih boyunca,

> deniz ya da kara ticareti gibi değişik ticaret biçimleri farklı sonuçlara yol açmışlardır. Birincisi uzun süre maceracı ve korsanlığa dayalı bir girişim özelliğine sahip olmuş ve tüccarların cesur ve gözü pek insanlar olmalarını zorunlu kılmıştır. Kara ticaretiyse tam tersine soğukkanlı, hesap kitap adamı olmayı, sakin ve yumuşak bir şekilde müzakere etmeyi gerektirmiştir. Çıkarının akılcı bir hesap kitaba ve ustaca müzakere etmeye bağlı olduğunu bilen 'büyük/ciddi' tüccar tipinin bu sonuncular içinden çıkmış olduğu görülmektedir.[62]

Deniz ve kara ticaretinin farklı sonuçlar doğurması gibi yerel ve uluslararası ticaret de farklı sonuçlara yol açmış ve farklı bir tüccar tipini ortaya çıkarmıştır.

> Anavatan sınırlarını aşmış olan her ticaret ilişkisinin, başka bir deyişle yabancı ülkelere hitap eden her ticaret biçiminin, bir ölçüde, göçlerin yaratmış olduklarına benzer sonuçlar, yani vatan değiştirmeye yol açmış oldukları söylenebilir. Bu ticaret, insanları akılcı bir şekilde yaşamaya ve düşünmeye, yabancı örf ve âdetlere uymaya, kolaylıkla yer ve çevre değiştirmeye itmektedir. Yabancı ülkelerle yapılan ticaret, yabancı dillerin bilinmesini neredeyse zorunlu kılarken aynı zamanda insanın, yaşamına akılcı bir yön vermesine neden olmaktadır.[63]

[59] Türk Dil Kurumu, **Türkçe Sözlük**, 10. Basım, Ankara: TDK Yayınları, 2005, s. 1888.
[60] İ. Banu Doğan, **Tarih Öncesinde Ticaret ve Değiş Tokuş**, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2012. s. 33.
[61] Doğan, s. 14.
[62] Sombart, s. 337.
[63] Sombart, s. 335.

1.4.2. Kapitalizm

Bu tezin ortaya konulmasında açıklanması gereken kavramlardan biri de kapitalizmdir. Kapitalizm kavramı, farklı tanımların yapıldığı ve üzerinde pek çok görüşün ortaya konulduğu bir kavramdır. Üstelik hâlen yaşamakta olan bir sistem olduğu için de zamanla farklı deneyimler edinmekte ve farklı nitelikler kazanmaktadır. Bu sebeple hâlen devam etmekte olan bir sürecin bütününü ele almak yerine konumuzla bağlantılı olarak kapitalizmin 20. yy'a kadarki nitelikleri üzerinde durulacak ve özellikle kapitalizmin doğuşu ve onu diğer sistemlerden farklı kılan nitelikler üzerine yoğunlaşılacaktır.

Latince "baş" anlamına gelen "caput" kelimesinden türeyen "capitale" kelimesi, "capital" kelimesinin kökenidir ve "emtia stoku, para yekûnu veya faizli para anlamında XII. yüzyıla doğru ortaya çıkmıştır."[64] Kapitalizm kavramının ise bugünkü anlamda ilk kullanımı anarşist felsefeci Proudhon'a aittir ve 19. yy'ın ikinci yarısına tekabül eder.[65]

Fernand Braudel, kapitalizm kavramının ortaya çıkışını Werner Sombart'a atfeder ve *Kapital* (1867) yazarı Karl Marx'ın bu kelimeyi kullanmadığını söyler:

> Ne var ki altı yıl sonra bile kelime Marx tarafından hâlâ bilinmemektedir. Gerçekten bu yüzyılın [20. yy.] başlarına kadar, sosyalizmin doğal karşıtı olarak kapitalizm, siyasi tartışma alanına girmiş değildi. Akademik çevrelerde, tartışmalar Werner Sombart'ın kitabı *Der Moderne Kapitalismus* (birinci baskı 1902) tarafından başlatılacaktı. Doğal olarak, Marx'ın hiçbir zaman kullanmadığı bu kelime Marxist modele dahil edildi.[66]

Kapitalizm, genel olarak, üretim araçlarının özel mülkiyetine dayanan ve piyasa temelinde işleyen ekonomik bir sistem olarak tanımlanmaktadır. Bu sistemde temel motivasyon güdüsü kârdır. Kapitalizmin temel özellikleri arasında sermaye birikimi, ücretli emek, gönüllü değişim, fiyat sistemi ve rekabetçi pazarlar da yer almaktadır. Ancak kapitalizmin bu tanımı, ağırlıkla, sosyalist bakış açısıyla yapılan bir tanımdır ve kapitalizmin sosyalizme göre farklılıklarını ortaya koymaktadır. Örneğin bu tanımdaki özel mülkiyet, belki sosyalist sistemde yoktur ama tarih boyunca toplumların büyük çoğunluğunda görülmektedir. Kamu mülkiyetinin ağırlıkta olduğu ülkelerde bile üretim araçlarının özel mülkiyetine yer verilmiştir. Örneğin Osmanlı

[64] Fernand Braudel, **Medeniyet ve Kapitalizm**, Mustafa Özel (çev.), İstanbul: İz Yayıncılık, 1996, s. 137-142.
[65] Braudel, **Medeniyet ve Kapitalizm**, s. 142-143.
[66] Braudel, **Medeniyet ve Kapitalizm**, s. 143.

Devleti'nde toprak mülkiyetinin önemli bir kısmı miri araziler olmakla birlikte özel mülkiyet hukuken tanınan bir uygulamadır.

Aynı tanımda yer alan bir başka anahtar kavram da piyasadır. Ancak piyasa sisteminin sadece kapitalizme ait olmadığı, tarih boyunca yaygın bir uygulama olduğu Braudel'in çalışmalarından öğrenilmektedir. Braudel, D'avenel'den alıntı yaparak piyasanın bütün toplumlarda zorunlu olarak ortaya çıktığını şöyle ifade eder:

> Bir devlette başka hiçbir şey serbest olmasaydı bile, eşyanın fiyatı serbest olurdu ve kendini asla başkalarının boyunduruğu altına sokmazdı. Gümüşün fiyatı, toprağın, emeğin, tüm yiyeceklerin ve ticaret eşyasının fiyatı hiçbir zaman serbestlikten başka bir durumda olmadı: bugüne kadar hiçbir yasal sınırlama, hiçbir özel anlaşma onları köleleştirmeye muvaffak olamamıştır.[67]

Söz konusu tanımın diğer unsurları hakkında da benzeri değerlendirmeler yapmak mümkündür. Bu sebeple kapitalizmin doğru bir biçimde tanımlanabilmesi için sosyalist pencerenin sınırlılığından kurtulmak gerekir. Kapitalizmi, sosyalizmden ziyade kendisinden önceki ve Batı dışı toplumlardaki ekonomik sistemlerle karşılaştırmak daha isabetli olacaktır.

Kapitalizm, kavram olarak 19. yy. sonları, 20. yy. başlarına ait olsa da olgu olarak 15. yy'a kadar giden bir kökene sahiptir.

> Bu tarihsel sistemin doğuşu, on beşinci yüzyıl sonları Avrupa'sında yer alır. Sistem zaman içinde, on dokuzuncu yüzyıl sonlarına gelindiğinde tüm yerküresini kaplayacak biçimde mekân içinde de genişler ve bugün hâlâ tüm yerküresini kaplamaktadır.[68]

Ancak Henri Pirenne, kapitalizmin kökenini 15. yy'dan çok daha öncesine, Haçlı seferlerinin başladığı 12. yy'a kadar götürür. Haçlı seferlerinin özellikle Akdeniz dünyası için birtakım siyasi sonuçları yanında iktisadi ve ticari sonuçları da olmuştur. Haçlılar,

> kenti aldılar, 'Muhammed'in papazlarını' katlettiler, camiyi yağmaladılar ve kazançlı bir ticaret anlaşmasını yenilenlere kabul ettirdiler.[69]

Kazançlı bir ticaret antlaşmasını yenilenlere kabul ettirmelerinden de anlaşılabileceği gibi bu dönemde kapitalizmin tohumları atılmaktadır ve bu tarihlerden itibaren kapitalist faaliyetler görülmeye başlayacaktır.

---

[67] Braudel, **Medeniyet ve Kapitalizm**, s. 124.
[68] Immanuel Wallerstein, **Tarihsel Kapitalizm**, Necmiye Alpay (çev.), İstanbul: Metis Yayınları, 2006, s. 16.
[69] Pirenne, s. 39-40.

> Haçlı seferlerinin kalıcı ve önemli bir sonucu, İtalyan ve daha az ölçüde Provans ve Katalonya kentlerine Akdeniz'de üstünlük kazandırması oldu. Her ne kadar kutsal yerleri Müslümanların elinden söküp almayı başaramadıysalar, Küçük Asya kıyılarında ve adalarda ilk fethettikleri yerlerden yalnızca birkaç tanesi dışında ellerinde bir şey kalmadıysa da en azından Batı Avrupa'nın, Boğaz ve Suriye'den Cebelitarık Boğazı'na kadar olan tüm ticaret tekelini ele geçirmeyi değil, fakat aynı zamanda orada, giderek kendisini Alpler'in kuzeyindeki ülkelere de yayan ekonomik ve tam manasıyla kapitalist faaliyetleri geliştirmeyi başardılar.[70]

1.4.2.1. İlke: Sermayenin sınırsız birikimi

Yaklaşık olarak 12. yy'da Haçlı seferleriyle İtalyan şehir devletlerinde filizlenen ve 15. yy'da coğrafi keşifler ve sömürgecilikle Batı Avrupa'da ortaya çıkan kapitalizm için geçerli olan tek ilke, sermayenin sınırsız birikimidir.

> Kapitalizm, kâr amacıyla pazarda satış yapan üretici bireyler ya da firmaların varlığından ibaret değildir. Bu türden kişiler ya da firmalar dünyanın her yanında binlerce yıldır zaten vardı. Ücret için çalışan insanların varlığı da bir tanımlama için yeterli değildir. Kapitalist bir sistemde olduğumuzu, ancak sistem, sermayenin *sonsuz* birikimine öncelik verdiğinde söyleyebiliriz.[71]

Sonsuz bir sermaye birikimi demek, iktisadi faaliyetlerde geçerli tek ölçünün sermaye birikiminin azamileştirilmesi demektir. Buna göre en çok sermaye birikimini sağlayan davranış, en doğru davranıştır. "Tarihsel kapitalizm, temel iktisadi etkinlik içinde geçerli olan 'yasa'nın, sonsuz[72] sermaye birikimi olduğu üretim etkinlikleri yeridir."[73]

> Sonsuz sermaye birikimi oldukça basit bir kavramdır: İnsanların ve firmaların daha da çok sermaye biriktirmek için sermaye biriktirdikleri ve bunun sürekli ve sonsuz bir süreç olduğu anlamına gelir. Bir sistemin böyle sonsuz bir birikime 'öncelik verdiğini' söylerken şunu kast ediyoruz: Yapısal mekanizmalar vardır ve başka gerekçelerle hareket edenler bir şekilde bu mekanizmalar tarafından cezalandırılır, nihayetinde toplumsal sahneden silinirler. Diğer yandan uygun gerekçelerle hareket edenler ödüllendirilir ve başarılı olurlarsa zenginleştirilirler.[74]

Ancak "sonsuz" ifadesi, sermayenin sadece miktar olarak artışına vurgu yapar ve miktar olarak sonsuz birikimin önündeki engellerin kaldırılmasını talep eder. Bu ifade miktara

---

[70] Pirenne, s. 43.
[71] Immanuel Wallerstein, **Dünya-Sistemleri Analizi**, Ender Abadoğlu ve Nuri Ersoy (çev.), İstanbul: bgst Yayınları, 2011, s. 52.
[72] Kitabın tercümesinde yer alan "sınırsız" kelimesini, orijinaline sadık kalarak "sonsuz" olarak kullandım. Çünkü kelimenin orijinali "endless" (Immanuel Wallerstein, **Historical Capitalism**, London: Verso, 1983), ancak çevirisi "sınırsız" olarak verilmiş. Yazarın diğer kitaplarının çevirisinde "endless" kelimesi "sonsuz" olarak yer alır ve İngilizce-Türkçe sözlüklerde de bu anlamda kullanılır. Ancak "sınırsız" ifadesi, kapitalizmin söz konusu niteliğini daha iyi tanımlamaktadır.
[73] Wallerstein, **Tarihsel Kapitalizm**, s. 16.
[74] Wallerstein, **Dünya-Sistemleri Analizi**, s. 52.

vurgu yapmakla birlikte sermaye birikiminin niteliğini ancak dolaylı olarak ve zımnen ima etmektedir. Miktar olarak sınırsızlık ile "nitelik ve yöntem" olarak sınırsızlık arasında bir anlam farkı vardır. "Sonsuz", sermayenin miktar olarak artışının önüne herhangi bir engelin konulmaması, sermayenin miktar olarak sonsuza kadar büyümesi anlamına gelirken "sınırsız" anlamında, "sonsuz" anlamına ek olarak, sermaye birikiminin önüne nitelik ve yöntem olarak da herhangi bir engelin konulmaması anlamı vardır. Yani "her ne şekilde ve her ne yöntemle" olursa olsun, sermaye birikiminin önüne engel konulmamalıdır. Kapitalizm öncesinde piyasa fiyatlarına narh konularak fiyatın ve dolayısıyla kârın sınırlandırılması, sermayenin "sonsuz" birikimine engeldir ve "sonsuz"luktan kast edilen, bu tür engellerin ortadan kaldırılmasıdır. Ancak korsanlık, sömürü, savaş, yolsuzluk, faiz, tefecilik gibi toplumun ahlaki ve dinî değerleriyle bağdaşmayan araç ve yöntemlerle sermaye birikimi elde edilmesi "sınırsız"lıkla ifade edilebilir ve "sınırsız"lıktan kast edilen, bu yollarla sermaye birikiminin meşru kabul edilmesidir. Bu sebeple "sonsuz" yerine "sınırsız" ifadesi, olguyu hem nicelik hem de nitelik yönüyle karşılayan daha uygun bir ifadedir.[75]

Sermayenin sınırsız birikiminin ilk şartı, iktisadi faaliyetlerin "geçim" için yapılması yerine "kazanç" için yapılmasıdır. Çünkü sadece geçimin ölçü alındığı bir iktisadi sistemde sermaye birikimi bırakın merkezî bir öneme sahip olmayı, hatta zaman zaman geçimin önünde engel olarak görülebilmekte ve bu sebeple sermaye birikimine sınır getirilebilmektedir. Weber, bu ayrımı şöyle değerlendirmektedir: "Sombart, kapitalizmin doğuşu üzerine yaptığı tartışmalarda, ekonomi tarihini sarsan iki büyük temel ilke olan 'gereksinimlerin tatmini' ve 'kazanç'ı birbirinden ayırır."[76] Sombart'ın ifadesiyle, kapitalizm öncesinde, "ekonominin tek bir amacı

[75] Bununla birlikte "sonsuz" ile "sınırsız" arasındaki anlam farkının bir benzeri, "sermaye" ile "servet" arasında da vardır. Sermaye, üretim faktörlerinden biridir ve üretimde kullanılan makine, bina, arsa, nakit para gibi varlıkları içerir. "Sermayenin birikimi" demek, sermayeyle gerçekleştirilen üretim faaliyetini işaret etmektir. Üretim faaliyeti ise genel itibariyle yasal, kurallı ve toplumsal meşruiyete sahiptir. Ancak servet ise üretimde kullanılan varlıkları kapsadığı gibi üretimde kullanılmayan ve üretim sonucu elde edilmeyen varlıkları da kapsar. Örneğin babadan kalma ve üretimde kullanılmayan bir arazi sermaye değil servettir. Aynı şekilde bir yağma, gasp veya hırsızlık eyleminden elde edilen varlıklar bir sermaye değil ama bir servettir. Bu sebeple servet, sermayeden daha geniş bir kavramdır. Servet, sermayeyi kapsadığı hâlde sermaye, serveti kapsamaz. Kapitalizmin gelişiminde, metinde yer alan bir önceki paragrafta ifade edildiği gibi, birikim, sadece miktar olarak değil, nitelik ve yöntem olarak da herhangi bir sınırlamaya tabi tutulmamıştır. Korsanlık, sömürü, savaş gibi üretimle ilgili olmayan yöntemlerle de servet birikimi sağlanmıştır. Dolayısıyla kapitalist gelişmenin bütününde birikimi sağlanan, sadece sermaye değil, bunu da kapsayan servettir. Üstelik sermayeyle servet arasında çok yakın bir ilişki vardır. Her ne şekilde olursa olsun millî (kişisel değil) servetin artırılması, sermayenin de artmasına yol açacaktır. Çünkü dış ülkeden elde edilen servet -az veya çok, tüketim veya yatırım harcaması olarak- bir şekilde piyasaya girecek ve sermaye birikimini artıracaktır. Buna karşın ülkeden dışarıya her ne şekilde olursa olsun servet çıkması, yine bir şekilde iç piyasayı daraltacak ve sermaye birikimini azaltacaktır. Çünkü servet ile sermaye, birbirinin değişkenidir. Bu sebeple "sermayenin sonsuz" birikimi yerine "servetin sınırsız" birikimi, kapitalizmin anlaşılmasında daha aydınlatıcı kavramlardır.

[76] Weber, s. 55.

vardır: gereksinimlerin karşılanması. Bu ekonomi anlayışı, gereksinimlerin karşılanması ilkesine boyun eğmekteydi."[77]

İktisadi sistemin temel güdüsü geleneksel ekonomilerde ihtiyaçların karşılanması veya iaşenin temini iken kapitalist toplumlarda kazanca dönüştü. Tarih boyunca teknik, nüfus ve sermaye birikimindeki gelişimin yavaş olması nedeniyle gelir düzeyi ya sabit kalmış ya da çok az düzeyde artmıştır. Gelirin uzun yıllar sabit kalması sonucunda toplumdaki bireylerden birinin aşırı düzeyde zengin olması, toplumun diğer bireyleri aleyhinde bir zenginleşme anlamına gelmekteydi. Ayrıca birinin zenginleşmesi, toplumun geri kalanının zenginliğinin artmasına yol açmamaktaydı. Ancak teknik, nüfus artışı ve sermaye birikiminin belli bir düzeye ulaşması nedeniyle bireylerin zenginleşmesi, toplumun geri kalanını da peşinden sürüklemeye, onların da gelir düzeyinin az veya çok artmasına yol açtı. Bu sebeple modern dönemde bireylerin kazanç peşinde koşarak zenginleşmesi, belli bir meşruiyet kazandı.

Bununla birlikte "kazancın meşruiyeti" derken, "geleneksel toplumlarda bireysel kazanç tamamıyla gayrimeşruydu, bütün iktisadi çaba geçimin teminiyle sınırlıydı" anlamı çıkarılmamalıdır. Geleneksel ahlak, ihtiyaç miktarını aşan kazancı meşru görmekle birlikte bunun sınırlı ellerde birikip servet sahiplerinin ayrı bir sınıf oluşturmasını istememekteydi. Örneğin Kur'an-ı Kerim'de bu durum şöyle ifade edilir: "Öyle ki (bu mallar ve servet) sizden zengin olanlar arasında dönüp-dolaşan bir devlet (güç) olmasın."[78] Ayrıca kazanılan servetin hayır yolunda infak edilmesi önerilmekteydi.

Esas ilke veya amaç, geçimin temini olunca belli bir maişet sınırının ötesindeki kazanç hoş görülmemiş, bu kazanç çeşitli sebeplerle sınırlandırılmıştır. Öyle ki geleneksel ahlak, kendisi belli bir düzeyde satış yapmış olan esnafın, kendisine gelen yeni müşterisini komşu esnafa yönlendirmesini tavsiye etmekte, kendisinin daha fazla kazanması yerine komşusunun iaşesini çıkarmasına yardımcı olmayı öğütlemektedir.

Ancak kapitalizmle birlikte kazancın anlamında da bir kayma yaşandı. Kapitalist kazanç, artık geleneksel anlamdaki kazancın sınırlarını aştı ve "her ne şekilde olursa olsun" bir

[77] Sombart, **age**, s. 24.
[78] Kur'an-ı Kerim, Haşr suresi, 7. ayet.

kazanca dönüştü. Geleneksel ekonomide toplumun çıkarları için bireysel kazanç sınırlandırılabilmekle birlikte bazı kazanç yolları da yasaklanmıştı. Ancak kapitalizm, kazanç yollarındaki ahlaki, dinî, toplumsal ve siyasi birtakım sınırlamaları ortadan kaldırarak kazancın alanını genişletti.

Dinî olarak faiz yasağı engelini aştı, siyasi olarak bölgeler arası ticaretin önünde engel olan vergilerden kurtuldu, toplumsal olarak loncaların kâr sınırlamalarını ortadan kaldırdı ve ahlaki olarak emek sömürüsü, tefecilik, korsanlık, köle ticareti gibi uygulamaları ya meşrulaştırdı ya da yaygınlaştırdı.

"Her ne şekilde olursa olsun" bireysel kazancın meşruiyetini dile getiren en belirgin isimlerden biri Bernard Mandeville'dir (1670-1733). *Arılar Meseli* adlı manzum eseri, bu yaklaşımın en önemli savunucularından biridir. Bu eserinde, ortaya çıkan zenginliğin düzenbazlıktan kaynaklandığını söyler. Bakkalın, manavın, kasabın, fırıncının düzenbazlıklarından herkesin yakındığını ama böyle olmakla herkesin daha zengin hâle geldiğini iddia eder:

> İşte böyledir düzenbazlığın yeniliği yaratması,
> Zenginliğin emekle birlikte boy atması,
>
> Sırtlanıp hayatın zahmetini,
> Öyle çoğaltmıştır ki zevkusefanın rahmetini,
>
> Bulmak istersen şimdiki fukaranın dengini,
> Bak, daha sefildir eski zamanın zengini;[79]

Söz konusu eserinde Mandeville, düzenbazlığın olmadığı, herkesin dürüst olduğu bir ekonomide insanların fakirleşeceğini göstermek için düzenbazlığın yasaklandığı ve herkesin dürüst olduğu bir ekonomi tablosu çizer:

> Şimdi gelin şu muzaffer kovana bir bakın,
> Dürüstlükle ticaret nasıl da barışık ve yakın.

[79] Bernard Mandeville, **Arılar Meseli**, N. Ekrem Düzen (çev.), SCRIBD, 2011, s. 10.

Gösteri bitti, püf diye söndü bir anda,
Ve bambaşka bir yüzle çıktı öte yanda;

Oysa yığınlar vardı bu tezgâhtan geçinen,
Her gün aynı şekilde uğraşıp didinen;

Tacirlere benzedi kumpanyaların vaziyeti,
Kalktı ortadan bütün imalat faaliyeti.[80]

Mandeville, bir toplumun düzenbazlıkla zengin olacağını, buna karşın ahlaklı olmakla fakirleşeceğini söyler ve yalan dolanın sürmesi ve altın bir çağ bırakmak için bunların özgür bırakılması gerektiğini iddia eder:

Sürüp gitmeli yalan dolan, lüks ve gurur;
Ki sonunda yine bize faydası dokunur:

Salt erdem yetmez ülkeleri yaşatmaya
Saltanat içinde; ve kalkışanlar yaratmaya

Bir altın çağ, bırakmalıdır özgür
Pıtıraklar da olsun dürüstlük kadar gür.[81]

Bu sebeple tarihin her evresinde ve her toplumunda görülen geleneksel girişimci ile modern-kapitalist girişimciyi birbirinden ayıran turnusol kâğıdı, kazancın sınırlarına ilişkin yaklaşım farklılığıdır. Geleneksel girişimci, kazancı meşru görmekle birlikte bunun kazanç veya iktisadi güdü dışındaki birtakım sebeplerle sınırlanabileceğini düşünür. Kapitalist girişimci ise kazancın önünde herhangi bir sınır kabul etmez, daha doğrusu kazancın sınırını da yine kazancın kendisi veya iktisadi güdü belirler.

[80] Mandeville, s. 15.
[81] Mandeville, s. 18.

Kazanç, kapitalizmle birlikte bu boyunduruktan kurtulmuş ve sermayenin sınırsız birikiminin önü açılmıştır. Artık iktisadi sistem, geçimin teminine göre değil, kazanca göre düzenlenmektedir. Böylece iktisadi faaliyetler ile geçim arasındaki bağ koptuğu gibi aynı zamanda ihtiyaçlar ile çalışma arasındaki ilişki de dolaylı hâle gelmiştir.

1.4.2.2. Zihniyet: Rasyonellik veya hesapçılık

Kapitalizmi geleneksel ekonomiden ayıran en önemli özelliklerden biri rasyonelliktir. "Modern kapitalist zihniyetin ayrı bir yere sahip olmasını sağlayan şey, akılcı ilkelerin ekonomik yaşamın bütün alanlarına kesinlikle, istisnasız ve katı bir şekilde yayılmış olmasıdır."[82]

> Sınırsız kazanma açlığı, hiçbir biçimde, kapitalizm ile aynı şey değildir, ne de onun 'ruh'u ile aynıdır. Kapitalizm, olsa olsa bu usdışı güdünün dizginlenmesi, en azından ussal olarak dengelenmesi ile özdeş olabilir. Bugünkü ekonomik yaşamı tamamıyla yöneten, ev ile işin birbirinden ayrılması öğesi ve bununla yakından ilişkili olan *ussal defter tutma*[dır. Bununla birlikte kapitalist bir toplum için zorunlu olan unsurlar arasında] hiç şüphe yok ki *hukukun* ve işletmenin ussal yapısı en önemlileridir. Çağdaş ussal kapitalizmin hesaplanabilir teknik iş araçlarına gereksinimi olduğu gibi, hesaplanabilir bir hukuka ve biçimsel kurallarla işleyen bir işletmeye de gereksinimi vardır.[83]

Rasyonelleşmenin en önemli göstergelerinden biri muhasebedir. Çünkü muhasebe, yapılan faaliyetleri hesaba vurur ve başarının hesap dışı diğer ölçütlerini ortadan kaldırır. Böylece iktisadi faaliyetleri, kapitalizm öncesinden ayırdığı gibi macera kapitalizmi döneminden de ayırır.[84]

Weber'in sözünü ettiği rasyonalizasyon, üretimin veya verimliliğin artırılmasına yol açacak şekilde iş ilişkilerinin yeniden organize edilmesidir. İnsanların birbirleriyle olan ilişkilerinin daha ileri bir düzeyde üretimi sağlayacak şekilde örgütlenmesidir.[85]

Yani siyasi nemalara, şans oyunlarına veya yağmacılık gibi zora başvurulan yollara tevessül etmeden hesaba dayalı ve verimliliği esas alan bir planlama sonucunda elde edilecek kârın peşine düşmektir.[86]

---

[82] Sombart, s. 186.
[83] Weber, s. 17-23.
[84] Ülgener, s. 202
[85] Hilmi Yavuz, **Türkiye'nin Zihin Tarihi**, İstanbul: Timaş Yayınları, 2009, s. 135.
[86] Ülgener, s. 166.

Ancak rasyonellikten aklın kullanımı anlaşılacaksa bunun geleneksel toplumlarda tamamıyla olmadığı iddia edilemez. Zira eğer "insan (homo sapiens) türü"nden bahsediyorsak, "akıllı" olduklarını varsayıyoruz demektir. Bu sebeple akıldan bahsedildiğinde tam olarak neyin kastedildiğinin veya ne tür bir akıldan bahsedildiğinin netleştirilmesi gerekmektedir.

Geleneksel zihniyet ile kapitalist zihniyetin akıl konusunda farklılaştıkları nokta, aklın kullanımında değil, bu aklın hizmet edeceği farklı amaçlarda yer almaktadır. Geleneksel zihniyet için bu amaç Tanrı veya toplumsal idealar iken kapitalist zihniyet için iktisadi çıkarlar veya kazançtır. Bu sebeple kapitalizmi akılcılıkla özdeşleştirmek yerine aklın bir türüyle veya aklın farklı kullanımıyla tanımlamak daha isabetli olacaktır.

Türkçede kullanılan "akılcılık" kavramının İngilizce karşılığı "rationalism"dir. Bu kelimenin kökeni "ratio"dur ve sözlük anlamı "oran, orantı" demektir. İngilizcede akıl yerine kullanılan "reason" kelimesi ise "akıl, neden, mantık" gibi anlamlara gelmektedir. Gerçi her ikisi de Latinceden ve aynı kökten türemiş olmakla birlikte aralarında anlam farkı vardır. Latince "ratio"; sayma, hesaplama, tahmin etme anlamlarına gelmekle birlikte düşünme, anlama, hüküm verme, akıl gibi anlamlara da gelmektedir. Muhtemelen hesaplama, tahmin etme; aynı zamanda düşünmeyi, muhakeme etmeyi ve aklı kullanmayı gerektirdiğinden bu anlamı da almıştır.[87]

Ancak burada iki farklı akılcılıkla karşı karşıyayız. Birincisi hesap yaparak, oranlayarak düşünmektir ki rationalism'in karşılığı budur ve buna akılcılıktan ziyade "hesapçılık" demek daha isabetlidir. TDK, "hesapçı" kelimesine "hesabını iyi bilen, tutumlu, hesabi" anlamını vermektedir ki bu anlam rasyonalizme daha çok uymaktadır. TDK'nın verdiği ikinci anlam ise "çıkarını kollayan, davranışlarını buna göre düzenleyen" anlamıdır ki bu anlam, homo economicus'a denk gelmektedir. Reason ise hesaplayarak düşünmekten ziyade nitelik (doğru-yanlış, iyi-kötü, güzel-çirkin) üzerinden düşünmektir ki bu, içinde niceliğin, hesabın ve hesapçılığın olmadığı bir düşünme biçimidir.

Ayrıca akılcılık, felsefi anlamda bilginin kaynağının akıl olduğunu kabul eden bir yaklaşımı ifade etmektedir ki Türkçede akılcılık dendiğinde ilk planda bu anlam belirmektedir. Zaten "sözlükte 'menetmek, engellemek, alıkoymak, bağlamak' gibi anlamlara gelen [Arapça

[87] **Redhouse Sözlüğü**, İstanbul: SEV Matbaacılık ve Yayıncılık, 1997, s. 803, 806.

kökenli] akıl kelimesi, felsefe ve mantık terimi olarak 'maddeden şekilleri soyutlayarak kavram haline getiren ve kavramlar arasında ilişki kurarak önermelerde bulunan, kıyas yapabilen güç' demektir."[88]

Bu sebeple kapitalizmin akılcılığı, nitelik bağlamında bir düşünme değil, nicelik üzerinden, hesap yaparak, oranlayarak, yani hesapçı ve çıkarcı bir düşünme biçimidir. Çünkü nitelik bağlamında bir düşünme, Antik Yunan filozoflarından beri bilinen, İslam dünyasında sınırlı çevrelerde de olsa başvurulan ve uygulanagelen bir düşünme biçimidir. Kapitalizmin yaygınlaştırdığı ve Sombart'tan Weber'e kadar vurgulanan, kapitalizmle özdeşleştirilen ise, reason değil ratio kökenli hesapçılıktır. Yani düşünmenin matematiksel veya iktisadi ölçülerle yapılanıdır.

Bu nüansı Andre Gorz, çok yetkin bir biçimde ortaya koymuş ve tek bir akılsallık biçimi olmadığı, birçok akılsallık türü olduğunu belirtmiştir. Gorz'un "iktisadi akılsallık" dediğine daha geniş anlamda "hesapçılık" da denilebilir.

> İktisadi akılsallık düşünmenin (matematiksel olarak) biçimselleştirilmesidir ve düşünceyi teknik usullerle düzenleyerek, onu kendi üzerine her türlü düşünümsel dönüş imkânlarından ve yaşanan deneyimin gerçekliklerinden yalıtır. İlişkilerin teknikleştirilmesi, şeyleştirilmesi ve parasallaştırılmasının kültürel temelleri, işlemlerin özneyi içermeden yürüdüğü ve mevcut olmayan öznelerin kendilerinin farkına varmalarının imkânsız olduğu bu düşünme tekniğindedir.[89]

Gorz'a göre kapitalist zihniyetin harcında olan bu akılsallık, uzun süre baskı altına alınmış bir hâldedir ve ancak kapitalizmle birlikte egemen bir düşünme biçimi olabilmiştir.

> İktisadi akılsallık, uzun süre sadece gelenek tarafından değil, başka akılsallık biçimleri, aşılamayacak sınırlar getiren başka hedefler ve başka çıkarlar tarafından da engellendi. Sanayi kapitalizmi; iktisadi akılsallık, bütün diğer akılsallık ilkelerinden kurtulduğu ve onları diktatörlüğü altına aldığı andan itibaren atılım gösterebildi.[90]

Hesap, kâr, rekabet gibi kavramlara yabancı olan geleneksel zihniyet, iktisat dışı otoritelerin çıkarlarına hizmet etmekteydi.

> İktisadi akılsallık, kapitalizmin gelişinden önce tamamen asla ifade edilememiştir. Kapitalizmden önce büyük ticarette ve tefecilikte ancak kuşatılmış, kıskıvrak bağlanmış, aşağılanmış olarak bulunur. Muhasebe değişken ve rastlantısaldı, hesap sihirli bir sanat, kâr arayışı bir günah, rekabet bir suçtu. İktisadi akılsallık, geleneksel düzenin

[88] Süleyman Hayri Bolay, "Akıl", **TDVİA**, C. 2, s. 238.
[89] Gorz, s. 158.
[90] Gorz, s. 34.

> çözülmesi, dinin gelenek ve buyruklarının dayattığı iç ve dış sınırlardan kurtulmasını sağladığı zaman kendini ifade etmeye başlamıştır. O zamana kadar, var olduğu müddetçe bu akılsallık köleydi. Kendine yabancı veya hatta ters istekleri düzenlemek ve politik veya dinsel otoritelerin verdiği hedeflere hizmet etmekle yükümlüydü.[91]

Gorz'a göre iktisadi akılsallığın ölçüsü hesaptır ve hesap, tek başına kendi otoritesini ve meşruiyetini kuracak bir niteliğe sahiptir.

> Dinî veya ahlaki kural koyucu gerçekliklerin çöküşü ve dinî kurumların çürümesiyle birlikte hesap, imtiyazlı bir gerçeklik kaynağı olarak ortaya çıkar: Bir hesap sayesinde kanıtlanabilir, örgütlenebilir ve öngörülebilir olanın doğru ve evrensel olarak geçerli olması için hiçbir otoritenin güvencesine ihtiyacı yoktur.[92]

İnsan davranışları artık öznel değerlere göre belirlenmiyor, nesnel hesaplamalar tarafından şekillendiriliyordu. Bir kararın hesap tarafından belirlenmesi, ahlaki ölçüleri devre dışı bırakmayı gerektiriyordu.

> Kapitalizm, nihayet bütün ayak bağlarından kurtulmuş iktisadi akılsallığın ifadesiydi. Bilimin geliştirdiği ve davranış kurallarına uygulanan hesap sanatıydı. Etkililik arayışını 'kesin bilimler' düzeyine yükseltiyordu ve kararı belirleyen düşüncelerdeki ahlaksal ve estetik ölçütleri yok ediyordu. Böylece akılcılaşan iktisadi faaliyet, insanların davranış ve ilişkilerini 'nesnel' biçimde, yani karar vericinin öznelliğini soyutlayarak ve karar vericiyi ahlaki tartışmadan kurtararak örgütleyebilirdi. Sorun artık iyi ya da kötü davrandığını bilmek değil, sadece eylemin doğru hesaplanıp hesaplanmadığıydı.[93]

Artık yapılan faaliyetlerin ölçüsü veya meşruiyeti, tatmin düzeyiyle veya herhangi bir değer yargısıyla değil, matematiksel hesaplamalarla belirlenmektedir.

> Sayılabilir olma, hiçbir otorite, hiçbir kural, hiçbir değer ölçeği tarafından değerlendirilme ihtiyacı duymayan kesin bir ölçüt ve hiyerarşik bir ölçek ortaya çıkarıyordu. Verimlilik ölçülebilirdi ve onun sayesinde bir insanın kapasitesi, özel nitelikleri de ölçülebilirdi: Fazla, azdan iyidir, daha fazla kazanmayı başaran daha az kazanandan iyidir.[94]

Hesaplamanın tek ölçü hâline gelmesi, yine hesabın kendi doğası itibariyle sınırsız bir birikimi kaçınılmaz kılmaktadır. Kapitalizmin, sermayenin sınırsız birikimini esas alması, hesabın ve hesapçılığın doğal bir sonucudur. Sermayenin sınırsız birikiminin sağlanabilmesi, ancak kapitalist zihniyetle mümkün olabilmiştir. Bir başka ifadeyle kapitalist zihniyet, sermayenin sınırsız bir biçimde birikmesini sağlayan zihniyetten başka bir şey değildir.

---

[91] Gorz, s. 154.
[92] Gorz, s. 142-143.
[93] Gorz, s. 155.
[94] Andre Gorz, **İktisadi Aklın Eleştirisi**, Işık Ergüden (çev.), İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2007, s. 143.

> Niceliksel ölçünün ayırıcı özelliği, sınırlayıcı hiçbir ilke kabul etmemesidir. Sadece 'yeterli' kategorisini bilmemekle kalmaz, aynı zamanda 'fazla' kategorisini de bilmez. Uygulayımı ölçmeye yaradığı andan itibaren hiçbir nicelik fazla büyük olamaz, hiçbir işletmenin kazandığı para fazla olamaz, hiçbir işçi fazla üretken olamaz. Hesaplanabilir kılmak için nicelikselleştirilen iktisadi akılcılaştırma, sahip olunanla, yapılanla veya yapılması tasarlananla tatmin olmayı sağlayacak bütün ölçütleri ortadan kaldırıyordu. Hiçbir nicelik mümkün olan en büyük nicelik değildir, hiçbir başarı daha büyük bir başarının hayal edilemeyeceği kadar büyük değildir.[95]

İktisadi akılsallık hesaplama zorunluluğundan kaynaklanır. Bu ise ancak piyasa için üretim yapmakla mümkün hâle gelir.

> İktisadi akılcılaştırma sayma ve hesaplamayla başlar. İnsan faaliyetleri bu hesaba tabi olmadığı sürece iktisadi akılsallıktan yoksundurlar. Bu faaliyetler yaşamın zamanını, hareketini ve ritmini birbirine karıştırır. Ailemi, bir eşeği ve iki keçiyi besleyecek şeyi bir parça toprakta yetiştirdiğim sürece, mutfakta ve ısıtmada kullanacağım odunu dağın yamacından ve komşu ormanlardan kestiğim sürece, benim çalışmamda iktisadi akılsallık yoktur. Yapılması gerekeni yapmak için gerekli zaman yeter ve zorunlu olan yerine getirildiğinde, çalışmanın yerini boş zaman alabilir. Ama kendi tüketimim için hiçbir şey üretmeyip pazar için ürettiğim andan itibaren her şey değişir. O zaman hesap yapmayı öğrenmem gerekir. Demek ki toprağın verimliliği, farklı ekimler için gereken zaman, aletlerin maliyeti, tohumlar, yakıt vs. ve şunu ya da bunu üretmeme göre bir saatlik çalışmayla elde edebileceğim verim, yani gelir hesaplanmalıdır. Dolayısıyla hesap yaparım ve yaşamım düz, homojen, doğal ritimlere duyarsız bir zamana uygun olarak bu hesaba göre örgütlenir.[96]

İktisadi akılsallığın veya hesapçı zihniyetin ortaya çıktığı ilk alanlardan biri, bütün işlemlerin sayısallaştırıldığı ticaret alanıdır.

> Bu zihniyete ait ilk tohumlar, sözcüğün en geniş anlamında ticaret alanında filizlenmiştir. Ticaret, insana, düşüncesini nicelikten yana yönlendirmek, dikkat ve ilgisini şeylerin niceliksel yanına çekmek gibi bir alışkanlık kazandırmıştır. Oysa kapitalizm öncesinde yaşamış olan üretici, ister köylü isterse zanaatkâr olsun, her zaman için öncelikle nitelik kategorisine boyun eğmek durumunda kalmıştır, çünkü bu kişi ürettiği tüketim nesnelerinin farklı niteliklere sahip olduklarını düşünürken mal alıp satan tüccar, başlangıç aşamasında bile konunun nitelik yanını önemsememiştir. Zira kendisiyle alıp sattığı nesneler ya da mallar arasında herhangi bir organik bağ kuramamıştır.[97]

Ancak Machiavelli örneğinde de görüldüğü gibi siyasi alanı da göz ardı etmemek gerekir. Çünkü ticarette hesap yapmak, ticari başarı için ne kadar zorunluysa, rekabetçi bir siyasi ortamda iktidarını sürdürebilmek de en az bir o kadar hesap yapmayı zorunlu kılmaktadır. Bu

[95] Gorz, s. 144.
[96] Gorz, s. 138.
[97] Sombart, s. 334.

sebeple iktisat literatüründe bu zamana kadar ihmal edilmiş olan siyasi hesapçılığın kapitalizmin oluşumundaki rolünü küçümsememek gerekir.

İktisadi akılsallık, felsefi veya manevi akılsallıktan ayrı olduğu gibi, Weber'in belli belirsiz bir şekilde ifade ettiği "ampirik aklın" karşıtı bir konuma düşmektedir.

> Ampirik ya da gelenekçi ekonomi [veya akıl] demek, yalnızca size verilmiş olandan yararlanmak, öğrenilmiş olanı uygulamak, alışık olunanı yapmak demektir. Kendilerine bir proje, bir kural sunulduğunda bu insanların önce geleceğe yönelik bir şekilde bu projenin neyi amaçladığı, nasıl bir yarar sağlayacağı gibi sorular sormak yerine geçmişte bu projenin benzerleri, örnekleri ve deneyim sahibi olunup olunmadığıyla ilgilendikleri görülmektedir.[98]

1.4.2.3. Gelişme: Dış kaynak transferi

Sermayenin sınırsız birikimini ilke edinen kapitalist zihniyetin varlığı, kapitalizmin ortaya çıkması için "gerek şart"tır ancak "yeter şart" değildir. Kapitalizmin ortaya çıkması için gerekli şartlardan biri de dış kaynak transferidir. Kapitalist zihniyete sahip girişimcilerden oluşan burjuva sınıfının palazlanabilmesi, sadece ülke içi sömürü imkânlarıyla mümkün değildir, zaten ülke kaynakları böyle bir palazlanmaya imkân vermeyecek kadar kısıtlıdır. Bu sebeple dış kaynak transferinin sağlanabildiği en uygun araç, dış ticaret olmuştur.

> Orta Çağ ticareti, başlangıcından itibaren yerel ticaretin değil fakat ihracat ticaretinin etkisi altında gelişmiştir. 11 ve 12. yüzyıllardaki ekonomik canlanışın başlıca aracı olan profesyonel tüccar sınıfının doğumuna yol açan, tek başına bu olguydu. Bu canlanışın başladığı Avrupa'nın her iki kesiminde, Kuzey İtalya ve Felemenk'te hikâye aynıdır. Bu olaya hareketi veren güç, uzak mesafe ticaretidir.[99]

Pirenne'in kapitalizmin kökenini 12. yy'a kadar götürmesinde görüldüğü gibi, bu dönemde kapitalizmin filizlenmesine yol açan asıl faktörlerden biri de Haçlı seferleriyle sağlanan dış kaynak transferidir. Ama kapitalizmin ortaya çıkması için Ortadoğu'nun sınırlı kaynakları yeterli olmayacak, yeni kıtaların ve hatta bütün dünyanın sömürüsü zorunlu olacaktı.

> Ekonomi tarihinin bu en önemli dönemlerinden birinde nakit rezervindeki artışın kapitalist zihniyetin gelişmesi üzerindeki yadsınması olanaksız etkisi de apaçık bir şekilde görülmektedir. Aynı koşulların oluşması durumunda bile Amerikan altın ve gümüş madenleri olmadan kapitalist zihniyetin hiç kuşkusuz tamamen farklı bir evrim sürecinden geçmiş olacağı söylenebilir. Cordillères tepeleri ve Brezilya vadilerinde (yanlışlıkla!)

[98] Sombart, s. 29.
[99] Pirenne, s. 162.

> değerli maden yatakları keşfedilmemiş olsaydı, modern ekonomi insanı ortaya çıkamazdı.[100]

Elbette kapitalizmin doğuşu sadece dış kaynak transferine veya sömürüye bağlanamaz. Sömürünün dışında zorunlu olan daha pek çok sebep var. Ancak söz konusu dönemdeki sömürünün hayati düzeydeki payı göz ardı edilerek kapitalistleşme süreci anlaşılamaz.

> Kapitalizm ve sanayi devrimi bağlamında sadece sosyoekonomik yapıların (yerinde) dönüşümü aracılığıyla bir iç açıklamayı kabul edenler ve bu konuda sadece bir dış açıklamayla (aslında dünyanın emperyalistler tarafından sömürülmesi) yetinmek isteyenler arasındaki hararetli tartışma [anlamsızdır]. Her isteyen dünyayı sömüremez. Bunun için yavaş yavaş olgunlaşan büyük bir güç gerekir. Ama kesin olan şu ki bu güç kendi içinde, kendi kendine yavaş yavaş gelişse de başkalarını sömürmekle güçlenir ve bu ikili süreç içinde onu ötekilerden ayıran mesafe genişler. Dolayısıyla iki açıklama (iç ve dış) kesinlikle iç içe geçmiştir.[101]

1.4.2.4. Tamamlanma: Siyasi hegemonya

Kapitalizmin ortaya çıkışında sermayenin sınırsız birikimi ve dış kaynak transferiyle birlikte olmazsa olmaz bir başka faktör de burjuva sınıfının siyasi iktidarla kurduğu ortaklık ilişkisidir. Eğer burjuva sınıfı, ilk ortaya çıkışında siyasi desteğe sahip olmasaydı veya zamanla siyasi iktidarla yakın iş birliği geliştiremeseydi, hatta siyasi iktidar üzerinde hegemonya kuramasaydı bugünkü kapitalist sistem ortaya çıkmayabilirdi.

Her ne şekilde olursa olsun sınırsız birikimi amaçlayan hesapçı zihniyet, ilk olarak sadece burjuva sınıfında değil, aynı zamanda ve belki de daha önce siyaset sınıfında ortaya çıkmıştır. Sınırsız bir (sermaye yerine) güç birikimini temel ilke edinen anlayış, Niccolo Machiavelli (1469-1527) tarafından *Hükümdar* adlı eserinde neredeyse kusursuz bir biçimde yaklaşık olarak 1513'lerde ortaya konulmuştur. Bu zihniyetin iktisadi versiyonunu 1705 yılında *Arılar Meseli* adlı manzum eserinde ortaya koyan Bernard Mandeville'den neredeyse iki yüzyıl önce Machiavelli, siyasi versiyonunu kayıtlara geçirmiştir.

> Her yönde iyilik gütmek isteyecek bir kimsenin, iyi olmayan o kadar kimse arasında yok olması tabiidir. Bu sebeple kendini korumak isteyen bir hükümdar için iyi olmamağı ve icabına göre bundan faydalanıp faydalanmamağı öğrenmek lâzımdır.[102]

---

[100] Sombart, s. 319-321.
[101] Fernand Braudel, **Kapitalizmin Kısa Tarihi**, 2. Basım, İsmail Yerguz (çev.), İstanbul: Say Yayınları, **s**. 101-102.
[102] Niccolo Machiavelli, **Hükümdar**, Yusuf Adil Egeli (çev.), Ankara: Yıldız Matbaası, 1955, s. 61.

Hesapçı siyasi aklın iktisadi akla nasıl da kolayca dönüşebileceği veya iktisadi aklı zaten kapsadığı Machiavelli'nin aşağıdaki ifadelerinden anlaşılmaktadır. Üstelik cimriliğin sermaye birikimindeki önemini Adam Smith'ten en az 250 sene önce belirtmiştir:

> Zamanımızda ancak cimri diye tanınanların büyük işler yaptığını gördük, öbürleri sönüp gitmişlerdir. Papa II. Giulio, papalığa ulaşmak için cömert adından faydalandıktan sonra, Fransa Kıralına karşı savaşabilmek için, daha sonraları, bu sanı muhafaza etmeyi hatırına getirmemiştir. Bugünkü Fransız Kıralı uyruğuna olağanüstü bir vergi koymaksızın pek çok savaşlar yaptı, çünkü fazla masrafları için eskiden biriktirdiklerini harcadı. Bugünkü İspanya Kıralı cömert diye tanınsaydı bu kadar savaşı ne yapabilir ne de kazanabilirdi.[103]

Machiavelli, Floransa hükümdarı Lorenzo De Medici'ye hitaben yazdığı eserinde cömertlikten kaçınmasını, cömertlik yapacaksa da kendi parasıyla değil, başkasının parasıyla yapması gerektiğini söyler.

> Senin veya uyruğunun olmayan şeylerle, Keyhusrev, Cesare ve Alessandro'nun yaptığı gibi, bol keseden bağışlar yapabilirsin, çünkü başkasının malını harcamak şöhretini azaltmaz, aksine çoğaltır; yalnızca kendi malını harcamaktır ki sana ziyan getirir. Ve cömertlik kadar kendi kendini bitiren bir şey yoktur: Cömertlik yaptıkça cömertlik yapmak gücü kalmaz ve, ya yoksul ya itibarsız olursun, yahut yoksulluktan kaçmak için soyguncu ve menfur olursun. Ve bir hükümdar, birçok sakınılacak şeyler arasından, bilhassa, itibarsız ve menfur olmaktan sakınmalıdır, cömertlik ise seni bunların her ikisine de götürür. Bu sebeple, cömert tanısınlar diye nefretli bir kötü şöhret getiren soyguncu adını kazanmaktan ise nefretsiz bir kötü şöhret getiren cimri adına razı olmak daha büyük akıllılıktır.[104]

Yine siyasi aklın iktisadi aklı kapsadığının bir başka ifadesini Machiavelli'nin aşağıdaki cümlelerinde görürüz:

> Birinin kanına girmek icap ettiği zaman bunu uygun delil ve apaçık sebep olunca yapmalıdır, fakat her şeyden ziyade, babasının malından elini çekmelidir, çünkü insanlar babalarının ölümünü, mal ve mülklerinin kaybolmasından daha çabuk unuturlar.[105]

Machiavelli'nin şu cümleleri, Mandeville'in ifadelerinden hiç de farklı değildir:

> Zamanımızda, verilen söze az önem vermiş ve kurnazlıkla insanların başlarını döndürmesini bilmiş bazı hükümdarların büyük işler başarmış olduklarını tecrübe göstermektedir; sonunda da bunlar doğruluğa dayanmış olanları geçmişlerdir. İhtiyatlı bir hükümdar, verdiği sözü tutmak kendi aleyhine dönerse ve bu sözü vermeği gerektiren sebepler ortadan kalkınca, sözünde ne durabilir ne de durmalıdır, insanların hepsi de iyi

[103] Machiavelli, s. 63.
[104] Machiavelli, s. 64.
[105] Machiavelli, s. 67.

> olsalardı bu kaide iyi olmazdı; fakat kötü oldukları için ve sana karşı sözlerinde durmayacakları için, sen de onlara verdiğin sözde durmağa mecbur değilsin.[106]

Kapitalizmdeki dinamizmi sağlayan ve girişimcilerin ortak özellikleri olan risk iştahı, gözü peklik, girişkenlik gibi nitelikleri Machiavelli talih üzerinden yorumlamaktadır:

> İhtiyatlı olmaktansa cüretli olmak daha iyidir; çünkü talih dişidir; itaat altında tutmak isteyince de onu dövmek, kakıştırmak lâzımdır. Ve soğukkanlılıkla hareket edenlerden ziyade bu gibiler tarafından mağlup edilmesine müsaade eder. Bunun için talih kadınlar gibi daima gençlerin dostudur, çünkü gençler daha az ihtiyatlı, daha yavuzdurlar ve daha çok cüretle ona kumanda ederler.[107]

Machiavelli'ye unvanını kazandıran ifadeler, muhtemelen şu cümlesi olmalıdır: "Bir hükümdar muzaffer olmağı ve devleti muhafaza etmeği sağlasın, vasıtalar daima muteber ve makbul sayılır ve herkesçe övülür."[108]

Jean Baudrillard, kapitalist zihniyetin çekirdeğini temsil eden Machiavelli ile Mandeville arasındaki bağlantıyı isabetle tespit edebilmiştir.

> Toplumsal yaşamı tüm ayrıntılarıyla sergileyen Mandeville izlendiğinde politik kurnazlık ve sahtekârlıkların *(fallacy)* artık yalnızca Machiavelli'nin *Hükümdar*'ındaki politikacılara özgü bir şey olmadığı da anlaşılacaktır.[109]

Ama hesapçı zihniyeti sadece "kurnazlık ve sahtekârlık" olarak tanımlamak, bu zihniyetin derinliğini ve rasyonel boyutunu gözden kaçırmak olur. Ayrıca Baudrillard, modern kapitalist gelişmenin geleneksel veya toplumsal değerler bakımından görünümünü de açıklıkla ifade eder:

> Toplumsal gelişmenin kökeninde ahlaksızlık ve günahkârlık vardır, toplumsal bir ahlakla pozitif değerler değil. Ne ideal ve Platoncu bir görünüme sahip ahlak anlayışı ne de bilim ve teknolojiye özgü pragmatik ve nesnel özellikler taşıyan ahlak anlayışı, toplumsal değişim ve yaşamı yönlendiremezler. Toplumsal yaşam ve değişim konusunda itici güç; ahlaksız imgeler, fikirler ya da göstergelerdir. Akılcı ahlak, değer, bilim ve akla dayalı sistemler, toplumların yalnızca çizgisel gelişimleri ve yaşanmış tarihlerini yönlendirebilmişlerdir. Oysa şeyleri harekete geçiren bu enerjinin kökeninde tarihsel ve toplumsal ahlak anlayışı ya da gelişme ahlakıyla hiçbir ilişkisi olmayan ayartıcı ya da zıtlaşan dürtüler, prestij ve meydan okuma gibi nitelik ve duygular vardır.[110]

---

[106] Machiavelli, s. 69-70.
[107] Machiavelli, s. 103.
[108] Machiavelli, s. 71.
[109] Jean Baudrillard, **Çaresiz Stratejiler**, 2. Basım, Oğuz Adanır (çev.), İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2010, s. 97.
[110] Baudrillard, s. 94

Geleneksel veya toplumsal bakış açısından modern kapitalist gelişmenin dayandığı temel güdünün adı günahtır ama bu durum, Batı dışı toplumları içinden çıkamadıkları bir açmaza sokmuştur.

> Günahın sahip olduğu gücün yerinin doldurulamamasının nedeni, insanın kafasındaki her şeyi parçalayabilecek ve söküp atabilecek bir enerjiye sahip olmasıdır.[111]

Machiavelli'den önce de bu zihniyeti görürüz. H. Pirenne'in işaret ettiği gibi Haçlı Seferleri; Kudüs'ün ele geçirilmesi ve birtakım toprakların alınmasıyla yetinilen bir dizi savaş olmayıp aynı zamanda kârlı ticaret antlaşmalarının yapıldığı ve kapitalist zihniyetin görüldüğü seferlerdir. Burjuvazinin tohumunun serpilmesi Haçlı Seferleri'ne kadar geriye götürülür ancak bu sınıfın serpilmesine yol açan antlaşmaları ve seferleri yapma kararını veren ise siyaset sınıfıdır.

Zaten bu zihniyetin sadece burjuva sınıfında değil siyaset sınıfında da görünmesinin birtakım anlaşılır sebepleri vardır. Orta Çağ'da derebeyler arasında yoğun bir iktidar kavgasının ve rekabetin olması, hesapçılığı âdeta zorunlu kılmaktaydı. Hesapçı aklın gelişiminde rekabet ortamı, en belirgin faktör olarak görünmektedir. Antik Yunan'da felsefenin geliştiği ortam da benzeri şekilde merkezî siyasi otoriteden yoksun ve şehir devletlerinin yoğun rekabet içerisinde olduğu bir ortamdı. Aynı şekilde İslam dünyasında çeşitli felsefi, kelami ve tasavvufi ekollerin yoğunlaştığı dönem de Abbasilerin merkezî otoritesinin dağıldığı, İslam dünyasında pek çok yerel ve bağımsız otoritenin ortaya çıktığı ve rekabet içerisinde bulunduğu 9. yy. sonrasına denk gelmektedir.

Daha önceki girişimcilik bahsinde girişimcilik türlerinden birinin de askerî ve siyasi girişimcilik olduğu söylenmişti. Bir devlet kurmak veya askerî bir sefer düzenlemek, en az iktisadi bir girişim kadar zor ve kılı kırk yararcasına bir hesap gerektirmektedir. Bu sebeplerle her ne şekilde olursa olsun sınırsız bir birikim peşinde koşan hesapçı bir zihniyet, burjuva sınıfıyla birlikte siyaset sınıfında da ortaya çıkmıştır.

Kapitalizmin 15. yy'ın sonlarından itibaren ortaya çıkışı da siyasi iktidarın koruması ve teşviki sayesindedir. Sömürgecilikle birlikte ticaret yapan gemiler, siyasi iktidarın sağladığı

[111] Baudrillard, s. 95.

askerî koruma ve siyasi himaye sayesinde ticaret yapabilmişlerdir. Hindistan'ı sömürgeleştiren Doğu Hindistan Şirketi, bunun açık bir örneğidir.

> Devletin kapitalist zihniyetin gelişimi üzerinde oynadığı en önemli rol, dolaylı yollardan ve özellikle de ekonomi politikaları aracılığıyla gerçekleştirdikleridir. Gerçekten de kapitalizmin ortaya çıkma aşamasında merkantilizm politikasının kapitalist çıkarların işine ne kadar çok yaramış olduğunu biliyoruz. Maddi ve ahlaki vaatler aracılığıyla girişimcilik ruhunu ayakta tutmayı hedefleyen bu 'ayrıcalıklar' çok değişik biçimlere sahiptir. Bunlar kimi zaman tekeller, yani üretim, ticaret, ulaşım araçlarını kapsayan olumsuz ayrıcalıklar olup bazen politik, kimi zaman da koruma ya da cesaretlendirmeye yönelik önlemler ya da kişiye doğrudan verilen prim biçimindedir.[112]

Bununla birlikte İngiltere ve Fransa'nın kapitalizmin öncülüğünü İtalya ve Hollanda ile birlikte İspanya ve Portekiz'den devralmaları, ticari bir beceri veya burjuva sınıfının bu ülkelerde daha gelişmiş olmasından değil, söz konusu ülkelerin siyasi ve askerî gücünün daha fazla olmasından kaynaklanmıştır. Yani kapitalizmin öncülüğünün ülkeler arasında yer değiştirmesi, burjuva sınıfının değil, siyaset sınıfının becerisidir.

Bu sebeplerle kapitalizmin doğuşundan itibaren hesapçı siyaset sınıfı ile burjuva arasında bir zihniyet ve çıkar karşıtlığından ziyade bir ortaklık ve iş birliği söz konusudur. Zaten burjuva sınıfının palazlanması da baştan itibaren hesapçı siyaset sınıfından aldığı koruma ve destek sayesinde mümkün olabilmiştir.

Bununla birlikte burjuva sınıfının siyasi mücadelesi de göz ardı edilemez. Ancak bu siyasi mücadele, aynı zihniyete sahip olduğu hesapçı siyasetçiye karşı olmaktan ziyade, toplumun diğer unsurlarına ve bu unsurların siyasetteki izdüşümüne karşıdır. Siyaset sınıfı, doğası gereği toplumdaki güç odaklarının taleplerini asgari düzeyde de olsa karşılamak, toplumsal renklerin siyasete yansımasına müsaade etmek durumundadır, aksi takdirde siyasi ve toplumsal sorunlarla uğraşmak durumunda kalacaktır.

Burada iki ayrı siyasetçi tipini ayrıştırmak gerekir. Birincisi hesapçı siyasetçi, ikincisi de siyasi temsilci. Sözü edilen hesapçı zihniyete sahip olan ve belki de en iyi temsilini Machiavelli'nin sergilediği hesapçı siyasetçi, burjuvaziyi her zaman koruyup kollamıştır ve kapitalizmin gelişiminde bu siyasetçi tipinin önemli bir payı vardır. Siyasi temsilci ise aristokrasi,

[112] Sombart, s. 284-288.

dinî kurumlar ve geniş halk kitlelerinin, yani hesapçı bir zihniyete sahip olmayan bütün geleneksel kesimlerin siyasetteki temsilcilerinden oluşmaktadır. Hesapçı siyasetçi, burjuvaziyle el ele vererek ve burjuvazinin önünü açarak siyasi temsilcileri geriletmeyi başarmış, adına kapitalizm denen sistemi ortaya çıkarmıştır.

Burjuvazinin siyasi mücadelesi ise, hesapçı siyasetçiyle birlikte olmuş ve siyasi temsilcilere karşı, yani hesapçı bir zihniyete sahip olmayanlara yönelik yürütülmüştür. Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde farklı tarihlerde gerçekleşen ve burjuva devrimleri diye adlandırılan dönüşümler, tamamıyla bu karakterdedir.

> Kapitalizm ancak devletle özdeşleştiğinde, devlet olduğunda başarıya ulaşır. Kapitalizmin ilk büyük evresinde, İtalya'nın büyük kent-devletlerinde Venedik'te, Cenova'da, Floransa'da iktidarı elinde bulunduran, para elitidir. XVII. yüzyılda Hollanda'da Naipler aristokrasisi; iş adamlarının, büyük tüccarların ya da tefecilerin çıkarlarını savunarak, hatta onların direktifleriyle hareket ederek devleti yönetir. İngiltere'de 1688 devrimi de Hollanda'ya özgü işlerin öne çıktığı bir süreç olmuştur. Fransa ise yaklaşık bir yüzyıl geriden gelir bu bağlamda. 1830'da Temmuz devrimiyle birlikte iş dünyası burjuvazisi nihayet yönetimi rahatça ele geçirir.[113]

Kapitalizmin ilk kez sahneye çıktığı İtalyan şehir devletleri, hesapçı siyasetçiyle burjuva sınıfının özdeşleştiği en ideal örneklere sahiptir. İtalyan şehir devletlerinde geleneksel zihniyetin kurumsallaştığı merkezî bir iktidarın olmayışı, hesapçı siyasetçinin elini güçlendirmiş ve bunun sonucunda burjuva sınıfının palazlanmasının yolu açılmıştır. Eğer Orta Çağ feodalitesinin tipik bir özelliği olan söz konusu merkezî iktidarın zayıflığı ve dağınıklığı yerine Doğu devletlerindeki gibi geleneksel zihniyetin kurumsallaştığı merkezî bir otorite olsaydı farklı bir süreç yaşanabilirdi.

> Kapitalistler, devletler çokluğuna ihtiyaç duyarlar. Böylece devletlerle birlikte çalışmanın avantajlarından faydalanır, aynı zamanda çıkarlarına düşman devletleri atlatabilir ve çıkarlarına dostça yaklaşan devletlere yanaşabilirler. Bu ihtimalin gerçekleşmesi, ancak genel iş bölümü içinde pek çok devletin var olmasıyla mümkün olur.[114]

Kristof Kolomb'un Amerika'yı keşif macerası, o dönemin siyasi yapısına iyi bir örnek oluşturmaktadır. İtalyan denizci Kristof Kolomb, batıya doğru giderek Hindistan'a ulaşılabileceğini düşünmektedir ve bu seferi için finansör aramaktadır. Başvurduğu ülkeler arasında Portekiz, İngiltere, Fransa gibi ülkelerin yanı sıra Osmanlı'nın da olduğu iddia edilmektedir. Daha

[113] Braudel, **Kapitalizmin Kısa Tarihi**, s. 62.
[114] Wallerstein, **Dünya-Sistemleri Analizi**, s. 53.

önce bu teklifi reddeden Kastilya Kraliçesi İsabella, bu sefer teklifi kabul eder ve Kolomb'a gereken yardımı yapar. Avrupa'nın siyasi olarak çok sayıda otoriteden oluşması, bir taraftan bu otoriteler arasında yoğun bir rekabeti doğururken diğer yandan da çığır açacak girişimler veya yeni bir sınıfın palazlanabilmesi için siyasi otoritelerden biri yardım etmezse bir diğerinin yardım edebileceği bir çeşitlilik ortaya çıkarmaktaydı. Benzeri bir çeşitlilik Doğu ülkelerinde yoktu. Bu sebeple aynı dönemde pek çok açıdan olduğu gibi denizcilikte de en az Avrupa kadar gelişmiş olan Çin, benzeri bir girişimde bulunamamıştı.

Nihayetinde hesapçı siyasetçinin koruma ve desteğine sahip olan burjuva sınıfı, süreç içerisinde diğer toplumsal kesimlerin siyasi gücünü kırarak tam bir siyasi hegemonya kurmayı başarmış ve böylece kapitalizm, oluşum aşamasından olgunluk aşamasına geçmiştir.

1.4.2.5. İnsan modeli: Birey

Kapitalist zihniyet, sermayenin sınırsız birikiminin önündeki geleneksel engelleri aşmak için yeni bir kategori belirler. Bu kategori; Tanrı, devlet veya toplumun yerine ve bir yönüyle bunların karşısına koyduğu "birey" kategorisidir. Nasıl davranılması gerektiğine toplumun, siyasetin veya dinin değil bireyin karar vermesi gerektiğini söyler. Geleneksel kurumları değil bireyi işaret etmek, bu kurumların nihai karar verme mercii olmasını reddetmek anlamına gelmektedir.

Hâlbuki Roma'ya kadar götürülebilen kapitalizm öncesi düşüncede "toplumun çıkarları, bireysel çıkarların üstündedir" ve bireysel çıkar ile toplumun çıkarları çatıştığında birey değil, toplum tercih edilir. Önemli olan bireylerin değil, toplumun menfaatidir ve birey, toplum için vardır.[115]

Buna karşın modern birey, hayatın merkezine kendisini koyar, davranışlarını kendisi belirler ve davranışlarının meşruiyetini Tanrı'da, doğada veya toplumda değil, yine kendisinde, kendi akıl ve iradesinde bulur. Modern toplum da bu bireylerin özgür iradelerine dayalı olarak ve bir sözleşmeyle oluşur. Birey, kendisinin belirlemediği bir hukuka değil, oluşumunda rol aldığı bir hukuka dayanır.[116]

[115] Steven Lukes, "Bireycilik Tipleri", Ahmet Cevizci (Ed.), **Felsefe Ansiklopedisi**, C. 2, İstanbul: Etik Yayınları, 2004, s. 661-663.
[116] Medar Atıcı, "Birey", Ahmet Cevizci (Ed.), **Felsefe Ansiklopedisi**, C. 2, İstanbul: Etik Yayınları, 2004, s. 660.

Birey, hayatın diğer alanlarında olduğu gibi iktisadi hayatta da kendisini ve çıkarlarını merkeze alan bir bakış açısı geliştirmiş ve iktisadi faaliyetlerinde kendi çıkarlarının üstünde bir değer kabul etmemiştir. Kapitalizm, gelenekselliğin her türlü görünümüyle mücadele edip geleneksel değerleri gerilettikten sonra kendi insan tipolojisini ortaya çıkarabilmiştir. "Kapitalizmin serpilip gelişmesi için bütün değerlerin yıkılarak mutasyona uğraması gerekiyordu. Değerlerin yıkımı ve dönüşüme uğraması *homo economicus* denilen varlığın ortaya çıkmasına neden olmuştur."[117]

Dolayısıyla iktisadi anlamda bireycilik, iktisadi faaliyetlerde özgürlükten yana olmayı ve her türlü kısıtlamaya karşı çıkmayı ifade eder.[118] Kapitalizmin gelişme döneminde özgürlük talebi yüksek sesle dile getirilmekte ve kazanç artışını sınırlayabilecek hukuki ve ahlaki kısıtlamaların ortadan kaldırılması istenmektedir. Kapitalistler, kazançla ilgili taleplerini özgürlükle bağlantılı olarak ifade etmektedirler. Öyle ki özgürlük, kapitalistlerin istedikleri gibi hareket edebilmeleri anlamına gelmekteydi.[119]

1.5. Girişimci Modelleri

Buraya kadar yapılan açıklamalardan anlaşılacağı üzere girişimcilik, sadece kapitalizme ait bir olgu değildir. Tarih boyunca bütün toplumlarda çeşitli görünümleriyle kendini ortaya koymuştur. Ayrıca bu olgu, sadece iktisadi faaliyetlerle de sınırlanamaz. Özellikle askerî alandaki girişimcilik faaliyetleri, iktisadi girişimcilik kadar önemlidir ancak konumuz itibarıyla sadece iktisadi girişimcilik üzerinde durulmuştur. Bu noktada Ahmet Midhat Efendi'nin girişimciliğinin ne tür bir girişimcilik olduğunun tespit edilebilmesi için girişimcilik tiplerinin ayrımının ortaya konulması gerekmektedir.

Öncelikle kapitalizm öncesinde de iktisadi girişimcilik olduğunu bilmekteyiz ve buna, geleneksel ekonomi dünyasına ait olduğu için "geleneksel girişimci" denebilir. Bu girişimci, geleneksel ekonomi sistemi içerisinde iş yapan, o sistemin hukuki ve zihniyetle ilgili sınırlamalarına tabi olan bir girişimcidir. Bu girişimci sadece geçimini teminle uğraşmamakta, kâr peşinde de koşmaktadır. Ticari veya toprak mülkiyetine dayalı kârla sağlanmış büyük servetler,

[117] Sombart, s. 246.
[118] Lukes, s. 661-663.
[119] Sombart, s. 188-189.

bu girişimcinin yabancısı değildir. Ancak kâr yolunda önemli sınırlamalara tabidir. Faiz ve tefecilik yasağı, loncaların kâr sınırlamaları, zaman zaman karşılaşılan müsadereler, bu girişimcinin büyümesini sınırlandırmaktadır. Hâkim üretim faktörünün toprak olması nedeniyle ticarete dayalı girişimciliğin siyasi iktidar nezdindeki ağırlığı önemsizdir, bu sebeple siyasi bir güç odağı olmaktan uzaktır. Hesapçı zihniyetin birtakım işaretleri görülmekle birlikte baskın ve belirleyici bir konumda değildir. Ampirik, siyasi ve manevi aklın, yani hesapçı akıl öncesindeki geleneksel aklın çeşitli görünümlerinin güdümündedir.

Bununla birlikte girişimcilerin birtakım ortak özelliklerini de taşımaktadır. Bu girişimci için en büyük değer, dürüstlük ve güvenirliktir. Çünkü iktisadi faaliyetlerinin devamı, bir anlamda buna bağlıdır. Cömertlik, bu dönem girişimcisinin bir başka önemli özelliğidir. Girişimcilerin tipik bir özelliği de riski sevmeleridir. Özellikle bugünkü teknik, istikrar ve güvenlik koşullarının olmadığı geleneksel toplumlarda risk, girişimciliğin bir ön şartı gibidir.

Girişimcilik konusunun asıl belirleyeni kapitalist girişimcidir. Çünkü hem modern dünyayı bu girişimci şekillendirmiştir hem de Baltalimanı Antlaşması'yla birlikte Osmanlı yönünü Batı'ya çevirmiş, kapitalist dünyanın bir parçası olmaya başlamıştır.

Kapitalist girişimcinin, kapitalizm öncesi dönemin girişimcisiyle birtakım ortak özelliklere sahip olmakla birlikte kendine mahsus, ayırt edici özellikleri de vardır. Kapitalist döneme ait iktisat literatüründe işlenen girişimci profili, Say ve Schumpeter'in izlerinin güçlü bir şekilde hissedildiği üzere kurucu, organizatör, risk üstlenen, yenilikçi gibi nitelikleriyle ele alınmaktadır. Ancak bu nitelikler bütün girişimcilerde görülen ortak özelliklerdir. Kapitalist girişimciyi diğer girişimcilerden ayırt eden özellik ise, özellikle Sombart ve Wallerstein'da ortaya konulduğu gibi sermayenin sonsuz, hatta daha doğru ve kapsayıcı ifadesiyle sermayenin sınırsız bir birikiminin merkeze alınmasıdır.

Sermayenin sınırsız birikimini sağlamak, ancak hesaba dayalı bir akıl sayesinde mümkündür. Geleneksel dönemin nitelik bağlamında işleyen felsefi aklın (reason) veya Tanrı'nın hizmetine koşulmuş manevi aklın yahut pratik alışkanlıklar çerçevesinde işleyen ampirik aklın karşısında ve dışında olan, tamamen matematiksel hesaplamalar çerçevesinde işleyen (ratio) ve hesap dışında üst bir merci ve değer kabul etmeyen yeni bir akıl türü, Andre Gorz'un ifadesiyle

"iktisadi akılsallık", daha geniş anlamıyla hesapçılık, artık her şeyin hesaba dayandığı yeni bir dünyanın kapılarını araladı.

Kazanç için bütün kuralları hiçe sayan ve iktisadi akılsallıkla hareket eden bir girişimci veya bu girişimcilerden oluşan bir sınıf, tarihin bütün toplumlarında ahlaksızlıkla ve günahkârlıkla itham edilmiş, siyasi ve sosyal sınırlamalara tabi tutulmuştur. Ancak Orta Çağ sonlarında Avrupa'da hâkim bir merkezî otoritenin olmadığı, mevcut otoritenin derebeyler tarafından paylaşıldığı bir ortamda derebeyler arasındaki yoğun rekabet ve çatışmalar, böylesi bir sınıfın palazlanmasına imkân tanıdı.

Kapitalizm, öncelikle Machiavelli'de örneği sergilenen hesapçı siyasetçilerin kol kanat germesiyle gelişme imkânı yakaladı. Bununla birlikte bu sınıfın elde ettiği kazanca ihtiyacı olan rekabet hâlindeki bir kısım derebeyler, ahlaki kuralları hiçe sayarak bu sınıfı desteklemek zorunda kaldı. Ahlaki ve dinî kuralları hiçe sayarak siyasi otoritenin koruyuculuğunda elde etmiş olduğu muazzam servet, bu sınıfın artık geri döndürülemez bir şekilde palazlanmasına ve karşı konulamaz bir güç elde etmesine yol açtı.

Zihniyet dönüşümü ve siyasi desteğin yanında burjuvazinin doğuşuna yol açan bir başka önemli etken de istila veya sömürgecilikle birlikte sağlanan dış kaynak transferidir. Henri Pirenne'in ortaya koyduğu gibi Haçlı Seferleri'yle sağlanan dış kaynak transferi, kapitalizmin tarih sahnesinde ilk kez boy göstermesine yol açmıştır. Eğer istila ve sömürgecilikle elde edilen kaynaklar olmasaydı, sadece iç pazarla sınırlı kalınsaydı, burjuva, bu derece palazlanamaz ve tarihteki söz konusu rolünü oynayamazdı. Sömürgecilikle birlikte kapitalist girişimciler güçlü bir sınıf boyutuna ulaştılar ve buradan sağladıkları zenginlikle bütün toplum üzerinde belirleyici olma gücüne eriştiler.

Kısaca, kapitalist girişimci sınıfın doğuşundan ve söz konusu rolünü oynayabilmesinden bahsedeceksek, hesapçı bir zihniyetin veya iktisadi akılsallığın kılavuzluğunda, sermaye birikiminde sınırsızlık arayışının geçerli tek ilke olması veya kazanç için her şeyin meşru görülmesi, ayrıca sermaye birikimi için sömürülecek bir dış kaynağın olması ve nihayetinde bu sınıfın siyasi mercilerce korunup kollanması veya siyasi erkin bu sınıfın kontrolüne girmesi, olmazsa olmaz koşullardandır. Bir girişimcinin kapitalist bir girişimci olup olmadığı, bu dört kıstas üzerinden değerlendirilebilir.

Şu ana kadar iki tip girişimciden bahsedildi: Birincisi, kapitalizm öncesi geleneksel ekonomi dünyasının girişimcisi olan "geleneksel girişimci", ikincisi de kapitalizmi üreten ve o sistem içerisinde iş yapan "kapitalist girişimci". Ancak kapitalizmin dünyaya yayılmasıyla birlikte kapitalist ülkeler dışında kalanlar, bir taraftan geleneksel sistem ve zihniyetlerini koruyamadılar diğer yandan da kapitalizmi üreten zihniyet ve kurumları da hem geliştiremediler hem de bütünüyle edinemediler. Sadece kapitalizmin bu ülkelere nüfuzuyla birlikte çözülmeye ve bozulmaya uğradılar ve ne kapitalist olabilen ne de geleneksel kimliğini koruyabilen, iki arada bir derede kalan, farklı bir ekonomik sistem ortaya çıktı. Dolayısıyla bu sistemin girişimcisi ne geleneksel girişimci profiline ne de kapitalist girişimci profiline tamamıyla uymaktadır.

Aralarındaki ilişki, kıtaların birbiriyle çarpışması sonucunda bir kıtanın alta kayması, diğer kıtanın ise üste çıkmasına benzemektedir. Geleneksel sistem ile kapitalist sistem arasındaki çarpışma neticesinde geleneksel yapı alta kaymış, kapitalist yapı ise üste çıkmıştır. Ancak bu durumda biri diğerini yok etmemiş, birbiriyle var olmaya devam etmişlerdir.[120]

Her iki modele de uymayan, onlardan farklılaşan bu ekonomik sistemin ve dolayısıyla bu sistemin girişimcisinin tanımlanabilmesinde Wallerstein'ın "merkez-çevre" ayrımı belli bir ölçüde açıklayıcı olabilmektedir. Wallerstein'a göre dünya sistemi, üretilen kârın ya da artığın bir bölgeden diğer bir bölgeye aktarılmasına dayanmaktadır. Kaynak transferinin coğrafi yönünü gösteren bu aktarımla merkez-çevre ilişkisi oluşmaktadır. Ürettiği kâr ya da artığı kaybeden bölgeye çevre, kazanan bölgeye de merkez denmektedir.[121]

Bu yaklaşım, Baltalimanı Antlaşması'yla birlikte girilen sürecin görünür kısmını, yani çarpışmada üstte kalan boyutunu açıklamakla birlikte yerel ve alta kayan kısmını göz ardı etmektedir. Bu kavramsallaştırmada çevre ülkeler, merkez ülkelere göre tanımlanmakta ve çevre

[120] Hatta kapitalistleşme süreciyle birlikte Osmanlı toplumsal düzeni, "anasır-ı erbaa"nın uyumunu gözeten sınıfsız bir yapı olmaktan çıkmış, katmanlı bir yapı hâline gelmiştir. İlk dönemde kapitalizmin çıkarlarıyla özdeşleşen İmparatorluğun gayrimüslim unsuru ile bürokrasi, üst katmanı oluşturmaya başlamış, Müslüman unsuru (yeniçeri, esnaf, ulema) ise alt katmana itilmiştir. Daha sonraki dönemde gayrimüslim unsurun kopması veya mübadelesiyle bu unsurun boşluğunu ağırlıkla bürokrasinin Batılılaşmacı ideolojisini benimseyenler oluşturmuş, alt katmanı ise aynı toplumsal kesimler doldurmaya devam etmiştir. Dolayısıyla son iki yüzyıldaki temel toplumsal ve siyasi ayrım, çıkarlarını merkez kapitalizmiyle özdeşleştirenler (komprador burjuvazi ve bürokrasi) ile bundan mahrum kalanlar arasındadır. (İdris Küçükömer, **Düzenin Yabancılaşması**, İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 1994, s. 48.)

[121] Wallerstein, **Tarihsel Kapitalizm**, s. 28.

ülkelerin kendine mahsus özellik ve dinamikleri tamamen göz ardı edilmektedir. Oysaki benzetmede kapitalist yapı üstte görünmesine rağmen geleneksel yapı altta da olsa varlığını sürdürmektedir.

Osmanlı geleneksel ekonomisinin kapitalizmle karşılaşması sonucunda ortaya çıkan iki katmanlı yapı, "çevre kapitalizmi" olarak adlandırılabilir. Bu yapı sadece Osmanlı'da değil, Batı dışındaki bütün toplumlarda da geçerli olan bir yapı ve ekonomidir. Çünkü kapitalizmin kendini dayattığı bütün ülkelerde yapısal bir kırılma ve bu kırılmanın neticesinde de katmanlaşma yaşanmıştır. Dolayısıyla bu yeni yapı, ne geleneksel ekonominin ne de merkez kapitalizminin karakteristiğini sergiler.

Çevre kapitalizmi ile merkez kapitalizmi arasında yapısal farklar vardır. Çevre kapitalizmi, her ne kadar kapitalist ilişki ve kurumları edinmeye başlamış ve ekonominin vitrini kapitalist kavramlarla donanmışsa da gerçekte kapitalizmin temel özelliklerine sahip değildir. Hesapçı zihniyet, sermayenin sınırsız birikimi, dış kaynak transferi, siyasi hegemonya ve sınıfsal karakterin hiçbiri bu kapitalizmde görülmez ama bu özelliklere sahip olan merkez kapitalizminin ürettiği kurumları da edinmiştir. Kapitalizmin özelliklerine sahip olmadan kapitalizmin kurumlarını edinmek, bir nevi "mış gibi" yapmaktır ki bu durum, ikinci kalite ürünün piyasaya sürülmesi gibi, farklı standartlarda bir kapitalizm uygulamasıdır. Jean Baudrillard'ın terimleriyle ifade edersek, söz konusu olan bir "kapitalizm simülakrı"dır.[122] Bu iki kapitalizmin ortaya koyduğu sonuçlar da haliyle birbirine taban tabana zıt olmaktadır. Çünkü kapitalizm, tarihsel bir sistem olarak, tarihin belli bir döneminde ve Avrupa koşullarında ortaya çıkmış bir sistemdir. Zihniyet, ilişki ve kurumlarıyla sadece Avrupa'da ve Avrupalıların olduğu coğrafyalarda egemen olabilmiştir. Diğer coğrafyalara ise dayatılmıştır ve bu sebeple sadece merkez kapitalizmine hizmet edecek şekilde yapılandırılmıştır. Nihayetinde karşılaşma sonrasında geride var kalan yapı, geleneksel ekonominin bozulmuş hâliyle kapitalizmin simülakr versiyonunun bir sentezidir. Yani iki orijinal yapının karşılaşması sonucunda geride sadece bu iki orijinalitenin bozulmuş versiyonları kalmıştır.

[122] Baudrillard'a göre simülakr, gerçeğin bütün göstergelerine sahip olmakla birlikte gerçek olmayandır. Ancak aynı zamanda sahte de olmayandır. Bir başka ifadeyle simülakr, sahte olmamakla birlikte, yani gerçeğin bütün görünümlerine sahip olmakla birlikte gerçek olmayandır. (Jean Baudrillard, **Simülakrlar ve Simülasyon**, Oğuz Adanır (çev.), Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2011, s. 15)

Çevre kapitalizminin bu ikili karakteri, kendini girişimciler üzerinde de sergilemekte ve bu sistemin girişimcileri de ikili bir yapı sergileyebilmekteler, yani hem kapitalist hem de gelenekçi, daha doğrusu ikisinin bozulmuş bir versiyonu olan melez bir karakter ortaya koyabilmekteler. Bu ara karakter, çevre kapitalizmine ait olduğu için "çevre girişimcisi" adıyla üçüncü bir girişimci tipolojisi olarak ayırt edilmelidir.

2. OSMANLI İKTİSAT DÜŞÜNCESİNDE GİRİŞİMCİLİK

Buraya kadar yapılan açıklamalarda geleneksel ve kapitalist olmak üzere iki girişimci modeli olduğunu, ancak kapitalizmin geleneksel yapıları dönüşüme uğratmasıyla birlikte her iki modelden izler taşıyan, bir anlamda melez olan, çevre girişimcisinin belirmeye başladığını belirttik.

Bu genel çerçeveden sonra girişimciliğini analiz edebilmek için Ahmet Midhat Efendi'nin içinde yaşadığı ve etkilendiği Osmanlı iktisadi yapısını, iktisat düşüncesini ve kapitalizmin nüfuzuyla birlikte yaşanan iktisat düşüncesindeki dönüşümü açıklığa kavuşturmak gerekmektedir.

2.1. OSMANLI KLASİK İKTİSADİ YAPISI

Osmanlı iktisat düşüncesinde girişimciliğe verilen yeri görebilmek için öncelikle Osmanlı iktisat düşüncesinin dayandığı zemin olan iktisadi yapıyı betimlemek gerekmektedir.

Osmanlı, tarımsal üretime dayalı askerî bir kara imparatorluğudur. Bu imparatorluğun iktisadi yapısını belirleyen üç temel unsur vardır. Bunlar, "Anadolu topraklarının sahip olduğu iktisadi imkânlar, Türklerin Orta Asya'dan beri sürdürdükleri iktisadi gelenekler ve İslam'ın iktisadi ilkeleridir."[123] Bu unsurlar tarafından şekillendirilen Osmanlı klasik sistemi, 16. yy'da bütün kurumlarıyla yerleşmiş, bu tarihlerden itibaren kapitalist sistemle karşılaşarak bir dönüşüm sürecine girmiştir.

Kapitalizm, dünya genelinde görünür olmasına paralel bir şekilde Osmanlı ekonomisi üzerinde de 16. yy'dan itibaren kendini hissettirmeye başlamıştır. Osmanlı, kapitalist genişlemeye cevap veremeyecek ve zamanla klasik sistemi çözülmeye başlayacaktır. 17. yy'ın sonlarından itibaren askerî yenilgiler de söz konusu sistemin bozuluşunu hızlandıracaktır. 18. yy'ın sonlarına varıldığında klasik sistemin daha fazla sürdürülemeyeceği anlaşılır. Bu dönemde sermaye birikimi önemli ölçüde devlet ve vakıflar aracılığıyla sağlanmaktadır. Kamu sektörü dışında kayda değer bir sermaye birikimi söz konusu değildir. Ekonominin hemen her alanında küçük ölçekli işletmeler ve buna paralel sermaye birikimleri hâkimdir. Bu işletmeler genellikle

[123] Ahmet Tabakoğlu, **Türk İktisat Tarihi**, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1986, s. 55.

yakın bölge pazarları için mal üretmektedirler ve 15-20 işçiye sahip olanlarına nadiren rastlanır.[124] 19. yy'ın başlarında Osmanlı ekonomisi teknolojik açıdan ilkel bir düzeydedir ve Avrupa ile olan ticareti, tarımsal ürünler satıp mamül mallar alma şeklinde cereyan etmektedir.[125]

Osmanlı'da klasik dönemin temel sacayaklarından olan ve aynı zamanda kapitalist gelişmeyi engelleyen iki önemli kurum, miri toprak rejimi ve loncalardı. Topr ak mülkiyetinin devlete ait olması, kapitalizm benzeri gelişmeyi engellemekteydi. Devlet, kapitalist ülkelerdekinin aksine kazanç peşinde koşan özel girişimcileri değil, bu tür girişimcilere imkân vermeyen loncaları desteklemekteydi. Loncaların veya devletin kâr sınırlamaları pek çok sektörü cazip olmaktan çıkarmaktaydı.[126]

Osmanlı'da devlet, toprak rejimi aracılığıyla en büyük mülk sahibi olmanın yanında ayrıca en büyük yatırımcıydı da. Belli başlı sermaye yatırımları, devletin inisiyatifindeydi. Örneğin madenler ile metalürjik yatırımların hemen hemen tamamı devlete aitti. Bununla birlikte bedesten, çarşı, boyahane, basmahane gibi zamanına göre önemli yatırımlar ya doğrudan devletin veya vakıfların mülkiyetindeydi. Bunların yanı sıra askerî zümrenin elinde olan yatırımlar da vardı. Bu dönemde miras hukuku da sermayenin devlet veya vakıflar elinde toplanmasını teşvik ediyordu.[127]

Emek üzerinde de devlet kontrolü vardı. Bu kontrol, tarım topraklarında çalışan reayanın hareketliliğini kısıtladığı gibi loncalarda yer alan usta, kalfa ve çırağın hareketlerini de kontrol altında tutuyordu. Devlet, sermaye ve emeği doğrudan kontrol etmenin yanı sıra ücret, kâr, rant ve faiz gibi faktör gelirlerini sınırlama, yönlendirme veya belirlemeyle de faktörleri kontrol altında tutabiliyordu.[128] Tezkere ve yed-i vahid usulü, devletin fiyat kontrolünün, dolayısıyla faktör fiyatlarını yönlendirmesinin bir örneğidir. Ayrıca narh uygulaması da fiyat kontrolünün bir sonucuydu.[129]

[124] Mehmet Genç, **Devlet ve Ekonomi**, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2014, s. 86.
[125] Şevket Pamuk, "Osmanlı Ekonomisinin Dünya Kapitalizmine Açılışı", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 3, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s. 718.
[126] Mehmet Genç, s. 87.
[127] Mehmet Genç, s. 83.
[128] Mehmet Genç, s. 84.
[129] Zafer Toprak, "Tanzimat'tan Sonra İktisadî Politika", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 3, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s. 668-671.

Ancak devlet, faktör fiyatları ve mülkiyeti üzerindeki kontrole rağmen kendisini iktisadi bir girişimci olarak görmemiş, iktisadi girişimciliği reayaya bırakmıştır. Devletin mülkiyetinde bulunan iktisadi girişimler de siyasi veya askerî önemi olan işletmeler olmuştur. Devlet, iktisadi hayatın genel çerçevesini belirlemiş, üretim ve ticareti şahıslara bırakmıştır.[130] Bir başka ifadeyle devlet, iktisadi girişimciliğin serpilip gelişmesine imkân vermeyecek kadar piyasayı sıkı bir kontrole tabi tuttuğu gibi kendisi de iktisadi girişimci olarak ortaya çıkmamıştır.

Bu anlamda klasik dönemin devleti, "girişimci devlet"ten ziyade "denetleyici devlet" veya "iktisadi devlet"ten ziyade "mali devlet" görünümündedir. Ama bu denetleme de merkantilist anlamda "koruyucu"luk boyutuna varmamıştır.[131]

Bir yandan yapılan savaşların ağır maliyetleri diğer yandan kapitalist ülkelerdeki zenginleşmenin ve teknolojik ilerlemenin sonucunda eğitimli, muvazzaf ve donanımlı bir ordu kurma ihtiyacının mali yükü, Osmanlı merkez hazinesini sıkıntıya sokmuş ve yeni gelir kaynakları aramaya itmişti. Bunun sonucunda 1695'te "malikâne" usulü yürürlüğe konuldu ve bu usul, 18 yy'ın sonuna, hatta daha sonrasına kadar devam etti.[132]

18. yy'da alınan ağır askerî yenilgiler, sadece siyasi ve askerî sistemin değil, aynı zamanda ekonomik sistemin de değişmesi gerektiğini bir zorunluluk olarak dayattı. III. Selim'le başlayan Batılılaşma çabaları, iktisadi alanda en köklü dönüşümünü II. Mahmut'un son yıllarında gerçekleştirdi. Osmanlı klasik iktisadi yapısının değişmesine ve gelişmiş kapitalist ekonomilere eklemlenerek çevreleşmesine yol açan gelişme, 1838 yılında yapılan Baltalimanı Antlaşması'dır.

Bu antlaşmanın daha küçük ölçeklisi 1829 yılında Ruslarla yapılan Edirne Antlaşması'dır. Edirne Antlaşması'yla Osmanlı'nın Rus nüfuz alanına girmeye başladığını gören İngiltere, duruma müdahale etmiş ve nihayetinde Kavalalı Mehmet Ali Paşa faktörünü kullanarak Baltalimanı Antlaşması'nı yapmıştır. Bu süreçte gazeteci Alexander Blacque Bey ile diplomat David Urquhart aracılığıyla liberalizm Osmanlı gündemine girdi.[133]

---

[130] Mehmet Genç, s. 84.
[131] Yavuz Cezar, "Tanzimat'a Doğru Osmanlı Mâliyesi", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 4, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s. 924-933.
[132] Cezar, s. 924-933.
[133] Sayar, s. 47.

Aslında liberalizm adı altında hem Rusların hem de İngilizlerin yaptığı şey, Osmanlı ekonomisini kendi ekonomilerine eklemlemek veya ekonomik ihtiyaçlarına göre düzenlemekti. Nitekim Baltalimanı Antlaşması'yla yapılan da budur.

1838 Baltalimanı Antlaşması'yla ihraç mallarına toplam yüzde 12, ithal mallarına yüzde 5, transit mallara ise yüzde 3 gümrük vergisi konulmuştur.[134]

1838 gibi geç bir tarihte bile müzakereleri yürüten Osmanlı ricalinde iktisadi akılsallık görülmemektedir. Bu sebeple imzalanan antlaşmanın iktisadi yapı üzerinde ne gibi sonuçlar doğuracağına dair açık bir farkındalık görülmez. Baltalimanı Antlaşması'nın müzakerelerinin yürütüldüğü dönemde devlete ait olan ve buharlı makinelerin kullanıldığı fabrikaların gümrük korumasına alınmasına dair herhangi bir kayda rastlanmamaktadır.[135]

Mehmet Genç'e göre bu yaklaşım, Osmanlı iktisadi dünya görüşünün iaşeci ilkesinden kaynaklanmaktadır. İaşeci anlayışa göre sadece marjinal faydası sıfır olan mallar ihraç edilirken marjinal faydası çok yüksek olan mallar ithal edilmektedir.[136] Ancak Osmanlı devlet ricalinin, Baltalimanı Antlaşması'nı, iaşecilik ilkesi dolayısıyla yanlış algılaması, söz konusu antlaşmayı Osmanlı için kazançlı bir antlaşma yapmaz ve nitekim de yapmamıştır.

I. Dünya Savaşı'na kadar Osmanlı'nın iktisat politikasını belirleyen Baltalimanı Antlaşması sayesinde geleneksel iktisat politikası rafa kaldırılmış, üreticiler yabancı rekabetine dayanamayarak piyasadan silinmişti.[137]

> Müverrih Ahmed Lütfi Efendi, *Tarih*'inde 1838 ticaret antlaşmasının sebebiyet verdiği ekonomik tahribatı şöylece kaleme almıştı: 'Yed-i vahid usulü kalktıysa da yerine ecnebi inhisarı geldi ki Memaliki Mahsusa'da hürde furuşluğa kadar ecnebiler iştirak eyledi. Tebaanın edeceği esnaflığı ve ticareti refte refte çekip aldılar. Sanayii dahiliye bütün bütün muattal oldu. Ve emtia-i ecnebiyye revac bularak nakti mevcudumuz Avrupa'ya çekilip gitmeye başladı.[138]

Osmanlı'nın üretim kanalları olan lonca sistemi, ilk darbeyi Yeniçeri ordusunun kaldırılmasıyla 1820'lerde almıştı. Yeniçeriler, esnaflık da yapmaya başladıkları için loncaların

[134] Toprak, "Tanzimat'tan Sonra İktisadî Politika", s. 669.
[135] Mehmet Genç, s. 89.
[136] Mehmet Genç, s. 43.
[137] Sayar, s. 205.
[138] Sayar, s. 207.

tabii bir müttefiki hâline gelmişti. Ama asıl darbeyi 1838'de aldılar ve tamamen ortadan kalkmaları II. Meşrutiyet dönemindedir.[139]

Baltalimanı Antlaşması'yla Osmanlı, iktisat politikasında liberal bir rotaya girmiş, ancak bu liberalizm, beklenen olumlu gelişmelere yol açmamıştı. Özellikle, liberal-kapitalist bir ekonominin motor gücü olan girişimcilerden yoksundu ve bu girilen rota, gayrimüslim azınlık hariç, özel girişimciler de üretememişti. Bu dönemde toprak ağalarının yanına bir girişimci sınıf yerine zengin bürokrat bir tabaka yerleşmişti. Çünkü zenginleşme, iktisadi girişimlerle değil, devlete kapılanmak veya devletten nemalanmakla mümkün olabilmekteydi. Bunun için bu dönemin zenginleri arasında sultanlar, şehzadeler, sultan hanımlar, hidivler ve yüksek rütbeli memurlar ön plandaydı.[140]

Baltalimanı Antlaşması'na yönelik bu hâkim yaklaşımı sorgulama girişimleri de bulunmaktadır. Bu antlaşmayla birlikte bazı ürünlerde ciddi bir ihracat artışı olması, örneğin Bulgaristan'dan yapılan tahıl ihracatında olduğu gibi, antlaşmanın olumlu hanesine yazılmaktadır. Bununla birlikte 19. yy'da Osmanlı dış ticaretindeki büyüme, gelişmenin bir işareti olarak algılanmaktadır.[141]

Ancak hiçbir antlaşma tamamıyla olumlu veya olumsuz değildir, hayatta hiçbir şeyin siyah ve beyaz olmadığı gibi. Elbette en başarısız antlaşmalar bile birtakım olumlu taraflara veya olumlu yan etkilere sahip olduğu gibi en başarılı antlaşmaların da birtakım olumsuz tarafları veya yan etkileri bulunmaktadır. Bu sebeple merkez-çevre ilişkisinde Osmanlı'ya düşen rolün bir gereği olarak madencilik veya tarım gibi bazı sektörlerin veya Bulgaristan gibi bazı bölgelerin antlaşmadan olumlu etkilenmesi, bu antlaşmanın Osmanlı ekonomisine faydalı bir antlaşma olduğu hükmünü vermek için yeterli değildir. Sanayisi, ticareti ve tarım sektörüyle bir bütün olarak Osmanlı ekonomisi ve sadece belirli bölgelerin değil bütün Osmanlı coğrafyası üzerindeki etkileri değerlendirildiğinde olumsuz hanenin olumlu haneden oldukça kabarık olduğu görülecektir.

---

[139] Sayar, s. 243.
[140] Sayar, s. 278-279.
[141] Zafer Toprak, "Osmanlı Devleti ve Sanayileşme Sorunu", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, C. 5, s. 1340-1344.

Bu konudaki bir başka bakış açısı da sistemin değişmesi yönüyle ilgilenmektedir. Buna göre Osmanlı'nın gelişme sürecine girebilmesi için geleneksel yapının çözülmesi gerektiğinden hareketle Baltalimanı Antlaşması, geleneksel yapıyı çözerek gelişme yolundaki çok önemli bir engeli ortadan kaldırdığı için olumlu karşılanmaktadır.[142] Geleneksel yapının çözülmesi gerektiği doğrudur ancak bu çözülme, Osmanlı ekonomisinin lehine olduğunda faydalıdır ve o takdirde söz konusu antlaşma olumlu olarak değerlendirilebilir. Ancak bu çözülme, başta İngiltere olmak üzere merkez kapitalist ülkeler lehine olmuştur ki bu çözülmeden Osmanlı ekonomisi büyük zararlara uğramıştır. Nihayetinde Osmanlı ekonomisi klasik dönemde sistemin yetersizlikleri nedeniyle istenen gelişmeyi gösteremezken antlaşma sonrasında geleneksel engellerden kurtulmakla birlikte bu sefer antlaşma şartları nedeniyle gelişme gösteremez olmuştur. Ahmed Lütfi Efendi'nin yukarıda alıntılanan ifadesiyle "Yed-i vahid usulü kalktıysa da yerine ecnebi inhisarı geldi." Yani gelişmenin önündeki engel artık geleneksel yapı değil, serbest dış ticaret rejimi olmuştur. Değişen tek şey, gelişme önündeki engellerin farklılaşmasıdır. Bir başka ifadeyle bu antlaşmayla bir engel kaldırılmış, fakat yerine başka bir engel konulmuştur. Bu sebeple iktisadi gelişmede herhangi bir ilerleme kaydedilememiş, bilakis yeni engel sayesinde sanayi ve ticarette hatırı sayılır gerilemeler görülmüştür.

2.2. OSMANLI KLASİK İKTİSAT DÜŞÜNCESİ

Osmanlı iktisadi yapısından sonra iktisat düşüncesinin ve bunun farklı boyutları olan iktisat zihniyeti ve iktisadi dünya görüşünün de ortaya konulması gerekmektedir.

"İktisat düşüncesi" iktisadi konularla ilgili olarak ifade edilen düşüncelerdir ve kitap, makale ve layihalarla ortaya konulmuştur. Sabri Ülgener'in kullandığı merkezî kavramlardan biri olan "iktisat zihniyeti" ise iktisadi aktörün geliştirdiği pratiklerin arka planındaki güdüler veya ilkelere atıf yapar. İktisat düşüncesi teoriye yönelirken iktisat zihniyeti pratiğe bakar. Ayrıca iktisat düşüncesini sınırlı sayıda insan ortaya koyarken iktisat zihniyetini ise toplumun ana gövdesi veya en azından temsiliyeti haiz önemli bir parçası sergiler. İktisat zihniyetinin pratiğe yönelmesi, bir anlamda bilinçaltı okumasını gerektirmektedir.

[142] Toprak, "Osmanlı Devleti ve Sanayileşme Sorunu", s. 1340-1344.

Ayrıca Mehmet Genç'in ifade ettiği "iktisadi dünya görüşü" ise konuya farklı bir boyut katmaktadır. İktisadi dünya görüşü olarak ifade edilen ilkeler, Osmanlı devlet veya ilim adamları tarafından yazılı olarak ifade edilmemiş, bunun yerine Mehmet Genç'in, Osmanlı'nın iktisadi sisteminin hangi esaslar üzerinden hareket ettiğine yönelik pratikteki uygulamalardan çıkarılan tespitleri sonucunda belirlenmiştir.

Bu dört yaklaşımın kesiştikleri ve örtüştükleri noktaları belirlemek, konunun anlaşılırlığını kolaylaştıracaktır. Bu minvalde "iktisat ahlakı" ve "iktisat düşüncesi" konuyu "teorik" düzeyde ve "olması gerekenler" açısından "normatif" olarak ele alırken "iktisat zihniyeti" ile "iktisadi dünya görüşü" "pratik" düzlemde ve "olanlar" açısından "pozitif" düzeyde ele almaktadır. Bununla birlikte son ikisi arasında da fark vardır. "İktisadi dünya görüşü" pratiği ve olanı "makro" düzeyde, yani uygulanan devlet politikası açısından ele alırken "iktisat zihniyeti" pratiği ve olanı "mikro" düzeyde, yani birey veya bireylerden oluşan gruplar açısından ele almaktadır. Bu sebeple iktisat düşüncesi ele alınırken bununla yakından ilişkili olan iktisat zihniyeti ile iktisadi dünya görüşü de tamamlayıcı olarak değerlendirmeye alınmıştır.

İktisat zihniyeti, aynı zamanda iktisadi meselelerle ilgili "aklın" da bir başka görünümü olması itibarıyla önem arz etmektedir. Bu konuda Sabri Ülgener'in çalışmaları konuyu aydınlatıcı niteliktedir ve "geleneksel" aklın tipik görünümlerinin yalın bir ifadesini oluşturmaktadır.

> İktisat ahlâkı ve iktisat zihniyeti! Biri uyulması istenen normların ve hareket kurallarının toplam ifadesi! Öbürü gerçek davranışında kişinin sürdürdüğü değer ve inançların toplamı! Altta, temel değerleri ve politik yapısı ile 'ortaçağlaşmış' bir dünyanın iktisat ahlâkı! Ve zamanla onun üstüne gelip oturacak olan ikinci bir tabaka: Çözülme devri zihniyeti![143]

Bir başka ifadeyle ilki normatif ilkeler, ikincisi ise pratiği güdüleyen faktörlerdir.

Andre Gorz'un ifade ettiği gibi iktisadi akılsallık prekapitalist dönemlerde zapturapt altındaydı ve diğer akılsallıklara tabiydi. Bu durum Osmanlı için de söz konusudur. Osmanlı'daki toplum yapısı, iktisadi akılsallık dışındaki faktörlere göre şekillenmekteydi. Para ve

[143] Ülgener, s. 21-23.

servet, gösterişli tüketimin konusu olmakta ve rasyonel bir zihniyetin değil, sosyal prestij amaçlı güdülerin yönlendirmesindeydi.[144]

Geleneksel dünyada iktisadi aklın diğer akıllar karşısında ikincil konuma düştüğü, analitik bilginin değil alışkanlığın izinin sürüldüğü bir anlayış söz konusudur. Servet, kendi başına bir önem taşımaz ve meşruiyetini kendinde bulmaz, bilakis daha üstün idealler için bir araç olarak görülür ve bu anlamda bir değere sahiptir.[145]

Bu zihniyetin bir başka yansımasını devletin tuttuğu kayıtlarda görebilmekteyiz. Bu dönemde Osmanlı Devleti ile Batılı merkantilist ülkelerin tuttukları ticari kayıtlar, aradaki bakış açısı farklılığını ortaya koymaktadır. Osmanlı Devleti, fiskalizm ilkesi çerçevesinde sadece devletin mali gelirlerinin kaydını tutarken Batılı merkantilist ülkeler dış ticaret hakkında çok çeşitli istatistikler tutmakta ve böylece iktisadi bir bakış açısını ortaya koymaktadır.[146]

Bu zihniyete ait insan modeli de benzer özelliklere sahiptir. Dünyaya ait bir arzusu yoktur, gelecek planlaması yapmaz, iaşesinin temini noktasında rızkından emindir ve kendini olayların akışına bırakmıştır. "*Marifetname* müellifinin tarifi daha da güzeldir: 'Kendi nefsi umurunda ve dünyası hususunda asla gam (çekmeyen) ve emelin kasredip sabaha sahip' çıkmayan 'âkil ve agâh' insan!'"[147] Bu zihniyeti loncalar esnafı, ilmiye geleneği ve imtiyazlı idari kadrolar beslemiş ve 19. yy'a kadar taşımışlardır.[148]

Osmanlı klasik iktisadi yapısının zihniyet kısmını ele alan Sabri Ülgener'in yanı sıra bütün bir sistemin işleyiş yasalarını ortaya koyan ve buna da "iktisadi dünya görüşü" diyen Mehmet Genç, bu konuda klasikleşmiş üç temel ilke ortaya koymuştur. Mehmet Genç, Osmanlı iktisadi dünya görüşünü şu şekilde özetlemektedir:

> Osmanlı Devleti'nin iktisadi hayatla alakalı kararlarında 1500 ile 1800 yılları arasında etkili olmuş görünen ve *Osmanlı İktisadî Dünya Görüşü*'nün temel unsurları arasında sayılması gereken başlıca üç ana ilke tespit etmekteyiz. Bunlar *iaşe* (provizyonizm), *gelenekçilik* (tradisyonalizm) ve *fiskalizm'*dir.[149]

[144] Ülgener, s. 52, 123.
[145] Ülgener, s. 69-71.
[146] Gökçen Coşkun Albayrak, "19. Yüzyılda Osmanlı Tunası'nda Ticaret", **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Marmara Üniversitesi, SBE, 2012, s. 8.
[147] Ülgener, s. 73.
[148] Ülgener, s. 97.
[149] Mehmet Genç, s. 41.

Mehmet Genç'e göre iaşe ilkesi, isminden de anlaşılabileceği gibi iaşenin teminini temel ilke edinmektir. Bu anlayış, iaşenin temini söz konusu olunca iktisadi olaylara üretici perspektifinden değil de tüketici açısından bakar. Üreticiyle tüketicinin çıkarları çatıştığında tüketiciden yana tavır alır. Bunun doğal bir sonucu olarak tüketicinin ihtiyaç duyduğu malları en bol ve ucuz şekilde alabilmesini ister. İktisadi faaliyet, tüketicinin ihtiyaç duyduğu malları karşılama amacındadır.

Tüketicinin ihtiyacı en bol ve en ucuz şekilde karşılanmak istenince piyasada bulunan malların piyasa dışına çıkarılması, yani ihraç edilmesi istenmez, aynı şekilde piyasaya dışarıdan mal getirilmesi teşvik edilir. İhraç edilecek mallar, piyasa için ihtiyaç fazlası olan mallardır. Buna karşın ithal edilenlerde ise piyasanın en fazla ihtiyaç duyduğu malların önceliği vardır.

İktisadi dünya görüşünün ikinci ilkesi olan gelenekçilik ise sosyal, siyasi ve iktisadi ilişki ve kurumlarda geleneği gözetmek, geleneksel olanı yapmak demektir. Altın çağ olarak geçmişte belirlenmiş bir dönemi ölçü almak ve herhangi bir sorunla karşılaşıldığında altın çağdaki uygulamayı yeniden canlandırmayı istemektir. Bu anlayış, Aristo'dan kaynaklanan tümdengelimci düşünüşün tipik bir örneğidir. Özellikle matematik, hukuk ve dinî ilimlerde geçerli olan bu yöntem için genel doğrular vardır ve herhangi bir olayda doğruyu bulmak, ancak daha önceden verili olan genel doğruları söz konusu olaya uygulamakla mümkündür. Bu düşünüş biçimi, Francis Bacon'ın (1561-1626) tümevarım yöntemini yeniden düzenlemesiyle aşılmıştır.[150] Aklın bu kullanımı, "geleneksel aklın" tipik bir görünümüdür.

Üçüncü ilke olan fiskalizm ise hazine gelirlerini mümkün olduğu kadar artırmak veya düşmesini önlemektir. Gerçi bugün de hiçbir devlet mali gelirlerinin düşmesini istemez, bilakis bunu artırmak için elinden geleni yapar. Fakat fiskalizmin asıl anlamı, devletin mali gelirleri ile iktisadi gelişmeler arasındaki öncelik sıralamasında ortaya çıkar. Fiskalizm, iktisadi olaylara hazine gelirleri açısından bakmak ve bunu merkeze almaktır. Örneğin iktisadi gelişmeyi engellese bile mali gelirleri artırmak için müsadereye başvurulur.[151]

Aslında bu ilke, geleneksel düşünüş biçiminin ampirik, basit ve yüzeysel özelliğini sergilemektedir. Çünkü kısa vadede olmasa bile uzun vadede mali gelirleri artırmanın yolu,

[150] Francis Bacon, **Novum Organum**, İstanbul: Say Yayınları, 2012, s. 122.
[151] Mehmet Genç, s. 41-46.

iktisadi gelişmeyi sağlamak veya toplumun refahını artırmaktır. Toplum ne kadar zenginse toplanabilecek mali gelirler de o kadar çok olacaktır. Ancak bu dolaylı süreç, geleneksel aklın anlamakta zorluk çektiği bir alandır. Yani geleneksel akıl, mali gelirleri artırmak kastıyla bindiği dalı kesmekte, iktisadi gelişmeyi boğacak ve dolayısıyla mali sıkıntıya yol açacak şekilde bir mali politika uygulamaktadır. Yani mali gelirleri artırmak için yaptıkları, mali gelirleri azaltmaktadır ama geleneksel akıl, bunun farkında değildir.

Osmanlı iktisadi hayatı, mikro düzeyde Ülgener'in ifade ettiği iktisat zihniyeti ile makro düzeyde Mehmet Genç'in tespit ettiği iktisadi dünya görüşünün ilkeleri çerçevesinde işlemekteydi. Osmanlı klasik iktisat düşüncesi bir yandan bu çerçevenin ürünüyken diğer yandan da dönüşümlü olarak iktisat zihniyeti ve iktisadi dünya görüşüyle belirlenen bu çerçeveyi şekillendirmiştir. Aynı şekilde iktisat düşüncesindeki gelişim ve dönüşüm de bu çerçeveyle benzer bir ilişkiye sahiptir.

Aslında "iktisat düşüncesi"nden bahsedildiğinde "iktisadı düşünen aklın" ne tür bir akıl olduğu veya bu aklın nasıl işlediği de önemli bir konu olmakla birlikte üzerinde yeterince durulmamıştır. Mehmet Genç'in bahsettiği ikinci ilke olan "gelenekçilik", aslında dönemin aklının nasıl işlediğinin ipuçlarını vermektedir. Bu akıl, olay ve olgulardan gözlem ve deneyle eşyanın bilgisine ulaşmaya çalışan analitik veya iktisadi bir akılsallıktan ziyade, var olan genel kabulleri sorgulamaksızın kabul eden ve bunları yılmadan her bir olaya uygulayan "geleneksel veya ampirik akıl"dır. Genç'in ikinci maddesi, kapitalizmin iktisadi akılsallığıyla karşılaştırabilmek için "geleneksel akılsallık" olarak da yorumlanabilir.

İktisat zihniyeti ve iktisadi dünya görüşüyle belirlenen bu çerçevede "Osmanlı iktisat düşüncesi klasik dönem itibariyle 'ilm-i tedbir-i menzil' ile 'ilm-i tedbir-i devlet' anlayışından ibaretti."[152] Klasik eğitim sisteminde iktisatla ilgili derslere yer verilmezken iktisatla ilgili konular, "ilm-i tedbir-i menzil" kategorisinde ele alınırdı. Yunancada ev idaresi anlamına gelen oikonomia, Osmanlı literatürüne ilm-i tedbir-i menzil olarak çevrilmişti. Aristo'dan beri devem edegelen ilimlerin tasnifinde ilm-i hikmet, yani felsefe veya bugünkü anlamıyla hem felsefe

[152] Sayar, s. 11.

hem de bilim, hikmet-i ameliye ve hikmet-i nazariye diye iki kola ayrılırdı. İlm-i tedbir-i menzil, hikmet-i ameliyenin, ilm-i tedbir-i medeniye ve ilm-i ahlak ile birlikte alt dallarını oluştururdu.[153]

Osmanlı iktisat düşüncesinin kendini sergilediği ilk alan, nasihatname literatürüdür. Nasihatnameler, Osmanlı Devleti'nin ıslahına yönelik hazırlanan raporlar olarak değerlendirilebilir. Bu nasihatname veya layihalar, Osmanlı ilim adamları veya devlet yöneticileri tarafından hazırlanmıştır. Bunlar arasında en dikkate değer olanları Lütfi Paşa, Mustafa Ali, Koçi Bey, Defterdar Sarı Mehmed Paşa, Kemankeş Mustafa Paşa, Tatarcık Abdullah Ağa ve Kâtip Çelebi'dir.[154]

Bu dönemdeki nasihatnamelerin belirgin bir özelliği de her birinin altın çağ olarak belirlediği ideal bir döneminin olmasıdır. Bu dönemler yazarına göre Fatih, Yavuz veya Kanuni dönemleri olarak değişebilmektedir.[155] Bu yaklaşım, iktisadi dünya görüşünün gelenekçilik ilkesinin önemli bir yansımasıdır.

İmparatorluğun klasik sisteminin çözülmeye başlamasından itibaren pek çok yazar, nasihatname literatürü çerçevesinde karşılaşılan sorunları ele almış, bu sorunlar içerisinde dinî ve ahlaki konularla birlikte idari ve mali konular da kendine yer bulabilmiştir.[156] Örneğin "Koçi Bey'in 1632 tarihinde IV. Murad'a arz ettiği telhisler, esas itibariyle müşkül durumda olan kamu maliyesi ve buna bağlı olarak ortaya çıkan yeni meseleler ile bunların teşhis ve çarelerinin neler olabileceği üzerinedir."[157]

Nasihatname literatürüne bakıldığında Osmanlı geleneksel aklının nasıl işlediği, hangi kavramlarla düşündüğü, ufkunun sınırının ne olduğu görülür. Layihaların temel kavramları, "nizam-ı alem, erkan-ı erbaa, kanun-ı kadim, daire-i adliyye ve din ü devlet"tir. Bu kavramlar arasında kâr, üretim, ihracat, ticaret, gelir, birikim, girişimci, teknoloji yer almamaktadır. Yine sözü edilen kurumlar arasında "saltanat, sadaret, ilmiye, ordu, reaya, hazine ve Divan-ı Hümayun" bulunmaktadır. Aynı şekilde lonca, şirket, borsa, koloni gibi kurumlara rastlanmaz. Bahsi

[153] Ziyaeddin Fındıkoğlu, **Türkiye'de İktisat Tedrisatı Tarihçesi ve İktisat Fakültesi Teşkilatı**, İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1946, s. 11.
[154] Hamdi Genç ve M. Erdem Özgür, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Politik İktisadi Düşüncenin Evrimine Kısa Bir Bakış", **Tasarrufât-ı Mülkiye**, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2011, s. X-XVI.
[155] Genç ve Özgür, s. X.
[156] Genç ve Özgür, s. IX.
[157] Erol Özvar, "Osmanlı Tarihini Dönemlendirme Meselesi ve Osmanlı Nasihat Literatürü", **Divan**, 1999/2, s. 142.

geçen ilkeler ise "liyakat, istişare, adalet ve denetim"dir. Hâlbuki özgürlük, rekabet, birey, eşitlik, başarı, inisiyatif gibi kavramlara da yer yoktur. Batı, "yaratıcı yıkım"la kendini sürekli yenileyip geliştirirken Osmanlı söyleminin merkezinde dünyanın belli bir düzen içerisinde işlemesini öngören "nizam-ı alem" vardır.[158]

> Bunun gerçekleşmesi için dâire-i adliyye doğrultusunda erkân-ı erbaa arasındaki uyumun, liyakat sistemi çerçevesinde kānûn-ı kadîm veya bu anlayışa uygun yeni düzenlemelerle sağlanması görüşü benimsenmiş, toplumu güçlü kılan faziletlerin, ahlâkî ve dinî değerlerin ihyası önerilmiştir.[159]

Bu literatürde her ne kadar iktisadi konular yer alıyorsa da karşılaşılan sorunlara hesapçı veya iktisadi akılsallıkla çözüm bulma arayışı kendini göstermemektedir. Geleneksel akıl, iktisadi aklın önündedir.

2.3. OSMANLI İKTİSAT DÜŞÜNCESİNİN DÖNÜŞÜMÜ

Kapitalizmin ortaya çıktığı 15. yy'ın sonlarından Sanayi Devrimi'nin belirdiği 18. yy'ın sonlarına kadarki yaklaşık üç yüzyılda geleneksel kalıp ve çözümleri aşamayan, hesapçı bir zihniyet ve iktisadi akılsallıkla tanışamayan Osmanlı idari yapısı için nihayetinde kaçınılmaz olan yolun sonu göründü.

Rusya'yla yapılan savaş sonrasında alınan ağır yenilgi ve neticesinde gelen Küçük Kaynarca Antlaşması (1774), Osmanlı'nın Batı karşısındaki özgüvenini kaybetmesine yol açtı ve karşılaşılan sorunların çözümünü gelenekte arama eğilimine önemli bir darbe vurdu. Bu yıllardan itibaren Batı, çözüm arayışlarında bir referans noktası olmaya başladı. III. Selim döneminde bu kırılmayı gözlemlemek mümkündür. Bu dönemdeki layihalarda tespit edilen sorunlara yönelik çözüm önerileri sadece iç dünyada aranmamakta, dış dünyanın da dikkate alınması gerektiği düşüncesi oluşmaktadır.[160] Osmanlı, Avrupa'nın teknik üstünlüğünü 18. yy'da, düşünce üstünlüğünü de 19. yy'da kabul etmiş ve bu doğrultuda kendini dönüştürme gayreti içerisinde olmuştur.[161]

İktisat politikasında Batı'daki gelişmelerin dikkate alınması gerektiği yönündeki ilk düşünce, Reisülküttab Ebubekir Ratip Efendi'ye aittir. Batı'da görülen gelişmelerin nedenini

[158] Coşkun Yılmaz, "Siyâsetnâme", **TDVİA**, C. 37, s. 308.
[159] Yılmaz, s. 308.
[160] Genç ve Özgür, s. XV.
[161] Genç ve Özgür, s. XVII.

anlamaya yönelik bir araştırma yapması için Avusturya'ya gönderilen Ebubekir Ratip Efendi, timar sisteminin yeniden canlandırılmasına çalışmak yerine toplumsal zenginliği artırmak gerektiğini önerir.[162]

Osmanlı iktisat düşüncesindeki değişimin ilk örneklerinden bir diğeri Sadık Rifat Paşa'da görülmektedir. Avusturyalı diplomat Matternich'in tavsiyelerinden etkilenen Sadık Rifat Paşa'ya göre Osmanlı sistemi, "gaza"ya göre, yani askerî esaslara göre değil, "verimlilik" esasına göre, yani iktisadi esaslara göre düzenlenmelidir.[163]

Bu yenileşme çabaları ağır aksak ilerlemiş ve Batı'daki gelişmeleri oldukça gecikmeli takip etmiştir. Osmanlı ricalinin gerçekleştirmekte geç kaldığı veya başarılı olamadığı husus, daha ileride Ahmet Midhat Efendi'de de görüleceği gibi, sistemi belirleyen askerî karakter veya güdü yerine iktisadi karakteri geçiremeyişiydi. Bu dönemin düşünme biçimindeki kısırlık, iktisadi sorunlara yönelik çözüm arayışlarında görülmektedir. İlk planda başvurulan çözüm yolları, timar sistemini canlandırmaya çalışmak, vergileri artırmak, müsaderede bulunmak ve paranın değerini düşürmektir.[164] Bu kısır yollardan başka çare bulunamayışı, Osmanlı düşünme biçiminin geleneksel ve ampirik aklın sınırlarını aşamayışındandır.

Baltalimanı Antlaşması'yla birlikte Osmanlı ekonomisinin Batı ekonomilerine entegre olması, zamanla Osmanlı iktisat düşüncesinin de kökten değişmesine ve Batılı bir forma girmesine yol açmıştır.

Baltalimanı Antlaşması sonrasında Osmanlı piyasası kapitalist ülkelerde üretilen mallarla dolduğu gibi Batılı düşüncelerle de tanışmakta gecikmedi. İlk iktisat kitabı, Abro Sahak Efendi'nin *İlm-i Tedbir-i Menzil* (1852) adıyla çevirisini yaptığı Jean Baptiste Say'in *Traite d'economie-politique* adlı eseridir. İkinci olarak Mehmet Şerif'in *İlm-i Emval-i Milliye* (1864) adlı eseri yayınlanmıştır. Üçüncü olarak Mehmet Midhat'ın *Fenn-i İdare* (1870) ismiyle uyar-

[162] Şerif Mardin, **Siyasal ve Sosyal Bilimler**, İstanbul: İletişim Yayınları, 1990, s. 47-48.
[163] Mardin, s. 55-56.
[164] Mardin, s. 46-47.

ladığı Otto Hübner'in bir eseri gelmektedir. Hemen arkasından Ahmet Midhat Efendi'nin *Ekonomi Politik* (1879) adlı eseri ve Ohannes Efendi'nin *Mebadi-i İlm-i Servet-i Milel* (1880) adlı kitabı yer almaktadır.[165]

Baltalimanı Antlaşması sonrasında Osmanlı iktisat düşüncesinde geleneksel kavram, ilke ve söylemlerin önemli ölçüde terk edildiği ve yerine modern Batılı iktisadi konuların geçtiği görülmektedir.[166]

Tanzimat'la birlikte iki düşünce akımı ortaya çıkmıştır. Bu dönemde hâkim iktisadi politika liberalizm olunca bunun taraftarları da oluşmuş ve böylece ilk iktisadi fikir ekolü şekillenmiştir. Ancak liberalizm uygulamalarının oluşturduğu sıkıntılar liberalizme yönelik tepkiyi geciktirmemiş ve milli iktisat yaklaşımını ortaya çıkarmıştır. Merkez-çevre ilişkisinde çevre ülkelerine düşen rol, madencilik ve tarım ürünleri üretimi olduğundan liberal düşünce, Osmanlı'nın bir tarım ülkesi olarak konumlanmasını istemiş ve hem tarım hem de madencilik ürünleri ihracatının yapılabilmesi için serbest dış ticareti savunmuşlardır. Liberallere göre Osmanlı'nın sanayileşmesi, tarım ve madencilik ihracatıyla elde edilecek gelirle sağlanacaktır. Buna karşın milli iktisat yaklaşımı ise önceliği sanayiye vermiş ve sanayinin gelişebilmesi için himayecilik yanlısı olmuşlardır. Milli iktisat akımının ilk düşünürleri arasında Namık Kemal, Ahmet Midhat Efendi, Mizancı Murad ve Musa Akyiğitzade yer almaktadır.[167]

Baltalimanı Antlaşması sonrasında dış rekabet karşısında tutunamayan Osmanlı sanayisinin çökmesinin getirdiği ekonomik ve toplumsal huzursuzluklar neticesinde son dönem Osmanlı iktisadi düşüncesinin başat konularından biri korumacılık olmuştur.

> Namık Kemal *Hürriyet* gazetesinde Osmanlı Devleti'nin sorunlarını irdelerken, sanayinin dış ticaret serbestliği yüzünden çöktüğünü belirtiyor, 'devlet hürriyet-i ticareti öyle bir zamanda ilan etti ki memleketimizde sanat ve marifet tamamıyla inkıraz halinde idi' diyordu.[168]

Ahmet Midhat Efendi de gerek *Ekonomi Politik* gerekse *Hallü'l Ukad* adlı eserlerinde himayeciliği savunuyor ve liberalizmin bayraktarlığını yapan İngiltere'nin bile yeri geldiğinde himayeciliğe başvurmaktan geri kalmadığını belirtiyordu. Mizancı Murad da *Usul-i Himaye ve*

---

[165] François Georgeon, **Osmanlı-Türk Modernleşmesi 1900-1930**, Ali Berktay (çev.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006, s. 141-157.
[166] Georgeon, s. 141-157.
[167] Georgeon, s. 141-157.
[168] Zafer Toprak, **Milli İktisat-Milli Burjuvazi**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995, s. 28.

Serbesti-i Mubadelat isimli makalesinde serbest dış ticaretin sanayileşmiş ülkeler için faydalı olacağını, Osmanlı gibi sanayileşmesini sağlayamamış bir ülkeye faydası olmayacağını söylemekte ve bu himaye politikası uygulanmadığında Osmanlı'nın "ecnebi pazarı"na döneceğini iddia etmekteydi.[169]

Ahmet Midhat ve Mizancı Murad gibi korumacılık yanlısı olan yazarlardan biri de Musa Akyiğitzade'dir. Ahmet Midhat'ta daha popüler düzeyde ifade edilen korumacılık fikri, Musa Akyiğitzade'de daha akademik ve bilimsel bir forma kavuşur.[170]

Kazanlı bir göçmen olan Musa Akyiğitzade, Harbiye'de iktisat hocalığı yapmış ve Friedrich List'in "milli ekonomi" yaklaşımından etkilenmiştir. Akyiğitzade'ye göre ulusal çıkarlarla iktisadi faydanın örtüşmesi gerekir ve serbest dış ticaret milli çıkarları zedeliyorsa koruyucu tedbirler alınmalıdır. Akyiğitzade bebek endüstriler tezini de savunmaktadır ve sanayinin rekabet edebilir düzeye gelinceye kadar himaye edilmesi gerektiği düşüncesindedir. Örnek olarak İrlanda, Hindistan ve ABD'yi verir ve tarım ülkesi olan İrlanda'nın sanayileşmiş İngiltere'ye bağımlı kaldığını, sanayisini himaye etmeyen Hindistan'ın üretim yapısının çöktüğünü, buna karşın himayecilik politikası güden ABD'nin sanayileşerek güçlü bir ülke hâline geldiğini iddia eder. Sanayileşmek için himayeci politikanın kaçınılmaz olduğunu öne sürer.[171]

> *İlm-i Servet* adlı yapıtında 'Ticareti kendi kendine bırakmak mı, yoksa himaye etmek mi servet-i milliyece daha ziyade faide bahş olur?' sorusuna Musa Akyiğitzade 'Terakki-i memleket için himaye lazımdır' yanıtını veriyordu.[172]

Korumacılık ve sanayiye öncelik vermekle birlikte milli iktisat yaklaşımının sacayaklarından birini de yerli ve milli bir girişimciler sınıfı meydana getirmek oluşturmaktadır. Bu yaklaşıma göre tek kurtuluş yolu, yabancı şirketlerin rekabetiyle baş edebilecek güçte bir tüccar sınıfı oluşturmak, Batılı muadillerine denk olan bankalar ve şirketler kurmak, böylece yerli ve milli bir sanayiyi sağlam temellere, yani yerli bir girişimci sınıfına dayandırmaktı.[173]

[169] Toprak, **Milli İktisat-Milli Burjuvazi**, s. 28-29.
[170] Toprak, **Milli İktisat-Milli Burjuvazi**, s. 29.
[171] Toprak, **Milli İktisat-Milli Burjuvazi**, s. 29.
[172] Toprak, **Milli İktisat-Milli Burjuvazi**, s. 30.
[173] Mardin, s. 68.

Bu dönemin önemli bir konusu da çalışma sevgisidir. Batı'daki gelişmelerin insani boyutunun fark edilmesiyle birlikte çalışmayı hayatının merkezine koyan, israfı reddeden, modern bilgiyle donanmış yeni bir insan tanımı yapılmaya girişilmiştir. Bu insan, devlet memuriyeti peşinde koşan değil, özel teşebbüste bulunan bir insandır. Henüz yeterince gelişmemiş ve netleşmemişse de çalışmaya olan vurgu, aynı zamanda özel teşebbüsü de ima etmektedir.[174]

2.4. OSMANLI İKTİSAT DÜŞÜNCESİNDE GİRİŞİMCİLİK

Batı Avrupa, 15. yy'ın sonlarından itibaren sermayenin sınırsız birikimi için iktisadi aklın kılavuzluğunda bir yandan dış kaynak transferiyle diğer yandan da siyasi hegemonya kurarak kapitalist sistemi oluştururken Osmanlı, geleneksel aklın sınırları dahilinde iktisadi bir zihniyet oluşturmaktan uzaktı. Neticesinde kapitalizm karşısında klasik sisteminin varlığını sürdüremedi. Hayatın pek çok alanında bir çözülme ve göreli olarak gerileme içerisine girdi. Osmanlı girişimciliği de bu çözülmeden nasibine düşeni almakta gecikmedi. Gerçi Osmanlı iktisadi yapısında girişimciler, bir anlamda ticaret ve zanaat erbabı, hiçbir zaman toplumsal ve siyasi alanda belirleyici bir konuma sahip olamamışlardı ancak gerileme döneminde girişimci sınıfın konumu daha fazla zayıfladı ve itibarları da oldukça azaldı. Avrupa'da 16. yy'dan itibaren burjuva sınıfı ortaya çıkıp gelişirken Osmanlı'da var olan konumunu bile koruyamamış ve zaman içerisinde iktidar sahiplerinin gölgesi altında daha da gerilemiş ve zayıflamıştır.[175]

> Osmanlı Müslümanı yüzyıllarca kılıç kuşanmış, ülke fethetmiş, devlet yönetmişti. Tüm yaşamı boyunca ticaret ve sanat aşağılanmış, 'kapıkulu' olma ya da 'devlete kapılanma' özlemi her Osmanlı Müslümanının temel kaygısı olmuştu. II. Meşrutiyet'e değin zabitlik ve kâtiplik, gerek parasal gerekse statü açısından en geçer akçe mesleklerdi.[176]

Girişimci bir sınıfın oluşamamasında girişimcilik ruhunun ve zihniyetinin henüz olgunlaşmamasının yanında daha pek çok sebep sayılabilir. Güçlü bir girişimci sınıfının ortaya çıkmasını engelleyen yasal ve idari engellerin yanı sıra Baltalimanı Antlaşması nedeniyle yerli girişimciler rekabet ortamında tutunamıyorlardı. Söz konusu antlaşmayla elde edilen imtiyazlar, yabancı şirketlere büyük avantajlar sağlıyordu.[177]

---

[174] Mardin, s. 62.
[175] Ülgener, s. 198-201.
[176] Toprak, **Milli İktisat-Milli Burjuvazi**, s. 99.
[177] Toprak, **Milli İktisat-Milli Burjuvazi**, s. 51-54.

Osmanlı'nın nüfus profili dolayısıyla hâkim unsur olan Müslüman nüfusa tarım ve askerî-idari işler düşmüştü. Gayrimüslim tebaaya ise hâliyle ticaret ve zanaat kalmıştı. Bu verili duruma ek olarak girişimciliğin gelişimini engelleyen yukarıda sayılan koşullar, Osmanlı'nın Müslüman unsuruna dayalı bir girişimci sınıfının oluşmasını engellemiş, bunun neticesinde de 19. yy'a gelindiğinde Osmanlı dış ticareti İngiliz, Fransız, Alman, Avusturya gibi yabancı şirketlerin ve Rum, Ermeni ve bir ölçüde de Yahudiler gibi gayrimüslim unsurların kontrolüne girmişti.[178]

Osmanlı'da ayrı bir statüye sahip olan gayrimüslim tüccarlar, 1802 yılında "Avrupa Tüccarı" denilerek ayrı bir sınıf hâline getirildi. Bununla birlikte Müslüman tüccarlara da "Hayriye Tüccarı" denilerek imtiyaz verildi. Hayriye tüccarları da yabancı ve gayrimüslim tüccarların sahip oldukları ticari güvenlik ve ticaret kolaylıklarına sahip olacaklardı.[179]

Osmanlı'daki gayrimüslim tüccarlar, Osmanlı geleneklerini ve tüketim alışkanlıklarını bilmeleri nedeniyle Avrupalı tüccarlar için vazgeçilmez ortak konumuna eriştiler. Ayrıca yerli ürünlerin iç piyasadan toplanmasında da yeri doldurulamaz bir rol oynadılar. Gayrimüslim aracılar olmadan Avrupalı tüccarlar Osmanlı piyasasında bu kadar etkin olamazlardı. Müslüman unsurun dış ticaretten pay alması, ancak I. Dünya Savaşı'ndan sonra söz konusu olabilecektir.[180]

Bu durumu değiştirmek için birtakım politikalar uygulandı ve teşvikler yapıldı. Ancak izlenen liberal politikalar ve devletin girişimciliği teşvik çabaları da durumu değiştiremedi ve bu tür çabalar sadra şifa olacak bir katkı sunamadı. Büyük çaplı sermaye birikiminin sağlandığı anonim şirketler beklenen başarıyı gösteremedi.[181]

Örneğin Osmanlı'daki ilk anonim şirket olan ve Boğaz'da yolcu taşımak amacıyla kurulan Şirket-i Hayriye'nin 1849 yılındaki kuruluşu hem sermaye hem girişimci yetersizliğinin tipik bir örneğidir. Toplam 60 bin liralık şirket sermayesi 2 bin hisseye bölünmüş ve her bir hissesinin değeri 30 lira olarak belirlenmiştir. Şirket, İngiltere'den alacağı ve her biri 7 bin lira olan vapurlar için taahhüt edilen sermayenin tamamlanmasına çalışmış, ancak yeterli hissedar bulunamamıştır. Şirketin hisselerinin önemli bir kısmı Saray tarafından veya Mustafa Reşid

[178] Şevket Pamuk, "19. yy'da Osmanlı Dış Ticareti", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 3, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s. 653-665.
[179] Sayar, s. 182.
[180] Pamuk, "19. yy'da Osmanlı Dış Ticareti", s. 653-665.
[181] Toprak, **Milli İktisat-Milli Burjuvazi**, s. 107.

Paşa, Tophane Müşiri Fethi Paşa, Serasker Damat Mehmed Ali Paşa, Mısırlı Kâmil Paşa gibi üst rütbeli bürokratlar tarafından satın alınmış, buna rağmen eksik kalan pay için piyasadan borçlanılmak durumunda kalınmıştır.[182]

Bu dönemde ticari gelişmeleri teşvik etmek ve bunları bir prosedüre bağlamak amacıyla ilk ticaret yasası olan *Kanunname-i Ticaret*, 1850 yılında yayınlandı. Bu yasa, bundan sonra çıkarılacak pek çok yasada olduğu gibi, 1807 tarihli Fransız Ticaret Yasası'nın tercümesinden oluşmaktaydı. 1863 yılında da *Ticaret-i Bahriye Kanunnamesi* kabul edildi.[183]

Ancak 19. yy'ın sonlarından itibaren Osmanlı'da girişimci sınıfının yeterince oluşmayışına ve bunun olumsuz sonuçlarına dair bir farkındalık yeşermeye başlamıştır. Gerek iktisatla ilgili kitaplarda gerekse de gazetelerde yazılan makalelerde bu konu daha sıklıkla ele alınır olmuştur.[184]

Örneğin *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, ticaretin Osmanlı'da hak ettiği değeri görmeyişinden bahseder ve bunun sebebini, toplumsal kültürel kodlarda bulur. Annelerin çocuklarını "oğlum paşa olasın, kâtip olasın, kızım paşa familyası, bey hanımı, kâtip haremi olacaksın" diyerek büyüttüğünü, buna karşın ticaretle uğraşanları küçümseyerek "adi esnaf kalfası, adi bir tüccar parçası" diyerek hor gördüğünü belirtmektedir. Dönemin yazarlarından Faik Bey, *Halka Doğru* dergisinde Osmanlı'nın askerî karakterine dikkat çeker ve zanaat ve ticaret erbabının gelişmesi için yeterli gayretin gösterilmediğinden yakınır.[185]

Ahmet Midhat Efendi, *Teşrik-i Mesai Taksim-i Mesai* (İş Ortaklığı ve İş Paylaşımı) isimli eserinde iş birliği yapılarak ticari ve sınai işletmelerin oluşturulması önerisinde bulunur. Osmanlı'daki Müslüman unsurun yeterli sermaye birikimine sahip olmaması nedeniyle iş ortaklığı yapmayı kaçınılmaz ve zorunlu bir yol ve seçenek olarak görür. Hatta teorik anlatımın yanı sıra somut örnekler de verir ve bir kâğıt fabrikasının iş ortaklığıyla nasıl kurulabileceğini anlatır.[186]

[182] Toprak, **Milli İktisat-Milli Burjuvazi**, s. 83.
[183] Pamuk, "19. yy'da Osmanlı Dış Ticareti", s. 653-665.
[184] Toprak, **Milli İktisat-Milli Burjuvazi**, s. 98.
[185] Toprak, **Milli İktisat-Milli Burjuvazi**, s. 100.
[186] Ahmet Midhat, **Teşrik-i Mesai Taksim-i Mesai**, İstanbul: Kırkanbar Matbaası, 1296.

Ticaretin ve rekabetin öneminden bahseden dönemin yazarlarından biri olan Selim Mizrahi, *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*'nde gelişmiş ülkelerin en çok önem verdikleri hususun ticaret olduğunu söylemekte ve aynı zamanda loncaların kısıtlamalarına karşı çıkarak rekabetin önemine değinmekteydi.[187]

Ticaretin ve özel girişimciliğin önemiyle ilgili farkındalığın artması ve devletin teşvikleri neticesinde belli bir düzeyde de olsa zihniyet değişimi zamanla kendini göstermiş ve Osmanlı'nın Müslüman-Türk unsuru, küçük ölçekli de olsa, ticari faaliyetlerde belli bir yer edinmiştir. *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi,* zihniyet dönüşümünde Türk kadınının da yer aldığını ve çocuklarına ticareti öven bir terbiye verdiğini söylemekte ve bu terbiye sayesinde ticaretle uğraşanların günden güne çoğalmakta olduğunu ifade etmektedir.[188]

Bu dönemin yazarlarından Ahmed Hamdi Bey; *Ticaret-i Umumiye* dergisinde Yahudi, Rum ve Ermenilerin aksine Müslüman-Türklerin ticari girişimciliğe yatkın olmadıkları yönündeki iddiaları reddeder ve gelecekte Müslüman-Türklerin daha önemli işler yapacaklarını belirtir.[189]

19. yy'da girişimciliğe olan yönelimin bir sebebi de devletin ekonomik olarak sıkıntı içerisine girmiş olmasıydı. Artık devlet kapısı herkese rahatlıkla geçinme imkânı vermemekte, dolayısıyla geçimin ticaret ve zanaat alanında aranması zorunluluğu doğmaktaydı. *Sanayi* dergisi; zanaata, işçiliğe itibar edilmezken Dünya Savaşı'nın dayattığı zorunluluklar ve sıkıntılar sonucunda insanların bu mesleklere yöneldiğini yazmaktaydı.[190]

[187] Toprak, **Milli İktisat-Milli Burjuvazi**, s. 102.
[188] Toprak, **Milli İktisat-Milli Burjuvazi**, s. 105-106.
[189] Toprak, **Milli İktisat-Milli Burjuvazi**, s. 122-123.
[190] Toprak, **Milli İktisat-Milli Burjuvazi**, s. 121-122.

3. AHMET MİDHAT EFENDİ'DE GİRİŞİMCİLİK

Buraya kadar girişimciliğin tarihi ve teorisi ele alınıp girişimcilik modelleri ortaya konulduktan ve Osmanlı'daki girişimcilik düşüncesi ve uygulamaları açıklandıktan sonra Ahmet Midhat Efendi'nin girişimciliği hem teorik hem de pratik boyutuyla ele alınacaktır.

Ahmet Midhat Efendi'nin girişimcilik düşüncesini ve bununla ilişkili girişimcilik uygulamalarını değerlendirebilmek için hayatını yakından incelemek gerekmektedir. Çünkü bir yandan fiziki özellikleri ve kapasitesi, diğer yandan içinde doğduğu aile ve toplum yapısı, bunlara ek olarak yaşadığı tecrübeler, Ahmet Midhat Efendi'nin düşüncelerini ve girişimlerini şekillendirmiştir.

3.1. AHMET MİDHAT EFENDİ'NİN HAYATI

Osmanlı, ilk yüzyıllardakinin aksine son birkaç yüzyılda ağır askerî yenilgiler almaya başlamış, bunun neticesinde de kaybedilen topraklarda yaşayan Müslüman halkların akınına uğramıştır. Ahmet Midhat Efendi'nin ailesi de bu kaderi yaşayanlardan biridir.

Ahmet Midhat Efendi, Rus işgali üzerine 1829'da Kafkasya'yı terke mecbur kalan Çerkes bir anne ile önce Anadolu'dan Kafkasya'ya, daha sonra Kafkasya'dan İstanbul'a göç etmiş bir babanın oğludur.[191] Babası, manifaturacı Hacı Süleyman Ağa'dır.[192] Ahmet Midhat Efendi İstanbul'un Tophane semtinin Karabaş Mahallesi'ndeki Örtmealtı Sokağı'nda 1844 yılında dünyaya gelir.[193]

Ahmet Midhat, çocukluğunda enerji dolu, haşarı ve yerinde duramayan biridir. Öyle ki küçükken yaptığı yaramazlıklar neticesinde komşuların şikayetine sebep olur. Bunun üzerine babası, komşulara sıkıntı vermesin diye attar dükkânına çırak olarak verir. Ahmet Midhat'ın, hayatının farklı bir kulvara girmesine yol açan yaramazlığını, ele avuca sığmazlığını anlamak için fiziki yapısını göz önünde bulundurmak gerekir. Ahmet Midhat, fiziki olarak güçlü, uzun

[191] Orhan Okay, "Ahmed Midhat Efendi", **TDVİA**, C. 2, s. 101-103. Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993, s. 187.
[192] Ahmet Midhat, **Mesâil-i Muğlâka**, Ali Şükrü Çoruk, M. Fatih Andı, Kâzım Yetiş (hzl.), Ankara: TDK Yayınları, 2003, s. 9.
[193] Hakkı Tarık Us, **Ahmed Midhat'ı Anıyoruz**, İstanbul, 1955, s. 14.

boylu, yapılı ve enerji dolu biridir. Oğlu Kâmil Yazgıç, ileri yaşlardaki Ahmet Midhat'ı aşağıdaki satırlarla anlatmaktadır ancak bu betimleme, yine de Ahmet Midhat hakkında bir fikir vermekte ve çocukluğunda mahalleliyi bezdiren yaramazlığının ipuçlarını sunmaktadır:

> 185 santim uzunluğunda bir boy. Bu uzun boya mütenasip genişlikte omuzlar. Bu geniş omuzlarla mütenasip şişkinlikte pazular. Ve bu şişkin pazularla mütenasip irilikte eller ve uzun kalın parmaklar. Kocaman bir göbek ve o göbeği taşıyamıyormuş gibi, öne doğru hafifçe eğilmiş bir bel. Beyaz telleri siyah tellerinden bol, gür bir sakal ve uçları aşağıya sarkmış dolgun bıyıklar tarafından yarı örtülmüş mevzun dudaklar. Dişler, çürüktür. Ve ufak, siyah gözlerin parlak ışığı ile aydınlanan bu yüze sevimli bir tevazu mânası veren ufacık burunun gışayı muhatisi, bol bol enfiye çekmekten köseleşmiştir. Çene yuvarlaktır. Elmacık kemikleri mütebarizdir. Ten buğdaydır ve üzerinde bulunduğu heybetli vücutla mütenasip büyüklükte olan bu baş, eğilmekten kaçıyormuş gibi, daima, arkaya doğru gerili durur. Ve bu başın sahibi, yetmişini geçtiği halde, on sekiz yaşının atılgan diriliğini kaybetmemiş olan Ahmet Mithat Efendi'dir.[194]

Bu tasvirden Ahmet Midhat'ın çocukluk hâline dair bazı çıkarımlarda bulunabilir ve çocukluğu zihinde canlandırılabilirse hayatının bundan sonraki kısmı daha iyi anlaşılabilir, çünkü ele alınacak kişi, nihayetinde kırk beygir gücünde bir yazı makinesidir.[195]

Ahmet Midhat'ın "çocukluk yılları, daha sonra bazı eserlerinde görüleceği üzere rahat ve müreffeh bir konak hayatının dadılar ve muallimeler elinde büyüyen bahtiyar bebekleri gibi değil, Rakım Efendi'den daha müşkül ve çetin şartlar içinde geçer."[196]

Ahmet Midhat'ın hayatındaki bir başka kırılma noktası da 12 yaşındayken babasının ölümü üzerine, bugün Bulgaristan'ın kuzeybatı ucunda yer alan Vidin'de ilçe müdürü olarak görev yapan üvey ağabeyi Hafız Ağa'nın yanına gitmesidir (1856). Ahmet Midhat, 1871 yılındaki ölümüne kadar Hafız Ağa'nın yanında bulunacak, o nereye giderse onunla beraber gidecektir. Üstelik ismini alacağı Mithat Paşa'yla tanışmasına da Hafız Ağa vesile olacaktır.

Vidin'de, Hafız Ağa'nın yanında bir süre mahalle mektebine devam eder. Ertesi yıl (1857) İstanbul'a dönmek zorunda kalır. İstanbul'da Tophane'deki bir sıbyan mektebinde eğitimini sürdürür ve 1861 yılına kadar İstanbul'da kalır. İstanbul'da kaldığı bu sürede Galata'da bir yabancıdan Fransızca dersleri alır.[197]

---

[194] Kâmil Yazgıç, **Ahmet Mithat Efendi Hayatı Hatıraları**, Tan Matbaası, 1940, s. 4.
[195] Yazgıç, s. 41. Yazgıç eserinde "on iki beygir" ifadesini kullanmaktadır, ancak bu ifade "kırk beygir" diye meşhur olmuştur.
[196] Orhan Okay, **Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Midhat Efendi**, Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1975, s. 2.
[197] M. Orhan Okay, "Teşebbüse Sarfedilmiş Bir Hayatın Hikâyesi", **Kitap-lık**, No. 54, Temmuz-Ağustos 2002, s. 130-136.

Ahmet Midhat'a ikinci kez Balkanlar yolu görünür. Mithat Paşa Vidin valisi olunca onun yanında görevli olan ağabeyi Hafız Ağa, ailesini de İstanbul'dan getirtmiş ve Niş'e yerleşmiştir. Burada rüştiyeyi okur ve 1863 yılında okulu bitirdikten 1 yıl sonra 1864 yılında Tuna vilayetinde memur olur.[198]

Gerek Niş'teki rüştiye eğitimi gerekse Tuna Vilayet Kalemi'ndeki memuriyet hayatı, onun üzerinde izler bırakacak birtakım birikim ve deneyimlere yol açar. *Menfa*'da yazdığı hatıralarından öğrendiğimize göre bu dönemde Arapça, Farsça ve biraz da Fransızca dillerinin yanı sıra okulda öğrendiği astronomi ve coğrafyayla birlikte kendi gayretiyle okuduğu tarihten ibaret olan bir birikime sahiptir.[199]

Tuna vilayetindeki memuriyeti sırasında Dragan Efendi'den ve Cankof isimli bir Bulgar'dan Fransızca eğitimi alır. Daha önce İstanbul'da aldığı Fransızca derslerini bu sayede ilerletme imkânı bulur. Burada aldığı Fransızca dersleri, Ahmet Midhat Efendi'nin Batı'yı tanımasına da kapı aralar.[200]

Bu dönemde deli dolu bir gençlik hayatı yaşar. Yaşıtlarına göre daha bilgili olmanın yanında huysuz atlara binmek, silah atmak, av peşinde karlı geceleri dağ başlarında geçirmek gibi alışkanlıklar, bu ele avuca sığmaz delikanlının gündelik yaşantısı hâline gelmiştir. Üstelik gençliğinin verdiği heyecanla gece alemlerine dalması, ağabeyiyle arasının bir süreliğine bozulmasına ve intiharı düşünecek kadar derin bir umutsuzluğa kapılmasına yol açar.[201]

Yine bu sıralarda Vilayet Teşkilat Kanunu gereğince *Tuna* gazetesi kurulmuştur. Ahmet Midhat da bu gazetede yazı yazmaya başlar. Tuna Valisi Mithat Paşa, Ahmet'in yazılarını, çalışkanlığını ve yaptığı işleri beğendiğinden ona kendi adını verir ve her zaman onu koruyup kollar. Ahmet Midhat, ağabeyinin görev gereği gittiği Sofya'ya, onunla beraber mütercim olarak gider ve orada evlenir.[202] Politika Müdürü olan Odyan Efendi, Ahmet Midhat'a Fransızca dersleri vermesinin yanında ona *La Fontaine*'i ezberletmeye çalışır.[203]

---

[198] Hilmi Ziya Ülken, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, İstanbul: Ülken Yayınları, 1992, s. 113-123.
[199] Midhat, **Menfa**, İstanbul: Tarih ve Toplum Kitaplığı, 1988. s. 6-7.
[200] Okay, **Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Midhat Efendi**, s. 3.
[201] Yazgıç, s. 15.
[202] Ülken, s. 113-123.
[203] Mustafa Baydar, **Ahmet Mithat Hayatı, Sanatı, Eserleri**, İstanbul: Varlık Yayınevi, 1954, s. 4.

Bir gün yolda karşılaştığı Muhacirin Komisyonu Başkanı Şakir Bey, koltuğunun altında evraklar ile görünce bunlarla ne yaptığını sorar. Ahmet Midhat Efendi, tapu evraklarını cildini 50 kuruştan doldurduğunu söyleyince Şakir Bey serzenişte bulunur. Tapu evrakları doldurmanın, kalemiyle başka bir şey yapamayanların işi olduğunu, hâlbuki kendisinin telif yazması gerektiğini söyler ve alır evine götürür. Evindeki dost meclisinde müzik dinlenir, şiirler okunur, edebiyattan bahsedilir. Bu meclisteki sohbetten sonra Şakir Bey, "İşte ben, sende öyle bir kabiliyet ve istidat görüyorum ki onları iyi kullandığın, iyi işlettiğin takdirde, istikbalin meclislerinde senin ismin ve eserlerin de tıpkı bu geceki toplantıda isimleri ve eserleri hürmetle, muhabbetle yâd olunan kimseler gibi sevgi ve saygı ile anılabilir"[204] der. Hem dost meclisindeki sohbetten hem de Şakir Bey'in bu ifadelerinden oldukça etkilenir ve hayatına dair aldığı önemli kararları, "Beni elli yıldan fazla peşinden sürükleyen ateş, yüreğime ilk kıvılcımı muhakkak ki o gece düşürmüştü."[205] şeklinde dile getirir. Üstelik Şakir Bey'in bu yönlendirmesi ve teşvik etmesi yanında aslen Romanyalı olan ve keman kullanan karısı da Ahmet Midhat Efendi üzerinde Batı kültürünün izlerini bırakacaktır.[206]

Bu dönemde, ağabeyiyle arasının bozulması üzerine memuriyetten atılmış, henüz bir işe girmemiştir. Yeniden memuriyete girmesine Şakir Bey aracılık yapar. Tuna sahillerinde işleyen vapurlarda sandık emini, veznedarlık gibi seyyar memurluk ve Vilayet Ziraat Müdürlüğü'nde kâtiplik görevlerinde bulunur.[207]

Balkanlar defterinin kapanmasına ve yönünü bu sefer doğuya çevirmesine yol açan gelişme, Mithat Paşa'nın, dolayısıyla da yanında görevli bulunan ağabeyi Hafız Ağa'nın görev değişikliğidir. Mithat Paşa Bağdat valisi olunca Midhat Efendi'yi de yanına alır (1869). Mithat Paşa'yla birlikte yüz dört memur İstanbul'a, daha sonra da deniz yoluyla İskenderun'a, karadan Diyarbakır'a, Dicle'den de keleklerle Bağdat'a varırlar.[208]

Rumeli'deki ele avuca sığmaz ve düzensiz hayatından uzaklaşan Ahmet Midhat, Bağdat'ta düzenli ve birikimli bir dost çevresi edinir. Bağdat döneminde düşüncesinin gelişip şekillenmesine katkıda bulunmuş önemli isimlerden biri de Osman Hamdi Bey'dir. Kendisinden

[204] Yazgıç, s. 18.
[205] Yazgıç, s. 18.
[206] Okay, **Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Midhat Efendi**, s. 3.
[207] Okay, "Teşebbüse Sarfedilmiş Bir Hayatın Hikâyesi", s. 130-136.
[208] Okay, "Teşebbüse Sarfedilmiş Bir Hayatın Hikâyesi", s. 130-136.

iki yaş büyük olan Osman Hamdi Bey, çok iyi imkânlarla Avrupa'da 12 yıl kalmış, Avrupa kültürüne vakıf olan, ressam ve arkeologdur. Daha sonra İstanbul Arkeoloji Müzesi'ni kuracak ve müze müdürü diye meşhur olacaktır. Osman Hamdi Bey'in Bağdat'taki görevi Umur-ı Hariciyye Müdürlüğüdür. Bağdat yolculuğunda Osman Hamdi Bey'in, etrafında gördüğü hemen her şeyin fotoğrafını çekmesi, Ahmet Midhat Efendi'nin dikkatini çeker ve bu vesileyle tanışırlar. Bağdat'taki sohbetleri sırasında Osman Hamdi Bey, bilgiye susamışlığını fark edince, "gerçekten tevsi-i malumata merakım varsa bazı esaslı kitapların esamisini vereyim. Paraya acıma bunları celbet, oku. Mebahiste taammuk et ondan sonra işe karış"[209] şeklinde hem uyarı hem de tavsiyede bulunur.[210]

Bu tavsiye üzerine bir program yapılır, okunacak kitapların listesi hazırlanır ve Paris'e sipariş verilir. Kitaplar gelir, okunur, üzerinde mütalaada bulunulur. Bu kitaplar Ahmet Midhat Efendi'nin Batı düşüncesini asıl kaynaklarından öğrenme imkânı sağlar. Bu kitapların üzerindeki olumlu etkisinden şöyle bahseder:

> Doğrusu ya gerek bu kitaplardan ve gerek mir-i mumaileyhin sair mübahesatından ettiğim istifadenin her zaman teşekkürüne borçluyum. Kendisi Avrupa'da birtakım büyük muharrirleri ve sanatkârları görmüş ve daire-i hususiyetlerine girmiş olduğundan, bunların emr-i telifde hangi tariki iltizam eylemiş olduklarını hikâye ile beni daima irşat eylerdi. Elhasıl ömrüm oldukça mir-i mumaileyhe müteşekkir ve minnetdarım.[211]

Osman Hamdi Bey'in kitap okuma ve yazma konusundaki tavsiyelerinin teşvikiyle Mithat Paşa'nın Bağdat'ta açtırdığı okulun öğrencileri için yazdığı ve matematik, coğrafya, tarih gibi konularda genel bir bilgi vermek amacında olan *Hâce-i Evvel* ile *Kıssadan Hisse* adlı kitapçıklar ve ayrıca *Letaif-i Rivayat*'ın bazı hikâyeleri Bağdat'ta yazılır.[212]

Hace-i Evvel (İlk Öğretmen), Ahmet Midhat'ın ilk kitaplarından biri olmakla birlikte kendisine de lakap olmuştur. İstanbul basını kendisine, bir halk gazetecisinin hakkı olarak 'Hace-i Evvel' unvanını verir.[213] Bu unvanı Ahmet Midhat kadar hak eden çok az yazar vardır. Çünkü Ahmet "Midhat Efendi, bütün ömrünce öğretmek için öğrenecektir. Her gittiği yerde ev

[209] Midhat, **Menfa**, s. 42.
[210] Okay, "Teşebbüse Sarfedilmiş Bir Hayatın Hikâyesi", s. 130-136.
[211] Midhat, **Menfa**, s. 43-45.
[212] Okay, "Teşebbüse Sarfedilmiş Bir Hayatın Hikâyesi", s. 130-136.
[213] Reşad Ekrem Koçu, "Ahmed Midhat Efendi", **İstanbul Ansiklopedisi**, C. 1, İstanbul: Tan Matbaası, 1958, s. 389-395.

ve mektebi beraber düşünecektir."[214] Öyle ki sürgün gittiği Rodos'ta bile Medrese-i Süleymaniye'yi kuracak, Rodosluları okulla tanıştıracaktır. Zaten ölümü de, eğitime adanmış bir hayata yaraşırcasına, öğretmenlik yapıp ders verdiği Darüşşafaka'da son bulacaktır.

Ahmet Midhat Bağdat'ta, bilimsel kaynaklar üzerinden Batı kültür ve düşüncesiyle daha yakından tanışmasına vesile olan Osman Hamdi Bey'den sonra bu sefer Bağdat müftülüğü yapmış ve fıkıh alanında zamanının en yetkin kişilerinden olan Muhammed Feyzi ez-Zühafî ile tanışır. Bu kişi, Ahmet Midhat'ın geleneksel İslami bilgilerini derinleştirmesine yardımcı olur.[215]

Ahmet Midhat Efendi'deki öğrenme, sorgulama ve tartışma arzusunu etkileyen belki de en önemli kişi, Can Muattar adlı yarı derviş, yarı filozof, yarı deli biridir. Zaten Ahmet Midhat, *Menfa*'da anlattığı hatıratının Bağdat safhasında en önce Can Muattar'dan bahseder. Can Muattar'la tanışması da oldukça gariptir. Bir gün matbaada otururken beş-altı yaşlarında bir çocukla beraber bir kadın gelir. Kadın, hapse düşen kocasının hapisten kurtulmasına yardım etmesi için Ahmet Midhat Efendi'nin kapısını çalmıştır. Ahmet Midhat Efendi yardım talebini karşılıksız bırakmaz ve Can Muattar'ı hapisten kurtarır. İranlı ve Farisi olan Can Muattar; Arapça, Farsça, İngilizce, İbranice, Hintçe bilmektedir. Gençliğinden itibaren bir arayış içerisinde olmuş, bu sebeple önce Hristiyanlığa geçmiş, orada zihni problemlerini halledemeyince Museviliğe girmiş, bu arada Mecusiliğe merak sarmış, bütün bu bocalamalardan sonra perişan bir hâldeyken yolu Arabistan'a düşmüş ve Kur'an'ı okuyarak tekrar Müslüman olmuş biridir. Pek çok kitap ve şiiri hafızasında tutmakla âdeta "ayaklı bir kütüphane" gibidir. Ahmet Midhat'a, Kur'an'ı anlamak için önce Tevrat ve İncil'i okuması gerektiğini tavsiye eder. Ona hem İslami ilimlerden hem de Doğu ve Batı felsefelerinden bahseder. Böylece Ahmet Midhat Efendi'nin meseleleri daha geniş bir perspektiften değerlendirmesine yardımcı olur.[216]

Sıra dışı kişilerden edindiği farklı bakış açıları ve pek çok deneyimle birlikte hayatının Bağdat safhasını geride bırakmasına yol açan gelişme, ağabeyi Hafız Paşa'nın öldürülmesidir. Basra mutasarrıfı olan Hafız Paşa'nın bir Bedevi isyanında öldürülmesi üzerine[217] hayatında yeni bir evre açılır ve ailesinin geçimini sağlamak için İstanbul'a dönmek zorunda kalır (1871).

---

[214] Ahmed Hamdi Tanpınar, **19uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi**, 7. Basım, İstanbul: Çağlayan Kitabevi, 1988, s. 448.
[215] Okay, "Teşebbüse Sarfedilmiş Bir Hayatın Hikâyesi", s. 130-136.
[216] Midhat, **Menfa**, s. 35-42.
[217] Abdurrahman Şeref, "Ahmed Midhat Efendi", **Tarih-i Osmani Encümeni**, 18. Cüz, Şubat 1328, s. 1113-1119.

Üstelik kendi ailesiyle birlikte ağabeyinin ailesinin de sorumluluğu artık onun omuzlarındadır. Her iki ailede bakmakla yükümlü olduğu ve biri hariç tamamı kadın ve çocuklardan oluşan on beş kişinin geçim derdiyle uğraşmak zorundadır.[218]

İstanbul'a döndükten sonra iki gazete, iki de dergi çıkarır. İlk çıkardığı gazete olan *Devir* (Ağustos 1872) sadece bir sayı yayınlanabilir ve hemen onun ardından *Bedir* (Eylül 1872) adlı gazeteyi çıkarır ve bu gazete 13 sayı yayınlanır. Yine aynı yıl *Dağarcık* (Kasım 1872) isimli dergiyi yayınlar ve bir yıl sonra da *Kırkanbar* (1873) dergisini çıkarır. Bu dergide çıkan "Duvardan Bir Sada" adlı makalesi materyalizm izlerinin görülmesi nedeniyle başta *Basiret* gazetesi olmak üzere çeşitli çevrelerden saldırıya maruz kalır.[219]

İslam aleyhtarlığıyla suçlanmasına neden olan bu makalesinin sürgüne gönderilmesine sebep olduğunu iddia edenler bulunmakla birlikte, sürgünün asıl sebebinin *İbret* gazetesi etrafında gelişen olaylar olduğu anlaşılmaktadır.

Namık Kemal'in "Vatan Yahut Silistre" piyesinin 1 Nisan 1873 tarihindeki ilk gösteriminden sonra büyük bir tezahürat yapılır, Namık Kemal sahneye davet edilir, bulunamayınca *İbret* gazetesine gidilir. Bu olaylar birkaç gün devam edince Hükümet, olayları bir isyan veya ayaklanma hazırlığı şeklinde algılar ve Sultan Abdülaziz'in iradesiyle *Sirac, Sirac-ı Edebi* ve *Hadika* ile birlikte *İbret* gazetesi de kapatılır. Sadece bununla da kalınmaz, 132. sayısında kapatılan *İbret* gazetesinin yazarları da 9 Nisan'da tutuklanır. Namık Kemal Kıbrıs'a, Ahmet Midhat ve Ebuzziya Tevfik Rodos'a, Nuri ve İsmail Hakkı Beyler Akka'ya sürgüne gönderilir.[220]

Rodos Adası'na 1873 yılında sürgüne gider ve orada 3 yıl 2 ay kalır. Burada ilk romanlarını yazar. Rodos'ta çocuklara ders vermeye başlar ve hemen ardından gelen yoğun ilgi üzerine ve cezaevi yönetiminin de izniyle okul kurmaya karar verir. Nihayetinde Rodos'u fetheden Kanuni Sultan Süleyman'ın adına Medrese-i Süleymaniye'yi kurar.[221]

[218] Midhat, **Menfa**, s. 43.
[219] Okay, "Ahmed Midhat Efendi", s. 101-103.
[220] Nesim Yazıcı, "İbret", **TDVİA**, C. 21, s. 369.
[221] Midhat, s. 128.

Ebuzziya'nın yaptığı hesaba göre sürgünde 1155 gün kalan[222] ve V. Murad'ın tahta çıkmasıyla affedilerek İstanbul'a dönen (1876) Ahmet Midhat, bundan sonra gazetecilik, yayıncılık ve matbaacılık faaliyetlerine bıraktığı yerden devam eder.

Sürgünden dönünce çalışmalarına kaldığı yerden devam ederek eserlerinin yeni baskısına girişmiş ve aynı yıl, yani 1876'da *İttihad* adıyla yeni bir gazete çıkarmıştır. Sürgün öncesine göre oldukça ihtiyatlı olan Ahmet Midhat, bu tavrının karşılığını çok geçmeden görecek ve siyasi iktidarın gözdesi olacaktır.[223]

Bu yeni siyasi pozisyonunu kazanmasında sürgün dönüşü yayınladığı *Menfa*'nın önemli bir payı vardır. Bu eserde kendisinin sürgüne gönderilmesine yol açan siyasi düşüncelerle arasına set çeker ve artık bundan sonra siyasi değişim yerine iktisadi ve sosyal değişimi ön plana alır.[224]

Abdülaziz devrinden bahseden ve dönemin bütün hatalarını Sultan Abdülaziz'e yıkan *Üss-i İnkılab*'ı ve *Zübdetü'l Hakayık*'ı yazarak yeni iktidarın beklentisine uygun bir tavır alır. Bu tavrının karşılığını 1877 yılında maaşı 5 bin kuruş olan ve dönemin resmî gazetesi *Takvim-i Vekayi* ile Matbaa-i Âmire Müdürlüğüne atanarak alır.[225] Bu durum ise Yeni Osmanlılar ile arasının açılmasına yol açar, çünkü kendisi ikbal görürken diğerleri tekrar sürgüne gönderilirler.[226]

Ahmet Midhat, sürgün dönüşü siyasi bir tercihte bulununca hayatı farklı bir yöne evrilir. Sadece Yeni Osmanlılar'la arası bozulmaz, bununla birlikte ismini aldığı Mithat Paşa'ya da mesafeli durur. Mithat Paşa'nın yargılandığı ve sürgüne gönderildiği dönemde II. Abdülhamid'in en yakınındaki isimlerden biridir. Üstelik yıldızı parlamaya başlamıştır. Bir yandan üst rütbeli görevler alır, diğer yandan yayıncılık faaliyetleriyle uğraşır, bir başka taraftan da diğer iktisadi girişimlerde bulunur.[227]

[222] Koçu, s. 389-395.
[223] Ülken, s. 113-123.
[224] Tanpınar, s. 457.
[225] BOA, **İ.DUİT. 136-46**, 21 Recep 1308 (8 Mart 1891).
[226] Ülken, s. 113-123.
[227] Okay, "Teşebbüse Sarfedilmiş Bir Hayatın Hikâyesi", s. 130-136.

Bu yıllar, Ahmet Midhat için tam bir refah devresidir. Akbaba'da Balcıoğlu çiftliğini 1880 yılında alır, ikinci eşi olan Melek Hanım'la 1884 yılında evlenir, Sırmakeş suyunun kaynaklandığı Serdaroğlu çiftliğini satın alarak su dağıtımı işine girer.[228]

Bir süre Akbaba'daki çiftliğinde yaşar, ancak hastalanması üzerine 1887 yılında doktorların tavsiyesini dinleyerek daha sakin bir hayat yaşayacağı Beykoz kıyısında bir arsa alır. Arsadaki binayı yıktırarak yirmi odalı bir yalı inşa ettirir ve yalı inşaatı 1894 yılında biter. Ahmet Midhat Efendi, kalabalık ailesiyle birlikte buraya taşınır.[229]

Bu arada memuriyetine de devam eder. Matbaa-i Amire Müdürlüğü'nden sonra 1885 yılında Karantina Başkâtipliği'nde çalışır ve 1889 yılında bâlâ rütbesine yükselir.[230] Vezir olursa kendisine Mithat Paşa denecek ve adını aldığı Sadrazam Mithat Paşa'yı hatırlatacak diye II. Abdülhamid'in bu rütbeye çıkarmadığı söylenir.[231]1895 yılında da Meclis-i Umur-ı Sıhhiye ikinci başkanlığına atanır.[232]

Bu arada Ahmet Midhat Efendi'ye 1899 yılında Avusturya tarafından Franvezuk nişanı[233] ve 1900 yılında da İran tarafından Hurşid nişanı verilir.[234]

Ahmet Midhat Efendi, *Üss-i İnkılap*'ta Osmanlıcılık fikrinin teorisini oluştururken[235] ömrünün sonlarına doğru Türkçülük düşüncesine kayar ve 1908 yılında Türk Derneği'nin kurucularından biri olur.

II. Meşrutiyet'te (1908) yaş haddi gerekçe gösterilerek emekliye sevk edilen Ahmet Midhat Efendi, siyasi iklimin değişmesiyle şiddetli saldırılara maruz kalır. Bu sırada tekrar yazı hayatına dönmek istemişse de eski rağbetini göremediğini ve siyasi iklimin uygun olmadığını anlayınca bundan vazgeçer.[236]

Bu arada sporla da yakından ilgilenen Ahmet Midhat'ın Beykoz Spor Kulübü'nün kurulmasında önemli bir payı vardır. Ahmet Midhat Efendi, meşhur Kırmızı Yalı'sında bir dost

[228] Tanpınar, s. 454.
[229] Güzin Öztok, "Ahmet Mithat Efendi Yalısı", http://www.3oda1salon.net/tarihi-yapilar/ahmet-mithat-efendi-yalisi-beykoz.
[230] BOA, **İ.DH 1148-89524**, 16 Zilhicce 1306 (13 Ağustos 1889).
[231] Baydar, s. 7.
[232] BOA, **BEO 599-44880**, 16 Şevval 1312 (12 Nisan 1895).
[233] BOA, **BEO 1400-104986**, 9 Recep 1317 (13 Kasım 1899).
[234] BOA, **BEO 1509-113169**, 29 Safer 1318 (28 Haziran 1900).
[235] Ahmet Midhat, **Üss-i İnkılap**, Tahir Galip Seratlı (hzl.), İstanbul: Selis Yayınları, s. 24.
[236] Baydar, s. 7.

meclisinde Beykoz'da bir kültür kulübünün kurulmasını önerir. Önce Beykoz İttihat ve Teavün Cemiyeti adında bir kurum oluşturulur. Kısa süre sonra bu kurumun spor şubesi gelişir ve böylece bugünkü Beykoz Spor Kulübü'nün tohumları 1908 yılında atılmış olur.[237]

Hayatı boyunca geniş kitlelere bir şeyler öğretmek için dur durak bilmeden yazan Ahmet Midhat, daha önce Bağdat ve Rodos'ta yaptığı gibi, hayatının bu son döneminde de Darülfünun'da ve diğer okullarda öğretmenlik yapmıştır. Emekliye sevk edilmesine rağmen "tecrübesi" gerekçe gösterilerek 1910 yılında Vekiller Meclisi'nin özel bir kararı ile Darülfünun'da felsefe tarihi, dinler tarihi, umumi tarih, Vaizler Medresesi'nde dinler tarihi, Kız Öğretmen Okulu'nda tarih ve pedagoji dersleri okutmuş, ayrıca Darüşşafaka'da öğretmenlik yapmıştır.[238]

Ahmet Mithat Efendi'ye takılmış lâkaplardan biri Kırkanbar'dı. Ahmet Mithat Efendi, her konuda etraflı bilgi sahibi olması ve makale veya kitap yazabilmesi yüzünden kendisine takılan bu lakabı çok sevmiştir. Öyle ki Kırkanbar ismiyle memleketin ilk kütüphanesini de kurmuştur.[239]

Ahmet Midhat Efendi'nin bıraktığı en büyük iz, halka okumayı sevdirmesi ve okuma alışkanlığı kazandırmasıdır. Yazdığı romanlar gündelik hayatın ve sıradan insanların meselelerini ele alarak herkesin kendinden bir şeyler bulabileceği ayrıntılarla doludur. Bu sebeple zamanında çok okunmuş ve onun sayesinde günün belli bir kısmı okuma saati olarak ayrılmıştır.[240]

Meşrutiyet sonrasındaki Osmanlı aydınlarından Cumhuriyet'in bir kısım kurucularına kadar pek çok isim, onun romanlarıyla büyüdü. O, geniş halk kitlelerine okumayı sevdirdiği gibi sistematik düşünmeyi ve Batı düşünce tarihinin büyük bir yorumcusu ve takipçisi olmayı da başardı.[241]

Ahmet Midhat Efendi'nin yüz elli adeti aşan kitapları kabaca iki ana bölüme ayrılabilir. Birincisi roman ve hikâye gibi edebi eserleri, diğeri de başta ekonomi olmak üzere tarih,

[237] http://beykozskdernegi.tr.gg/Tarih%E7e.htm.
[238] Ülken, s. 113-123.
[239] Yazgıç, s. 41.
[240] Tanpınar, s. 459-460.
[241] Ferhat Korkmaz, "Ölümünün 100. Yılında Büyük Bir Romancıyı Anmak", **International Journal of Social Science**, Vol. 5, No. 5, October 2012, p. 201-207.

felsefe, din, ahlak ve bilim gibi konulardaki kitaplarıdır. İkinci türdeki bilimsel eserlerinde olduğu gibi romanlarında da bir taraftan modern bilim ve gelişmeleri halka ulaştırma çabası olduğu gibi diğer taraftan halkı yönlendirme amacı da vardı. Öyle ki özellikle ekonomiyle ilgili eserlerinde halkı iktisadi teşebbüslerde bulunmaya davet eder, hatta bunun için yol da gösterirdi. Ayrıca eserleri arasında 1880 ile 1882 yılları arasında yazdığı üç ciltlik *Dünya Tarihi (Tarih-i Umumi*) ile 1871 ile 1881 yılları arasında yazdığı 14 ciltlik Avrupa ülkelerinin tarihinden oluşan *Kâinat (Kütübhâne-i Târîh)* isimli bir eser de dikkate değerdir.[242]

Ahmet Midhat Efendi, ana dili Çerkesçenin yanı sıra Arapça, Farsça ve Fransızcayı da ana dili gibi bilir, bütün bu dillerde okur, yazar ve konuşurdu. Bununla birlikte İngilizce, İtalyanca, Bulgarca, Latince ve Yunancayı da okuyup anlayacak kadar bilirdi. Hem Ahmet Midhat'ın ilgi alanının genişliği hem de bildiği dillerin sayısı göz önünde bulundurulursa kütüphanesinin zenginliği daha iyi anlaşılır.[243]

68 yıl boyunca işleyen kırk beygir gücündeki bu makine, 28 Aralık 1912'de görev aldığı Darüşşafaka Lisesi'nde durdu.[244] Ahmet Midhat Efendi'nin kabri, camiye Türbe kapısından girildiğinde sağ kolda yer alan ve en son Halil İnalcık'ın da defnedildiği Fatih Camii haziresinde bulunmaktadır.

Ahmet Midhat Efendi'nin cenazesi, miras olarak nakit para bırakmaması nedeniyle başkalarının yardımlarıyla defnedilmiştir.[245] Son yıllarında Maliye Nezareti'nden yazılan pek çok tezkirede vergi borçlarının maaşından kesilerek ödenmesi talimatı yer almaktadır.[246]

Ahmet Mithat Efendi'nin mezar taşında, "Neşrü tamimi maarife hidematı celilesi sebkat eden muharririni Osmaniye'den Ahmet Mithat Efendi'nin ruhuna fatiha' cümlesi yazılıdır. Ayrıca sandukasında şair Nigâr Hanım'ın şu beyti yer almaktadır:

'Gayretindir sevdiren fazl-ı ulûmu ümmete,

Verzişindir anlatan sevday-ı sa'yı millete!"[247]

[242] Lewis, s. 188.
[243] Yazgıç, s. 56.
[244] Okay, "Teşebbüse Sarfedilmiş Bir Hayatın Hikâyesi", s. 130-136.
[245] Yazgıç, s. 76.
[246] BOA, **BEO 2696-202137,** 1 Ramazan 1323 (30 Ekim 1905).
[247] Yazgıç, s. 85.

3.2. AHMET MİDHAT EFENDİ'NİN İKTİSATLA İLGİLİ KİTAPLARI

Ahmet Midhat Efendi, iktisatla ilgili düşüncelerini öncelikle dört kitabında ortaya koymuştur. Bu kitaplar, üçü 1879 yılında yayınlanan *Sevda-yı Sa'y u Amel, Ekonomi Politik* ve *Teşrik-i Mesai Taksim-i Mesai*'dir. Diğeri ise 1890 yılında yayınlanan *Hallü'l-Ukad*'dır.

3.2.1. Sevda-yı Sa'y u Amel

Ahmet Midhat Efendi'nin ekonomiyle ilgili kitaplarından ilki, "iş ve çalışma sevgisi" anlamına gelen *Sevda-yı Sa'y u Amel*'dir. Bu kitap, daha önce *Tercüman-ı Hakikat*'te tefrika edilmiş, 93 Harbi diye bilinen 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın hemen ertesinde de kitap olarak yayınlanmıştır. 93 Harbi, bütün toplum üzerinde olduğu gibi Ahmet Midhat Efendi üzerinde de derin izler bırakır. Savaşta alınan ağır yenilgi, Osmanlı'nın geri kalma sebepleri üzerinde düşünmeye iter. Ahmet Midhat Efendi'ye göre geri kalmamızın en önemli sebebi, yeterince çalışmayışımızdır. Batı'nın gelişmesine yol açan asıl sebep ise çalışma anlayışının Batı'da gelişmiş olmasıdır.[248]

> Sevda-yı sa'y ı amel medeniyeti diğer cihetden tezyin eylemektedir de şu gördüğümüz terakkıyât-ı medeniye dahî o yüzden husûle gelmektedir.[249]

Ahmet Midhat Efendi Avrupa'daki Sanayi Devrimi'ni bir anlamda çalışma devrimi olarak anlamakta ve bu sebeple Avrupa'ya yetişebilmek için çalışmayı her fırsatta tavsiye etmektedir. Bu amaçla çok çalışmanın gerekliliğini İslami kaynaklara başvurarak ve geleneksel kültürden faydalanarak ortaya koyar:

> Binaenaleyh 'Vatan muhabbeti imandandır.' mealinde olan hükümlere pek nadir olarak rast gelinip anların ehemmiyeti dahi zihinlerde tamamiyle yer tutamamış olduğu hâlde 'İnsan içün semere-i sa'yinden başka yokdur.' ve 'Dünyan içün ebediyyen dünyada yaşayacak imişsin gibi yaşa!' ve 'Kâsib Allah'ın mahbûbudur.' ve 'Allah, ittikâ ile çalışanlara hesapsız verir.' ve 'Şükür eder iseniz, yani elinizdeki nimetin kadrini takdir eder iseniz onu artdırırım.' ve 'Allah işlerinizde size de tevfik vericidir.' ve 'Taleb edenler, yani çalışanlar bulurlar, yani nail olurlar. Velhâsıl hep insandaki sevda-yı sa'y ü amel istidadına hitab yollu yüzlerce ahkâm-ı celile vardır. Ve durûb-ı emsalimizde dahi 'Meramın elinden bir şey kurtulmaz.' ve 'Çiğnemeden yutulmaz.' ve 'Kime lazım ise ekmek ona lazım ekmek.' yollu birçok sözler söylenmiştir.[250]

[248] Hilmi Uçan, "Ahmet Mithat Efendi'nin Sevda-yı Sa'y u Amel'i", Ahmet Midhat, "**Sevda-yı Sa'y u Amel**", İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2016, s. 6.
[249] Ahmet Midhat, **Sevda-yı Sa'y u Amel**, Hilmi Uçan (Ed.), İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2016, s. 22.
[250] Midhat, **Sevda-yı Sa'y u Amel**, s. 14.

Ahmet Midhat, küçük bir risale boyutundaki bu kitapta çalışmanın erdemlerinden bahsederek çalışma zevkini tadan insanların tembel olanlara göre hem maddi kazanca daha çok sahip olacakları hem de manevi haz ve mutluluğa ulaşacakları düşüncesini öne sürer.

> Sevdâ-yı say ü amelin insânı işgâl ederek eğlendirdiği kadar aşk dahî eğlendiremez. Sa'y ü amele nazar-ı nefretle bakan ten-perverleri dahî mes'ûd eyleyen bunca esbâb-ı refah ve râhatı ve bunca terakkıyât-ı medeniye ve vesâ'il-i mâmûriyeti husûle getirenlerin yalnız uşşâk-ı say ü amel olduğuna hiç şüphe etmemelidir. Zîrâ tenperverlerin kendi nefislerine bile hizmet ve hayırları yokdur ki hattâ mensûb oldukları nev'-i beşere ve cemiyet-i medeniyeye bir hizmet ve hayırları olsun.[251]

Ahmet Midhat Efendi, çalışma kültürünün gelişebilmesini eğitime bağlar. Çalışma güdüsünün insan doğasında zaten var olduğunu, ancak bunun terbiye edilmekle gelişeceğini iddia eder.

> Aşk ve sevdânın her vechi insanda esâsen mevcûd olduğu gibi sevdâ-yı sa'y ü amel dahî cibillet-i beşerde esâsen mevcûd oluyor. Ancak insanın mecbûl olduğu isti'dâda inbisât vermek husûsunda terbiyenin pek büyük bir dahli görülüyor.[252]

Çalışmaya olan vurgusunun politik bir tarafı da vardır. Bu eserlerinin yayınlandığı tarih olan 1879, Osmanlı'yı altüst eden birtakım olayların hemen sonrasıdır. Önce Sultan Abdülaziz devrilir, yerine gelen V. Murad tahtta fazla kalamaz ve hemen akabinde tahta II. Abdülhamid geçer. Kısa bir süre sonra I. Meşrutiyet ilan edilir ve hemen arkasından da 93 Harbi gelir. Tabii bunun öncesindeki sürgünü de hatırda tutmak gerekir. Bütün bunların neticesinde Ahmet Midhat, artık iktidar yanlısı bir tutum sergiler, II. Abdülhamid'i destekler, hamisi Mithat Paşa'yı inkâr eder ve Genç Osmanlılar'ın aksine Osmanlı'nın kurtuluşunun siyasi reformlarda değil, iktisadi dönüşümde olduğunu iddia eder. [253] Bu sebeple sadece iktisadi eserlerinde değil edebi eserlerinde de siyasi bir dönüşümden değil iktisadi bir değişim gerekliliğinden bahseder ve bunun için de eğitimi çıkar yol olarak görür.

Zamanında Genç Osmanlılar'ın vatan ve hürriyet söylemine karşın o, politikadan uzak bir söylem geliştirir ve çalışma konusunun vatan ve hürriyet konularından daha önemsiz olmadığını belirtir.[254]

---

[251] Midhat, **Sevda-yı Sa'y u Amel**, s. 23-24.
[252] Midhat, **Sevda-yı Sa'y u Amel**, s. 8.
[253] Georgeon, s. 141-157.
[254] Midhat, **Sevda-yı Sa'y u Amel**, s. 4.

Ahmet Midhat Efendi bu eserinde memur zihniyetini eleştirir, herkesin memuriyet peşinde koşmasının yanlış olduğunu söyler, özel sektörde maişet peşine düşmenin gerekliliği üzerinde durur.

> Ancak memâlik-i müterakkiye ve mütemeddinece sevdâ-yı sa'y ü amel kendi menâfi'-i şahsiyesi yolunda medâr-ı şevk ittihâz edenler; ekseriyâ hükümet tarîkine sülük etmezler. Hükümet tarîkine sülük edenlerin ve bir aşk-ı mahsûs ile ileriye gidüp nâm ü şân dahî kazananların ağlebini teşvik eden şey, sevdâ-yı sa'y ü amel olmakdan ziyâde sevdâ-yı vatandır. Anlar kendi menâfi-i şahsiyelerinden ziyâde menfaat ve sa'âdet-i vatanı aradıkları içün işte bu aşk-ı vatanla o yola sülük ederler.[255]

Ancak bunun memurluk yapılamayacağı anlamına gelmediğini de belirtir.

> Hulâsa-i efkârımız sevdâ-yı sa'y ü amel erbâbı içün hükümet me'mûriyeti yolu kapalı kalması sûretinden ibâret değildir. Memûriyet mesleği dahî sa'y ü amel aşkıyla âşık olanlar içün kemâl-i şevk u şetâretle sülük edilecek bir tarîk-i feyz u rif'atdir. Emelimiz ancak yol bu yol olduğu efkârında saplanup kalmamakdır.[256]

Bu noktada yabancıların ve gayrimüslim azınlıkların özel sektörde çalıştığını ama Osmanlı'nın Müslüman unsurunda memuriyet arayışı olduğunu ifade eder ve bu konudaki asıl hitabının Müslümanlara yönelik olduğu anlaşılır:

> Şehrimizde say ve amel el-yevm külliyen mefkûd değildir. Say ü amelin ekseriyetle mefkûdiyetine hüküm edilebilecek bir cemâ'atimiz var ise o da cemâat-i müslime olduğunu ve daha doğrusu yalnız İstanbul cemâ'at-i müslimesi idüğünü maat-te'essüf ikrâra mecbûruz. Avrupa'dan, Amerika'dan, İran'dan hâsılı çâr-ı aktar-ı âlemden say ve amel erbâbı gelir İstanbul'da ta'ayyüş eder. Anlardan kat'-ı nazar nefs-i İstanbul'da, Rum ve Ermeni ve Bulgar ve Yahudi her sınıf cemâatler hazîne-i devlete hemen aslâ mürâca'at etmeksizin yalnız say ve amel ile geçinirler. Hattâ Anadolu ve Rumeli ahâlîsinde bile binlerce adamlar işlemek içim pây-ı tahtımıza gelirler.[257]

Ahmet Midhat Efendi ayrıca çalışmanın sadece cinsiyetle sınırlandırılamayacağı düşüncesindedir. Batı'da, özellikle Amerika'da kadının iş hayatına atılmasından övgüyle söz ederek kadınların da sosyal hayata katılımını teşvik eder.

> Bina'en-aleyh bir dilim ekmek içün erkeklerin minnet ve tahakkümü altına girmekden kendilerini bizar gören Amerika kadınları şu minneti kabul edememiş oldukları cihet ile bir çoğu el işi işlemek ve ba'zı ufak tefek ve icrâsı kolay olan ticâretler içün dükkânlar açmak sûretiyle bir maişet-i müstakile yolunu aramaya başlamışlar idi. Mürûr-ı zamân ile kadınların işbu istiklâl-i ma'îşeti gitdikçe vüsat bulmuşdur. El-yevm Amerika'da kadınların istiklâl-i hâli bir dereceye gelmişdir ki esnâfdan ağlebi

[255] Midhat, **Sevda-yı Sa'y u Amel**, s. 42.
[256] Midhat, **Sevda-yı Sa'y u Amel**, s. 41.
[257] Midhat, **Sevda-yı Sa'y u Amel**, s. 15.

> dükkânları içinde karı ile kocanın iştirâkinden ibâret bir şirket-i husûsiye ile ticâret eyledikden mâ'adâ büyük mağazaların en çoğunda sandıkkârlık ve uşaklık gibi hizmetler hep kadınlara havale olunur.[258]

3.2.2. Ekonomi Politik

Ahmet Midhat Efendi'nin bir başka önemli kitabı da *Ekonomi Politik*'tir. Ekonomi biliminin temel konularının ders kitabı formatında ele alındığı bu eser, Ahmet Midhat Efendi'nin genel iktisadi konularla ilgili düşüncelerinin önemli bir kısmını ihtiva etmektedir. Önce *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde dizi hâlinde yayınlanan bu eser, daha sonra kitap olarak basılmıştır.

Bu kitap, ekonomi bilimini geniş halk kitlelerine tanıtması açısından önemlidir. Ahmet Midhat Efendi'nin genel zihniyeti ve yaklaşımı bu eserine de yansımıştır. Yani tüm çabası, halkın aydınlanması ve eğitilmesine yönelik olduğundan bu çalışması da popüler düzeydeki ilk ekonomi kitabıdır. Mehmed Cavid Bey de aynı kanaattedir ve ona göre kitabın en büyük faydası, herkesin anlayabileceği bir üslupla yazılmış olmasıdır.[259]

Giriş ve altı bölümden oluşan eserin bölüm başlıkları şöyledir: 1. Genel Değerlendirme, 2. Servet Üretimi ve Arttırımı, 3. İthalat ve İhracat Serbestliği, 4. İç Sanayimizi Himaye, 5. Mübadeleyi Kolaylaştırma Vasıtaları, 6. Tüketimler.

Osmanlı'da iktisat bilimiyle ilgili yayınlanan ilk kitaplardan biri olan *Ekonomi Politik'*in girişinde Ahmet Midhat Efendi, niçin sadece tercümeyle yetinmediğini, farklı kaynaklardan beslendiğini açıklar.

> Biz ki Osmanlıyız, memleketimizin şu gerileme durumuna göre en ileri bir milletin eserini ve kısaca plan kabul eylediğimiz eseri aynen tercüme eylemiş olsak, ne büyük bir hatada bulunacağımız açık bulunduğundan, bizim için orta bir yolda ve hal ve şanımıza uygun bir şekilde bir ekonomi politik yazmak gereği ve zorunluluğu da birçok yazarların fikirlerinin özetini bir araya getirmeye gerek göstereceğinden, işte şu muhtasar eserde bu gereğe bağlı kalınmıştır.[260]

[258] Midhat, **Sevda-yı Sa'y u Amel**, s. 47.
[259] Sayar, s. 376.
[260] Midhat, **Ekonomi Politik**, s. 98.

Şerif Mardin, bu açıklamasıyla Mehmet Mithat'ın *Ekonomi Tercümesi* adlı kitabına atıfta bulunduğunu söylemektedir. Mehmet Mithat'ın tercümesi, Otto Hübner'in eseriydi ve liberal bir iktisat anlayışına sahipti.[261]

Ahmet Midhat Efendi kitabı yazarken çeşitli kaynaklardan faydalanmakla birlikte eserin genel çerçevesini ve planını belirlerken Belçikalı Brosker'in çalışmasını örnek alır.

> Bu esere plan olarak, Belçika Kralı'nın himayesi ve gözetimi altında kurulan bir eserler cemiyetinin üyelerinden bulunan Brosker'in gayet özet ve kısa ve adeta bir fihrist olmak ve fakat ekonomi politik açısından en güzel bir düzenleme olduğuna şüphe edilmemek üzere kaleme aldığı risaleyi kabul eyledik. Ancak yalnız düzenleme açısından ona bağlı kaldık, fikirler ve muhakeme konusuna gelince, oy çokluğunu hangi yönde bulduk ise, onu tercih eyledik.[262]

Ahmet Midhat, ekonomi politik tanımında farklı görüşleri ele alır, Muallim Rossi'nin, Sismondi'nin, Droz'un tanımlarının kritiğini yapar ve en sonunda en yetkin ve özlü tanım olarak Say'in yaptığı tanımı kabul eder:

> Bu tanım ise, muallim Say'ın 'Ekonomi politik, servet denilen şey nasıl üretilir ve insanlar arasında nasıl paylaşılır ve nasıl harcanıp tüketilir, işte bunların temel ve tabii ilkelerini gösterir' cümlesinden ibarettir.[263]

İktisat bilimine "ekonomi politik" isminin verilmesini veya orijinalinde olduğu gibi dokunulmadan alınmasını önerir[264] ve diğer isim tekliflerinin söz konusu ilmi karşılamadığını iddia eder.

> Ekonomi politik' terimini şimdiye kadar tercüme edenlerin 'tasarruf fenni' veya 'servet fenni' vesair türlü tercüme etmelerinin, ne derecelere kadar haklı olduğunu düşünürler. Bir kere, buna yalnız 'servet fenni' demenin, ilmin ismi değil, tanımı olduğunu Rossi'nin açıklamasını görerek anlarlar. İkincisi, 'tasarruf' demek, bir anlama göre anlaşıldığı üzere cimrilik gibi bir şey olup da yalnız servet biriktirmeye çalışmaktan ibaret ise, ekonomi politik denilen fennin ondan ibaret olmadığını Muallim Say'ın tanımından anlarlar ki bu fen, servetin üretilmesinden başka, tüketilme şeklinden de söz ediyor, 'idare fenni' diye verilen anlamın da bir ilişkisini bulamayız.[265]

[261] Mardin, s. 73.
[262] Midhat, **Ekonomi Politik**, s. 97.
[263] Midhat, **Ekonomi Politik**, s. 100.
[264] Georgeon, s. 141-157.
[265] Midhat, **Ekonomi Politik**, s. 101.

Ahmet Midhat, Brusker'in kitabını rehber olarak belirlemekle birlikte dış ticaret konusu hariç genelde Brusker'le hemfikirdir. Ahmed Midhat dış ticaret konusunda liberal ekonominin karşısında bir tavır alır ve serbest dış ticaret yerine korumacılık politikasını ısrarla savunur.[266]

Ancak bundan önce Osmanlı'nın genel ekonomik durumuna ilişkin bir tespit yapar ve korumacılık düşüncesini bu tespit üzerine temellendirir.

> Kısacası, ekonomi politik, fen olarak bizim memlekete uygulayınca, birinci vereceği hüküm, bizde ne sermaye ne ziraat, ne sanat, ne ticaret, hatta ne de kabiliyet bulunmadığı önermesinden ibaret kalıp, bizi ekonomi hükmüne tabi bir millet haline koymak için, bunların cümlesini yeniden vücuda getirmek gereği aşikar olur.[267]

Durum bu olunca sanayi ve ticaretin gelişmesi için korumacılıktan başka çare olmadığı anlaşılacaktır.

> Fransa ile Belçika ve bunlar ile İngiltere arasında ithalat ve ihracat hürriyeti lazım olabilir. Zira bu memleketlerin hepsi sanatkarlıkta, tüccarlıkta birbiriyle rekabet edebilecek derecede ilerlemiştirler. Bir de bunların ham eşya getirdikleri yerlerle de ithalat ve ihracat hürriyetine cevaz verilebilir. Ancak bu halde o memleketlere onların ne miktar şey ithal eyledikleri noktasıyla, oralardan ne miktar şey ihraç eyledikleri noktasına, pek fazla önem verilmesi lazım gelir. Örneğin, bizim Antakya iskelesinden yıllık birkaç bin balya pamuk ve Selanik'ten o nisbette yapağı çıkarıyoruz diye, teriste [Trieste] fabrikalarının hepsi ithalat ve ihracat serbestliğini iddia edemezler. İthalat ve ihracat arasındaki münasebetleri mutlaka korumak lazımdır. Ve illa yabancı ithalatının bizi mahvetmesi tehlikesi devamlı olarak beka bulur.[268]

3.2.3. Teşrîk-i Mesâi Taksim-i Mesâi

Ahmet Midhat'ın ekonomiyle ilgili bir diğer eseri de, kitabın isminden de anlaşılacağı üzere, iş ortaklığı ve iş paylaşımı üzerinde duran *Teşrîk-i Mesâi Taksim-i Mesâi*'dir. Ahmet Midhat Efendi, bu eserinde ilgili kavramları şu şekilde açıklar:

> Edna mertebede bir mülahaza buyurulacak olur ise görülür ki 'teşrik-i mesâi' ile 'taksim-i mesâi' badi emrde başka başka ve birbirine muhalif iki mesele gibi görüldüğü hâlde, hakikatte ikisi dahi bir gibi bir şeydir, âdeta birdir. Zira 'teşrik-i mesâi' sözünden murad olunan mana, birçok ademleri sa'y ve gayret hususunda birbirine şerik ederek cümlesini bir maksad üzerinde cem etmek demek olup, 'taksim-i mesâi' ise böyle bir

[266] Georgeon, s. 141-157.
[267] Midhat, **Ekonomi Politik**, s. 152.
[268] Midhat, **Ekonomi Politik**, s. 157.

> maksatta içtima eden ademlerin her birine mesâiden birer hassa tefrik etmek ve cümlesini evvel surette çalıştırmak demektir.[269]

Ahmet Midhat Efendi, bu eserinde ağırlıkla insanların bir işi gerçekleştirmek için bir araya gelerek iş ortaklığı yapmaları üzerinde durur. Bunun için şirketleşmeyi tavsiye eden Ahmet Midhat, ekonominin gelişebilmesi için yerli şirketlerin kurulmasının öneminden bahseder.

İngiltere'nin bir sömürge imparatorluğu hâline gelmesinde ve daha sonra Sanayi Devrimi'ni gerçekleştirmesinde başta Doğu Hindistan Şirketi olmak üzere benzeri şirketlerin belirleyici bir rolü olduğunu göz önünde bulundurduğumuzda, Ahmet Midhat'ın iş ortaklığıyla şirketleşme tavsiyesi daha iyi anlaşılır.

Doğu Hindistan Şirketi, 1600'lü yılların başında çok ortaklı ve hükümet imtiyazına sahip özel bir şirket olarak kurulur. Aynı tarihlerden itibaren Hindistan'ı sömürgeleştirir ve 1800'lü yıllarda yönetimi İngiliz hükümetine bırakıncaya kadar Hindistan'ı bizzat yönetir.

Ahmet Midhat bu eserinde somut iş tekliflerinde bulunur ve bu işlerin nasıl gerçekleştirileceğine dair ayrıntılı açıklamalar yapar. Burada öncelikle bir değirmen, sonra kâğıt fabrikası ve daha sonra da dericilik işletmesi örneği verir. Bu işlerin zorluklarına ve risklerine dair ilk planda akla gelebilecek hususları tek tek ele alır ve bunları çürüterek söz konusu işlerin yapılabileceğine dair okuru ikna etmeye çalışır.

3.2.4. Hallü'l Ukad

Ahmet Midhat'ın bir diğer eseri de *Hallü'l Ukad*'dır. Düğümlerin çözümü anlamına gelen ve II. Abdülhamid'e ithaf edilen bu eserinde onun servet, para, değer, korumacılık gibi iktisatla ilgili birtakım sorularını, herkesin anlayabileceği düzeyde, mektuplar hâlinde cevaplamıştır.

> Soruyorsunuz ki: 'Sciences positives' ve 'Sciences exactes' gibi ilimlerin yeni işittiğimiz sınıflandırmaları nasıl şeylerdir? Bu ilimler, havayı, Güneş ısısını, denizlerin sularını, taşı, toprağı da servetten mi sayarlar? Servet denilen şeyin fayda ve değeri içeriyor olması demek, ne demektir? Ortada dönen tartışmalara göre, paranın hiçbir kadri kıymeti kalmaması lazım geliyor. Gerçek midir? İç ürünlerimiz himaye edilirse mi biz zengin olacağız, edilmezse mi? Ortaya konulan soruların hepsine bir kerede verilecek cevap, arzu buyurduğunuz yorum, açıklama ve muhakemeyi içeremez. Bu yüzden, bu

[269] Midhat, **Teşrik-i Mesai Taksim-i Mesai**, s. 96-97.

> düğümlerin her birini birer mektupta ve bağımsız bir şekilde çözmeye gayret etmekliğime elbette izninizi esirgemezsiniz.[270]

Kitabın ilk mektuplarında kesin bilgi ile zanni bilgiyi karşılaştırır. İktisat ilminin zanni bilgi kategorisinde olduğunu söyler ve durum böyleyken okullarda Adam Smith'in görüşlerinin kesin bir hakikatmiş gibi anlatılmasını eleştirir.

> Yüksek mekteplerimizde muallimler hazretleri, ekonomi politik denilen zanni ilimleri yalnız Adam Smith'in zanları üzerine temellendirerek o şekilde okutuyorlarmış da bundan da gençlerimizin fikirleri karışarak ortaya acayip ve garip fikirler çıkıyormuş. Bunda kabahat ne gençlerimizindir ne muallimlerimizin.[271]

Ahmet Midhat, bu eserinde servet, para gibi hususlara değinmekle birlikte asıl olarak himayeciliğin savunusu üzerinde durur. Bunun için de Fransız Sully (1560-1641), Colbert (1619-1683) ve Quesnay'nin (1694-1774) görüşlerinden örnekler verir ve en sonunda Adam Smith'in yaklaşımının Osmanlı için faydalı olamayacağı kanaatini belirtir. Sully hakkında şöyle yazar:

> Sully'yi … başarıya ulaştıran ilke de himaye usulüdür. Fransa toprağı her neyi üretebilirse, o şeyin yabancılardan ithal olunmasını asla çekemez idi. O yoldaki ticaretleri ağır ağır gümrüklere bağlardı. Fransızları zirai ve sanayi ürünler yetiştirmeye bizzat teşvik eylerdi. Bütün askeri daireleri ve saireyi Fransız ürünleriyle idare eylerdi. Yapılan gemileri, binaları hep Fransızlara yaptırırdı.[272]

Sully'nin korumacılık yanlısı uygulamalarının benzerinin Colbert tarafından da uygulandığını ve Fransa'nın bu sayede düzlüğe çıktığını ifade eder:

> Sully'den sonra Fransa'da ekonomiyi icad ederek uygulayan ve meyvelerini de ortaya koyan zatların en büyüklerinden birisi de bu Colbert'tir. Bizim Köprülüler ile uygunluk derecesini siz düşününüz. Ancak Colbert zamanında mübadele serbestliği ekonomik ilkelerine genellik suretiyle uyulsaydı, Fransa'nın kurtulması mümkün mü olabilirdi? Mübadele denilen şey, bir mahsulü diğer mahsul ile trampa etmek ise, önce mahsul üretecek hali bulmalıdır da sonra mübadele meydanına çıkmalıdır. Colbert, mübadele serbestliğini Fransa'nın içine mahsus eyledi. Vilayetler arasındaki tüm vergileri kaldırıp, hatta okyanus ile Akdeniz arasında cetvelden cetvele gemi işletmek derecesinde haberleşme yolları çoğaltıp sağlamakla bunlardan iç haberleşme için bir kuruş vergi almadı. Dışarıya ihraç olunacak maldan vergi almak şöyle dursun, teşvik ödülleri verdi. Fakat Fransa'da üretilebilecek eşyayı dışardan getirtmek ile karşılığında para vermeyi mümkün değil desteklemediğinden, söz konusu eşyayı Fransa'da üretmek için ne kadar fedakârlık lazımsa icra eyledi.[273]

---

[270] Ahmet Midhat, **Hallü'l-Ukad**, Erdoğan Erbay ve Ali Utku (hzl.), Konya: Çizgi Kitabevi, 2005, s. 279.
[271] Midhat, **Hallü'l-Ukad**, s. 301.
[272] Midhat, **Hallü'l-Ukad**, s. 332.
[273] Midhat, **Hallü'l-Ukad**, s. 348.

Ahmet Midhat Efendi, Osmanlı ekonomisinin gelişmesi için Sully ve Colbert'in uygulamalarının örnek alınması gerektiğini düşünür:

> Sully ile Colbert ise ekonomi fennini yazmış veya öğretmiş muallimlerden değil, icat edip uygulayarak faydalı sonuçlarıyla devlet ve milletlerini de kurtarıp ayağa kaldırmış mürşitlerdendir.

Hemen arkasından Quesnay'nin biyografisini ve görüşlerini anlatır.

> Fikri kuvveti ve kalbi muhabbetiyle bu mesai erbabının gelişimine hizmeti üzerine alıp ziraat, sanayi ve ticaret durumlarını yeniden incelemek ve araştırmak için vilayetleri dolaşmış. İşte *Fizyokrasi*'sini bu çeşitli ve kapsamlı incelemeler üzerine yazmış.

En nihayetinde bu üç ismin düşünce ve uygulamalarının örnek alınması durumunda Osmanlı ekonomisinin düzeleceği iddiasında bulunur ve hemen arkasından Adam Smith'in eleştirisine girişir.

> Size üç büyük ekonomistin biyografileri ki bunların hangisine uyacak olsanız, kurtuluş yolunu bulur çıkarırsınız. Hatta Adam Smith'in bulduğu yol da şu rehberler sayesinde keşfolunmuştur. O yol, İngiltere için gerçekten kurtuluş yoludur.[274]

Bu cümleden de anlaşılabileceği gibi Ahmet Midhat Efendi, Adam Smith'in düşüncelerini genel anlamda yanlış bulmamakta, sadece bu düşüncelerin Osmanlı'nın şartlarına uymadığını iddia etmektedir.

3.3. AHMET MİDHAT EFENDİ'NİN İKTİSAT DÜŞÜNCESİ

19. yüzyıl, birtakım bilim dallarının ayrışarak kendi bağımsız kimliklerini oluşturduğu, yöntem ve ilkelerini belirlediği bir yüzyıldır. Modern iktisat bilimi, 18. yüzyılda Dr. Quesnay ve Adam Smith'in eserleriyle başlatılmakla birlikte 19. yüzyılda önemli ölçüde gelişme kaydetmiştir. Bu bilimin Osmanlı'daki gelişimi ise gecikmeli olmuş, ilk iktisadi eserler ancak bu yüzyılda, özellikle yüzyılın ikinci yarısında verilebilmiştir.

Bu bilimin gelişimi de yerli dinamik ve kaynaklardan ziyade tercümeler yoluyla olduğu için adlandırılması üzerinde çeşitli görüşler ortaya atılmış ve genel bir mutabakatın ortaya çıkması belli bir zaman almıştır.

[274] Midhat, **Hallü'l-Ukad**, s. 353.

Klasik dönemde iktisat ilmi, Aristo geleneğine bağlı kalarak ameli ilimler tasnifinde yer almakta ve yine Aristo'nun çerçevesini belirlediği "ev ekonomisi / oikonomia" anlamında "ilm-i tedbir-i menzil" olarak adlandırılmaktadır. Tanzimat Dönemi sonrasında ise bu bilim için "Tasarrufat-ı Mülkiye", "İdare-i Mülkiye", "Fenn-i İdare", "İdare-i Umur", "İlm-i Tedbir-i Servet", "İlm-i Emval-i Milliye", "İlm-i Servet-i Milel" ve "Fenn-i Servet" adları kullanılmıştır.[275] "Ahmed Midhat Efendi ise 'ekonomi politik' tabirini olduğu gibi kullanmıştır. Diğer yazarlar arasında bu terim, aşağı yukarı, nihai şekliyle 'İlm-i İktisat' olarak kabul bulmuştur."[276]

İngilizce "political economy" olarak adlandırılan bu bilim, Ahmet Midhat Efendi'nin Fransızca kaynaklardan beslenmesi neticesinde Fransızca kalıbıyla Türkçeye girmiş ve Fransızca "économie politique", Türkçe olarak "ekonomi politik" şeklinde kullanılmıştır. Ahmet Midhat Efendi, kelimenin Fransızca biçiminin Türkçe imla ile kullanılmasını, hatta Fransızca tamlamanın bile değiştirilmemesini, olduğu gibi kullanılmasını istemektedir.[277]

Ahmet Midhat Efendi, ekonomi politik olarak adlandırdığı iktisat ilminin öneminden bahseder ve bu ilme medeni bir toplumun ve bu toplumdaki yöneticilerin muhtaç olduklarını söyler:

> Medeni toplum içinde yaşayacak olan bir adam için, bu ilmin gereklilik derecesi açık olduğu gibi, özellikle medeni toplum içinde insanlara kumanda edecek olan hükümet adamlarının bu ilmin delalet edeceği hikmetin özüne en fazla muhtaç oldukları da anlaşılmıştır.[278]

Ayrıca iktisat ilminin masal gibi okutulmayıp doğrudan hayatı yönlendirecek kurallar olarak görülmesi gerektiğinden bahseder ve bu ilmin uygulandığı ülkelerde ilgili kuralların iktisadi hayatın tümünü kapsadığını söyler:

> Zira ekonomi politik fenninin hüküm sürdüğü yerlerde bu fen, bir masal gibi okunmayıp, servete taalluk eden ahval ve muamelatın kaffesi bu fennin icabatına tatbik olunmuştur.[279]

[275] Fındıkoğlu, s. 18. Sayar, s. 288.
[276] Sayar, s. 289.
[277] Fındıkoğlu, s. 26.
[278] Ahmet Midhat, **Ekonomi Politik**, Erdoğan Erbay ve Ali Utku (Haz.), Konya: Çizgi Kitabevi, 2005, s. 104.
[279] Midhat, s. 39.

3.3.1. Ahmet Midhat Efendi'nin Düşüncesini Oluşturan Koşullar

Ahmet Midhat Efendi'nin iktisat düşüncesini yerli yerine oturtabilmek için öncelikle Osmanlı'nın içinde bulunduğu iktisadi koşulların göz önünde bulundurulması gerekir.

Malum olduğu üzere Osmanlı üretim yapısı, 15. yy'dan itibaren Batı Avrupa'da gelişen ticari üretimi, 18. yy'dan sonra da başta İngiltere'de ortaya çıkan sınai üretimi zamanında gerçekleştirememiş, 19. yy'a, ağırlıkla tarımsal bir ekonomi olarak girmiştir.

Osmanlı piyasasının sanayileşmiş ülkelerin daha kaliteli ve daha ucuza ürettikleri sınai malların akınına uğraması ve bu nedenle yerli üretimin her geçen gün kötüye gitmesi, pek çok yazarı olduğu gibi Ahmet Midhat'ı da meşgul etmiştir. Ahmet Midhat, Batı karşısında göreli olarak geride kalmamızın sebepleri üzerinde düşünmüş, gelişmiş ülkeleri yakalamanın yollarını aramış ve birtakım önerilerde bulunmuştur.

Osmanlı'nın içinde bulunduğu iktisadi koşullar nedeniyle Ahmet Midhat Efendi'nin iktisat düşüncesinin merkezinde kalkınma ve zenginleşme konusu yer almaktadır. Gerçi modern veya kapitalist dönemde büyüme arzusu genel geçer bir yaklaşım olmuştur ve büyümenin önünde bir sınır da kabul edilmemektedir. Ancak gelişmiş ülkelerin büyüme arzusuyla gelişmekte olan ülkelerin büyüme arzusu arasında fark vardır.

Gelişmekte olan ülkelerde, gelişmiş ülkelere yetişme, onların gerisinde kalmama gibi bir arzu bulunmaktadır. Bu arzu, gelişmiş kapitalist ülkelerle karşılaşan ve Batılıların siyasi, iktisadi ve askerî baskısına maruz kalan ülkelerde daha yoğun ve derin bir şekilde hissedilmektedir.

Bu arzu, sadece Ahmet Midhat Efendi'nin değil, Osmanlı iktisat düşüncesinin de temel problematiğidir, hatta sadece Osmanlı'nın da değil, merkez kapitalist ülkeler dışındaki hemen hemen bütün ülkelerin temel iktisadi hedefidir.

Ahmet Midhat Efendi'nin önemle üzerinde durduğu konuların başında, kalkınma hedefinin araçlarından biri olarak gördüğü korumacılık yaklaşımı gelmektedir. Yine bu konu da içinde yaşadığı şartlara doğrudan bir tepki olarak anlaşılmalıdır.

Zira kendisi, Baltalimanı Antlaşması'ndan 6 yıl sonra doğmuş biri olarak bu antlaşmanın doğurduğu sonuçları bizzat yaşamış ve yaşadığı bu koşullar, iktisat düşüncesini önemli ölçüde etkilemiştir.

Ahmet Midhat Efendi'deki korumacılık düşüncesinin temelinde, Baltalimanı Antlaşması sonrasında oluşan iktisadi şartlar yatmaktadır. Aynı şekilde, Ahmet Midhat'ın bir başka temel mevzusu olan girişimcilik üzerinde yaptığı vurgu, Osmanlı'nın içinde bulunduğu koşullardan bağımsız düşünülemez.

1844 nüfus sayımına göre Avrupa, Asya ve Afrika'daki toplam 35 milyonluk Osmanlı nüfusunun 21 milyonu bulan yüzde 60'lık kısmı Müslümanlardan, 14 milyonu bulan yüzde 40'lık kısmı da gayrimüslimlerden oluşmaktadır.[280] Osmanlı'da, Islahat Fermanı'na kadar Müslümanların gayrimüslimlere karşı bir önceliği ve üstünlüğü olmuştur. Müslümanlarla gayrimüslimler arasındaki eşitlik, yasal olarak ancak Islahat Fermanı'nda sağlanmıştır.

Osmanlı hanedanının ve kurucu unsurunun Müslüman olması dolayısıyla devlet yönetimiyle beraber temel üretim faktörü olan toprak, ağırlıkla Müslümanlara ait olmuştur. Bunun sonucunda zanaat ve ticaret ise ağırlıkla Rum, Ermeni, Yahudi ve Levantenler gibi gayrimüslimlere kalmıştır.

Bu bölüşüm, üretim biçiminin toprağa dayalı olduğu dönemlerde sorun teşkil etmemekteydi ancak üretimin toprak yerine ticaret ve daha sonra da sanayiye kaymasıyla birlikte gayrimüslimlerin Müslümanlara göre zenginleşmesine yol açtı. Baltalimanı Antlaşması sonrasında yabancı şirketlerin kendilerine yerel ortak veya aracı olarak gayrimüslimleri seçmeleri de söz konusu zenginleşmeyi perçinledi.

Bu duruma tepki olarak başta Ahmet Midhat olmak üzere Osmanlı aydınları, halkı ticari ve sınai alanlarda özel girişimlerde bulunmaya davet etmiş, bununla ilgili yayın yapmışlardır. Bu dönemin aydınlarının çalışma ve girişimciliğe yaptıkları vurgu, temelde söz konusu sektörlerin gayrimüslimlerin elinde olmasına yönelik bir tepkidir ve çağrı, asıl olarak Müslümanlara yöneliktir.

[280] Nuri Akbayar, "Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Devleti Nüfusu", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 5, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s. 1238-1246.

Ahmet Midhat Efendi'nin eserlerini verdiği dönem, ağırlıkla II. Abdülhamid dönemidir ve bu dönemi belirleyen, Balkanlar'daki gayrimüslim tebaanın yaşadığı toprakların kaybedilmesine yol açan 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'dır.

Hem gayrimüslim halkların milliyetçi düşüncelerle isyan edip bağımsızlıklarını kazanmaya başlamaları hem de özellikle Rusya'yla yapılan savaşlarda gayrimüslimlerin çoğunlukta olduğu bölgelerin kaybedilmesi, Osmanlı'da önce Osmanlıcılık, sonra Panislamizm, daha sonra da Türkçülük ideolojilerinin ortaya çıkmasına ve güç kazanmasına yol açtı.

"Üç tarzı siyaset"ten biri olan Osmanlıcılık düşüncesini kavramlaştıranlardan biri de Ahmet Midhat'tır. Ahmet Midhat, *Üss-i İnkılap*'ta Osmanlı'nın bir İslam devleti ve bir Türk devleti olarak kurulmadığını, Yüce Osmanlı Devleti (Devlet-i Âliye-yi Osmaniyye) olarak kurulduğunu ifade ederek Osmanlılık düşüncesini şöyle tanımlar:

> Osmanlılık, Oğuz Karahan neslinden, Gazi Ertuğrul Bey oğlu Osman Gazi Hazretleri'nin kendisine ve ondan sonra bu şanlı hanedanın en büyük ve en olgun vârisi olarak bilfiil hükümdar bulunan şevketli padişahımıza tâbi olmayı siyasî, aslî mensupluk bilmekten ibarettir. Bu mensupluk için herhangi dinde, herhangi mezhepte bulunulursa bulunsun hiçbir zarar yoktur.[281]

93 Harbi'ndeki kayıplar, uzun vadede gayrimüslim tebaanın devlete yâr olmayacağı, geleceğin ancak Müslüman tebaa üzerine bina edilebileceği düşüncesini doğurmuş, bunun neticesinde de sınai ve ticari sektörlerdeki gayrimüslim hegemonyasına son verilmesi ve Müslüman tebaanın bu sektörlerde söz sahibi olacak bir konuma gelmesi, devletin bekası için elzem görülmüştür. Nitekim II. Meşrutiyet sonrasında "millî iktisat" düşüncesinin gelişmesini bu koşullar hızlandırmıştır.

Bunlara ek olarak, Ahmet Midhat Efendi'nin düşüncesinin şekillenmesinde aile çevresinin rolünü de görmek gerekir. Ahmet Midhat Efendi, nihayetinde esnaflık yapan bir ailede yetişmiş ve kendisi de iş hayatına esnaf çırağı olarak başlamıştır. Hem bu sebeple hem de Batı'daki gibi burjuva sınıfının olmayışı nedeniyle esnaf ve küçük işletmecilerin sorunlarıyla ilgilenir ve eserlerindeki kahramanları genellikle bunlar arasından seçer. Şerif Mardin, "küçük

[281] Midhat, **Üss-i İnkılap**, s. 25-26.

adam"ın dertleriyle ilgilenmesini iktisadi fikir tarihimizde ilk defa ortaya konulan bir konu olarak görür.[282]

Ayrıca Ahmet Midhat, Rus işgali üzerine vatanını terk etmek zorunda kalan, bu nedenle İstanbul'a göçmen olarak gelen, yani sığınılacak güvenli bir liman arayan, yurtlanma ihtiyacı içerisindeki bir aile yapısına sahiptir. Bu durumun, Ahmet Midhat'ın Namık Kemal gibi Genç Osmanlılar'dan farklı bir siyasi tavır almasında rolü olduğu söylenebilir. Genç Osmanlılar'la birlikte 1873 yılında gönderildiği sürgünün anlamı; Namık Kemal, Ebuzziya Tevfik gibi diğer sürgünlere göre muhtemelen Ahmet Midhat için daha farklıdır. Çünkü Ahmet Midhat, kendisi olmasa bile ailesi, vatanını kaybetmeye yol açan bir sürgün yaşamıştır ve bu sürgünün anıları ve izlerini taşımaktadır. Kendi sürgünü ise vatanını kaybetmesine yol açmamakla birlikte muhtemelen ailesinin yaşadığı sürgünü hatırlamasına yol açtı ve güvenli bir liman arayışı, yurtlanma ihtiyacını kamçıladı. Zaten Rodos sürgününden döner dönmez *Menfa*'yı, *Üss-i İnkılab*'ı, *Zübdetü'l-Hakayık*'ı yayınlayarak "güvenli liman"a demir atması, sürgünün ve göçmen psikolojisinin üzerindeki etkisini göstermektedir.

3.3.2. Ahmet Midhat Efendi'nin Kalkınma Düşüncesi

Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı aydınlarının iktisadi konularla ilgili olarak tartıştıkları iki temel konu vardır. Birincisi, serbest dış ticaret-himaye tartışması, diğeri de sanayiye mi yoksa ziraate mi öncelik verileceğidir. Ahmet Midhat Efendi'nin bu konulardaki düşüncesini ele almadan önce bu konulara temel teşkil eden kalkınma konusuna olan yaklaşımını ortaya koymak gerekmektedir. Çünkü diğer iki konu, kalkınma konusunun türevleri veya alt dalları konumundadır ve bu meseleye yaklaşımının etkisi altındadır.

Gerçi bu konu ayrı bir başlık altında özellikle vurgulanmamıştır, ancak bunun sebebi, kalkınma konusunun ağırlıkla II. Dünya Savaşı'ndan sonra iktisat literatürüne girmiş olmasıdır. Özellikle 1950'lerden sonra kalkınma konusunda daha ayrıntılı çalışmalar yapılmış ve bu konu, diğer meselelerden ayrı olarak ele alınmayı gerektirecek bir öneme kavuşmuştur.[283] Bu sebeple Ahmet Midhat'ın kalkınma sorununa ilişkin yaklaşımını ayrıca ele almak gerekmektedir.

[282] Mardin, s. 74.
[283] Gürcan Şevket Avcıoğlu, "Immanuel Wallerstein'ın Dünya Sistemi, Jeopolitik ve Jeokültür Kuramı", **Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, S. 1, 2014, s. 97-110.

Son dönem Osmanlı aydınlarının temel uğraşısı, yıkılmakta olan İmparatorluğu kurtarmaktı. Siyasi söylemi ön planda olan aydınlarda olduğu gibi siyaseti arka plana atan aydınların da temel meselesi, esasında devletin çöküşünü engellemekti. Ahmet Midhat Efendi'nin eserlerinde ortaya koyduğu iktisadi görüşlerini şekillendiren temel güdü de budur. Ahmet Midhat Efendi'nin, hem iktisatla ilgili eserlerinde bilimsel olarak hem de edebi eserlerinde karakterler üzerinden işlediği konuların ana ekseni, Osmanlı'nın iktisadi olarak geri kalmışlığı ve buna paralel bir şekilde siyasi olarak çöküşe doğru gitmesidir. Ahmet Midhat Efendi, Osmanlı'nın içinde bulunduğu durumu şöyle tarif eder:

> Bizde, eski servet çökmüş olmakla beraber, elde yeni servet üretimi için gereken vasıtalar ve vesileler de yoktur. Sanatça, ziraatça, ticaretçe gerçekten yokluk halindeyiz. Ama burada sözümüz genellikle Osmanlılık'a ait olmayıp, özellikle İslam'a aittir. Başımıza giydiğimiz fes, arkamıza giydiğimiz gömlek, yaktığımız kibrit, kısacası tramvay kumpanyasının yaptığı gibi kaldırım taşlarımız da getirilmek üzeredir. Eskiden kalma iç sanayimizin her biri birer suretle mahvolup çökerek, şimdi Müslüman olan mesai erbabına kayıkçılık ve hamallık gibi zora ve vücut kuvvetine bağlı birkaç adi uğraştan başka bir şey kalmamış gibidir. Ziraatımızı da yok hükmünde sayamaz mıyız? Yol yok ki, içeri memleketlerde olan zirai mahsulleri sahile indirip de satalım. Gerçekten, bazı en meşhur iskelelerimizde bir miktar zahire satılır ise de nispeten pek az olup, ona karşılık payitahtımızı idare eden un da çoğunluk üzere Rusya ve dış memleketlerden gelir. Her işi makinalar ile görülen bir Avrupa çiftliği ile her işi tırnak ile görülen bir Osmanlı çiftliği yan yana getirilecek olsa, bizde ziraatın yokluk hali besbelli görülür. Ticaret yönüne gelince, onda bütün bütün mahrumuz.[284]

Osmanlı'nın iktisadi yapısının tespitini yaptıktan sonra iktisadi geri kalmışlığın sebepleri üzerinde durur, bunu önemli ölçüde toplumun göçebe kültürüne ve askerî karakterine bağlar.

> Hattâ sevdâ-yı vatanın bizde kemâliyle münbasıt olamaması emrinde halkımızdan büyük bir kısmının evâ'il-i hâli ve belki şimdiki tavrı bile göçebelik hâl ve tavrı olmasının da pek büyük bir te'sîri olduğu düşünülse zihin pek de beyhûde yere it'âb edilmiş sayılamaz. Bir vakitlere gelinceye kadar ve belki birçok yerlerde köy ve kasaba ve şehir ahâlîlerimiz dahî şerâ'it-i içtimâ'iyece bedevilerimizden hemen pek de farklı değil idiler.[285]

Ahmet Midhat Efendi, gündelik hayata dair birtakım örnekler vererek bu göçebe kültürün baskın karakterine dikkat çeker.

> Evlerimizde sepet, sandık ve saharî kullanılır ve çamaşırlarımız onlar içinde hıfz olunur. Hâlbuki bunlar hemen sabahleyin hayvanlara yükletilip yola çıkılmaya mahsûs

[284] Midhat, **Ekonomi Politik**, s. 151-152.
[285] Midhat, **Sevda-yı Sa'y u Amel**, s. 10-11.

> kablar değil midir? Ekmeğimizi zenbile ve kaşıklarımızı bir keseye koyup asmaya mahsûs olan saplarından duvarla asarız. Bunlar dahî hayvanın terkisine asılmaya mahsûs yol edevâtı değil midir? Ekser hânelerimizde toz kahveyi bile meşinden ma'mûl keselere koyarlar ki tamâmıyla yolculuk hâlidir. Yataklarımızı sabahleyin derhal toplayup yatak bağları dahî bağlanır. Öyle bir sûretde ki sanki hemen esterlere, develere yüklenecekdir. Bir karyolada görülen yerlilik ile yatak bağlarındaki seyyârlık hâli muvâzene olunmalıdır. Kilerde fazla erzâkımız tubralara konulur. Tamamen yolcular gibi değil mi? Bir kere yerli olan halk içün fazla erzâk cemine ne hâcet vardır? Ya İstanbul içindeki pazar yerlerine ne buyurursunuz? Bunlar birer kâribân sûretinde bir mahalden diğer mahalle nakletmezler mi?[286]

Ahmet Midhat Efendi'ye göre Osmanlı'nın ilk planda üstesinden gelmesi gereken kültürel bariyer, bu göçebe karakteridir. Üstelik bu karakter, sadece İmparatorluğun en ücra köşesinde rastlanan bir özellik değil, payitaht olan İstanbul'da bile görülebilecek yaygınlıktadır.

Ahmet Midhat Efendi, Osmanlı'nın Müslüman ahalisinin askerî karakteri üzerinde de durur ve bu niteliğin ticaret ve sanayinin yanında özellikle de girişimcilik ruhunun gelişmesini engellediğini iddia eder:

> Tarihimiz bize gösterir ki, bizim ilk ortaya çıkışımız, askeri bir millet suretiyle çıkış olup, gerçekte hala eserleri baki olmak üzere sanayide de pek çok maharet göstermiş ve ticaretimizin de Akdeniz'in bazı sahillerine kadar yayılma dairesini genişletmeyi başarmış isek de bunların, Türk ve Müslüman olan kısmımızdan çok, her zaman gayr-ı Müslim olan kısmımızın eserlerinden olduğunu inkâr edemeyecek bir halde bulunmuşuz. Milletimiz içinde askeri olan İslami unsurların miktarını göz önüne getirip de bir de bazı meşhur muharebelerimize sevk eylediğimiz askerin miktarıyla bir nisbet edecek olur ise görülür ki, biz, ta pek yakın bir zamana kadar ve belki bugünkü günde de genelimiz asker sayılacak bir milletiz. Yani bir zamanlar 'Yeniçeri ve Sipahi ve sair askeri sınıflardan birisine mensup olmayan Müslüman değildir' diye söylenen sözün hükmü, pek gerçektir.[287]

Askerî karakterin iktisadi kalkınmayı hangi yönüyle engellediğini, iktisadi kalkınma için ne tür olumsuzluklar içerdiğini açıklar. Askerî zaferlerle elde edilen servetin kalıcı olmadığını, sadece zanaat ve ticaretle elde edilen servetin süreklilik arz ettiğini ifade ederek önemli bir hususa dikkat çeker:

> Cihangir olan milletlerin ganimet olarak serveti hiçbirisinde payidar olamamıştır. Askeri şevketleriyle beraber kaybolup gitmiştir. İşte Roma milleti de tecrübe ve muhakeme nazarımızdan geçmiştir ki, o vakte göre bilinen dünya mamurluğu baştanbaşa sözü edilen milletin hükmü altına geçip, bütün dünyanın serveti Roma'ya dökülmüş gelmiş iken, Roma'nın ikbaliyle beraber, o servet de kendisini çekip gitmiştir. Asıl payidar olan servet, sanatkâr ve tüccar olan milletlerin servetleridir ki, onların şevketi mahv olsa dahi serveti mahvolmaz. İşte kısaca Yahudiler gibi ki, hiç şevket sahibi olmadıkları

[286] Midhat, **Sevda-yı Sa'y u Amel**, s. 12-13.
[287] Midhat, **Ekonomi Politik**, s. 149.

> halde, bugün dünyada olan servetin büyük kısmı onların elinde bulunarak, büyük büyük devletler, milletler birkaç Yahudi'ye borçludurlar.[288]

Bununla birlikte Ahmet Midhat, iktisadi gelişmenin barış ile mümkün olacağını ve ekonomi biliminin savaş karşıtı olduğunu iddia ederek kapitalist zihniyetten ayrılır:

> Oysa sanat ve ticaretin ilerlemesi barış ile ve hatta daimî barış ile mümkün olup, bizim ise barış üzere geçirdiğimiz yıllar pek az kalmıştır. Muharebeyi engellemeyi her şeyden çok arzu eden bir fen var ise, o da ekonomi politik olduğuna kim şüphe eder?[289]

Burada fark edilmesi gereken nokta, kapitalist zihniyet için geçerli olan tek ilkenin, sermayenin sınırsız birikimi olmasıdır. Bu zihniyete göre sermayenin sınırsız birikimi için barış gerekiyorsa barış tercih edilir, ancak savaş gerekiyorsa savaş yapılır. Elbette ekonomik gelişmenin barış zamanlarında daha fazla olduğu söylenebilir ancak savaş olmadan veya askerî güç ile desteklenmeden de iktisadi gelişme olmamıştır.

Bu durum, kapitalizmin veya sömürgeciliğin dünyaya yayılması evresinde çok açık bir şekilde görülür. Merkantilizm zamanında olduğu gibi tarihin pek çok döneminde de ticari gemiler, askerî birliklerin koruması altında hareket etmekteydiler. Yeni Dünya'yı, Afrika'yı veya Uzak Doğu ülkelerini sömürmek için giden birlikler, ağırlıkla askerî yapılardan oluşmaktaydı.

Hatta Henri Pirenne'in ortaya koyduğu gibi, kapitalizmin İtalyan şehir devletlerinde boy vermesinde Haçlı Seferleri'nin belirleyici bir rolü vardır. Haçlı Seferleri'yle elde edilen ticari imtiyaz ve imkânlar olmasaydı, İtalyan şehir devletlerinde kapitalizmin doğmasına yol açan koşullar oluşamazdı.

Bugün de durum çok farklı değildir. Kapitalist sistemin en yetkin bir şekilde uygulandığına dair yaygın bir kabulün olduğu ABD, bugün itibarıyla hem en gelişmiş ve müreffeh bir ekonomi hem de dünyanın açık ara en büyük askerî gücüdür. Üstelik dünyada en fazla savaş yapan ülkenin ABD olduğu da söylenebilir. Zaten bugünkü duruma gelmesinde iki dünya savaşını kazanmasının büyük payı vardır.

Ahmet Midhat Efendi'nin sözleri, ancak yenilgiyle sonuçlanan savaşlar için geçerlidir. Osmanlı, yaptığı savaşların çoğunda yenilgiyle karşılaştığından savaşlar, ekonomik gelişmenin

[288] Midhat, **Ekonomi Politik**, s. 151.
[289] Midhat, **Ekonomi Politik**, s. 149.

önünde önemli bir engel olmuştur. Ama aynı durum, İmparatorluğun gelişim evresinde kazanılan savaşlar için söylenemez. Bilakis kazanılan savaşlar, ekonomik zenginleşme ve canlılığa yol açmaktaydı.

Yani Ahmet Midhat Efendi'nin bahsettiği "daimî barış" gibi değerler, hümanist bir yaklaşım olmakla birlikte kapitalist zihniyetle birebir uyumlu değildir. Çünkü kapitalizm, kendi çıkarlarından başka üstün bir değer kabul etmemekle diğer sistemlerden ayrılır. Batı'daki ekonomik gelişmenin sadece çalışmak, barış, yenilik, risk almak gibi değerlerden kaynaklanmadığı, bunlardan önce yer alan ve kapitalizmin alamet-i farikası olan ilke, sermayenin sınırsız birikimi ilkesidir ve geri kalan bütün değerler, bu kıstasa vurulur ve buna göre anlam kazanır.

3.3.3. Ahmet Midhat Efendi'nin Korumacılık Yaklaşımı

Ahmet Midhat Efendi'nin iktisadi görüşleri arasında en çok dikkati çeken ve tartışmaların odağında olan görüşü, himayecilik yaklaşımıdır. Ahmet Midhat Efendi serbest dış ticarete karşı çıkıp himayeden yana bir tavır aldığında hâkim olan iktisadi düşünce liberalizm ve dolayısıyla serbest dış ticaret düşüncesiydi.

Merkantilizmin korumacılık yaklaşımına karşın Adam Smith, serbest dış ticareti savunmuştur ve bu yaklaşımı iktisat literatürünü belirlemiştir. Ancak Friedrich List gibi Alman tarihselci okulun yaklaşımı bu hâkim paradigmayı sorgulamış ve gelişmekte olan ülkeler için alternatif bir politika ortaya koymuştur. Gerçi Ahmet Midhat Efendi'nin List'ten haberinin olduğuna dair bir işaret bulunmamakla birlikte bir yandan geride kalmışlık gibi benzeri koşullara sahip olmak diğer yandan da Osmanlı'nın serbest dış ticaretten gördüğü zararların çok açık ve büyük ölçüde olması gibi somut veriler, Ahmet Midhat'ı benzeri sonuçlara ulaştırmıştır.[290]

Ahmet Midhat Efendi, hem *Ekonomi Politik* hem de *Hallü'l Ukad* adlı eserlerinde korumacılık yanlısı düşüncelerini ayrıntıyla ortaya koyar. Ahmet Midhat Efendi'ye göre bu politika, serbest dış ticaretin dünya genelindeki sözcülüğünü üstlenen ve bu esasa dayalı Baltalimanı Antlaşması'nı Osmanlı'yla yapan İngiltere için faydalıyken aynı politika Osmanlı için zararlıdır. Hatta İngiltere bile yeri geldiğinde veya çıkarları öyle gerektirdiğinde serbest dış

[290] Georgeon, s. 141-157.

ticaretten vazgeçen uygulamalar ortaya koyabilmektedir. Şekerden alınan gümrük vergisini, buna örnek olarak gösterir.

> İngiltere devleti, Adam Smith'in mutlak mübadele hürriyetine uyması şöyle dursun, birçok yönlerden himaye usulünü bile gerekli görmektedir. Kısacası, şeker fabrikacılarına yardımcı olmak için dışarıdan İngiltere'ye giren şekerlerden nispeten ağırca gümrük vergisi aldığı halde, İngiltere'den dışarıya çıkarılan şekerleri üreten fabrikacılara teşvik ödülü verir. Londra'daki satılan İngiliz şekeri, oradaki fiatından daha ucuz fiat ile Paris'te satılır.[291]

Osmanlı'daki sanayileşme çabalarının dış rekabete dayanamayarak kapandığını gören Ahmet Midhat, bu başarısızlığın sebebinin himayesizlik olduğunun tespit edilememesinin ve gerekli tedbirlerin alınmamasının dikkate şayan bir nokta olduğunu vurgular:

> Bir vakit İzmir'de 'Eser-i cedid-i ahd-i hümayun' damgalı güzel kâğıt imal eder bir kâğıt fabrikası yapılmış idi. İtalya fabrikalarının bir rekabet çarpışmasıyla altüst oldu. İstanbul'da ve civarında mum fabrikası, billur fabrikası, çuha fabrikası ve sair fabrikası olarak birtakım fabrikalar yapıldı. Hiçbirisi beka bulamadı. Gariptir ki temel tutamamalarının sebebinin ne olduğu bile hükmolunamadı.[292]

Ahmet Midhat Efendi, "hükmolunamadı" derken bunun sebebi himayesizlik nedeniyle ortaya çıkan haksız rekabet olduğu kanaatindeyken bunu göremeyip de yolsuzluk, kayırmacılık, verimsizlik gibi başka ikincil sebepleri öne sürenleri kast etmektedir ve sanayileşme girişiminin başarılı olamamasının bu temel sebebi üzerinde ittifak olmayışını önemli bir sorun olarak görür.

Sanayileşme çabalarının başarıya ulaşması için yapılması gereken, sanayi girişimlerini dış rekabetten korumak, en azından bu girişimleri uluslararası sahada rekabet edebilir düzeye gelinceye kadar himaye etmektir.

Liberal iktisadın serbest dış ticaret politikasının Osmanlı'nın koşullarına uygun olmadığını belirten Ahmet Midhat, korumacılık yanlısı görüşlerini *Hallü'l-Ukad* adlı eserinde şöyle ifade eder:

> Bizim yüksek mekteplerimizde Adam Smith ekonomisinin güya bir yasa, gereğince uygulanacak bir düstur şeklinde kabul edilmesi büyük üzüntüyü gerektirir: Biz ki henüz Quesnay ve Colbert zamanlarında değil, Sully zamanına bile gelmemişiz. Mübarek vatanımıza ilahi bir bağış olan bitki yetiştirme kuvveti, arazi genişliği sayesinde hiçbir ciddi teşvik ve gerçek yardım görmeksizin biraz ziraatimiz yardımcı olmasa fakirlik ve düşkünlüğün son derecesine ulaşmamız pek fazla sürat ve hız kazanır. Sanayimiz yok-

[291] Midhat, **Hallü'l-Ukad**, s. 358.
[292] Midhat, **Ekonomi Politik**, s. 156.

> tur. Her mamule dışarıdan muhtacız. Hele şimdiki yeni silahların gösterdiği zorunluluktan dolayı, düşmana atacağımız kurşunları bile dışardan satın almak zorundayız. Ticaretimiz hiç yoktur. Zira toprak mahsullerimizden yalnız çiftçi gibi faydalanıp, tüccar gibi faydalanamıyoruz. Bunları bizden satın alarak, dışarıya satıp faydalananlar da yabancılardır. Ne kendi malımızı diğer memleketlere kendimiz satabiliyoruz ne de diğer memleketlerden muhtaç olduğumuz mamulleri kendimiz getiriyoruz. Ticaretimizin içe ait olanı da dışa ait olanı da eller elindedir. Hal böyleyken, mübadele serbestliği nerede, biz nerede![293]

Ahmet Midhat'ın kapitalist zihniyetle örtüşen düşüncelerinden biri de siyasi iktidar ile iktisadi faaliyetler arasındaki ilişkiye dair olan, "fiskalist devlet" anlayışından "iktisadi devlet" anlayışına geçişi öngören, ekonomiyi siyasetin değil, siyaseti ekonominin hizmetine koşan şu yaklaşımıdır:

> Bir memlekette hükümetlerin birinci vazifeleri sırasına geçen bir şey de ziraat, sanayi ve ticaret konusunu güzelce himaye etmektir. Zira devletin muhtaç olduğu şevket ve kudret vasıtaları, ancak ahalinin serveti ise, ziraat ve ticaret ve sanayi yüzünden husule geleceğinden, halkın bu üç yolu korunup himaye edilmeyip de ahali zayıf düşer ise devlet de şevketinden düşer.[294]

Ancak yukarıda da belirtildiği gibi, Ahmet Midhat, sadece himayecilik konusunda ana akım iktisadi yaklaşımdan ayrılmaktadır. Ahmet Midhat, Osmanlı'nın iktisadi koşullarının serbest ticareti kaldıramayacağını, sanayileşmenin sağlanabilmesi için himayenin gerekli olduğunu düşünmektedir ki bu anlamda, *Hallü'l Ukad*'da referans aldığı Sully, Sismondi, Droz gibi isimlerden de anlaşılabileceği gibi, liberal iktisatçılardan ziyade merkantilistlere daha yakındır. Merkantilistleri eleştiren Brosker'le aynı düşüncede olmayan Ahmet Midhat, dış ticaret fazlası vermeyi savunur:

> Bir adam, kendi evinden yüz Frank değerinde mal ihraç eder de ona karşılık dışarıdan kendi evine seksen Frank değerinde mal ithal eder ise, kaynağımızın zannı üzere, yirmi zarar etmiş olmuyor. O yirmi Frank değerini eğer mal ve eşya olmak üzere getirmiyor ise, nakit olarak getiriyor.[295]

3.3.4. Ahmet Midhat Efendi'nin Çalışma Fikri

Ahmet Midhat Efendi'nin eserlerini verdiği dönem, İngiltere'de Sanayi Devrimi'nin üzerinden neredeyse bir yüzyılın geçtiği ve sanayileşme dalgasının birer birer diğer Avrupa

[293] Midhat, **Hallü'l-Ukad**, s. 358.
[294] Midhat, **Ekonomi Politik**, s. 152.
[295] Midhat, Ekonomi Politik, s. 144.

ülkelerine de yayıldığı bir dönemdir. Üstelik Osmanlı ekonomisi, Avrupa'daki bu sanayi hamlesinin sonuçlarından bizzat geniş ölçüde etkilenmektedir.

Sanayileşmenin Avrupa ülkelerine kazandırdığı üstünlüğü ve Osmanlı üretimine vurduğu darbeyi gözlemleyen Ahmet Midhat Efendi, sanayileşmenin gerekliliği üzerinde durur. Türkçede sanayi olarak isimlendirilen olgu, İngilizcede "industry", Fransızcada "industrie" olarak isimlendirilir ki bu kelime Türkçeye de endüstri olarak geçmiştir. Industry/industrie kelimesinin Türkçedeki sanayi anlamının yanında çalışkanlık, çaba, hatta enerjik, adanmış bir gayret anlamı da vardır ki bu anlam, kelimenin kök anlamıdır, yani kelime, sanayi anlamını daha sonra kazanmıştır. [296] Bu sebeple Sanayi Devrimi bir anlamda çalışma devrimidir. Çünkü Sanayi Devrimi'yle birlikte çalışma koşulları önemli ölçüde değişmiş, çalışma saatleri günde 14-15 saate kadar çıkmış, emek ihtiyacı nedeniyle özellikle Afrika'dan köleler getirilmiş, bu da yetmemiş çocuk yaşta işçiler çalıştırılmıştır.

Bertrand Russell, 1935 yılında yazdığı "Aylaklığa Övgü" adlı makalesinde 19. yüzyıl İngiltere'sindeki çalışma koşullarını şöyle ifade eder:

> XIX. yüzyılda İngiltere'de erkekler için günlük normal çalışma süresi on beş saatti; çocuklar genellikle on iki saat, ama çok kere de yetişkin erkekler kadar çalışırlardı. Ukala işgüzarlar bu çalışma saatlerinin çok fazla olduğu fikrini ileri sürdükleri zaman onlara, çalışmanın yetişkin erkekleri içkiden, çocukları da yaramazlıktan alıkoyduğu söyleniyordu. Şehirli erkek işçilerin oy hakkını kazanmasından az sonra, resmi tatil günleri yasalaşınca, üst sınıflar çok kızdılar. Yaşlı bir düşesin şöyle dediğini hatırlıyorum: 'Tatil yoksulların nesine gerek? Onlar çalışmak zorundadır.[297]

Yani Sanayi Devrimi bir yandan makineleşme ve uzmanlaşma iken diğer yandan da bu zamana kadar görülmemiş ölçülerde amansız bir çalışma anlamına gelmektedir.

Bu anlamda Ahmet Midhat Efendi, Osmanlı'nın iktisadi geriliğine son vermek ve Avrupa'ya ekonomik anlamda yetişebilmek için sanayileşmeyle eş anlamlı olarak gördüğü çalışma olgusu üzerinde önemle durur. Öyle ki çalışma sevgisinin vatan ve hürriyet sevgisinden daha önemsiz olmadığını ifade eder.

> Memâlik-i müterakiyenin semere-yi sa'yiyle dünyâca en mes'ud bir hâlde bulunan ahâlisi nezdinde 'amour de travail' denilen bir sevdâ-yı say ü amel vardır ki sevdânın

[296] **Redhouse Sözlüğü**, İstanbul: SEV Matbaacılık ve Yayıncılık, 1997, s. 500-501.
[297] Bertrand Russell, **Aylaklığa Övgü**, Mete Ergin (çev.), İstanbul: Cem Yayınevi, 2004, s. 15.

> vücûh ve sûr-ı sâ'iresi meyanında şiddetçe sevdâ-yı vatan ve sevdâ-yı hürriyetten aşağı değildir.[298]

Gerçi burada "sevdâ-yı say ü amel"in "sevdâ-yı vatan" ve "sevdâ-yı hürriyet"ten aşağı olmadığını söylerken Namık Kemal gibi Genç Osmanlılar'a bir atıf vardır. Genç Osmanlılar "vatan" ve "hürriyet" gibi kavramlar üzerinde dururken Ahmet Midhat "sevda-yı say u amel"e vurgu yaparak bir taraftan Genç Osmanlılar'la yolunu ayırmakta, diğer taraftan da siyasi iktidarla karşı karşıya gelmemeye özen göstermektedir. Bu tercihiyle kalkınma yolunu siyasi mahfillerde değil iktisadi ve ilmi alanlarda aradığını ortaya koymaktadır.

Bununla birlikte Ahmet Midhat, bu tercihiyle iktisadi güdünün millî ve siyasi güdülerin gerisinde kalmaması gerektiğini ifade etmiş olur. İktisadi bakış açısını, siyasi ve toplumsal bakış açılarıyla eşitleme çabası önemli ve anlamlı bir gelişmedir ancak kapitalizm noktasından bakıldığında eşitlemenin bile yeterli olmadığı, iktisadi bakış açısının merkeze alınması ve diğer saiklerin bu merkeze göre konumlanması gerektiği açıktır. Bu anlamda Ahmet Midhat Efendi'nin yaklaşımıyla kapitalist zihniyet arasında belli bir mesafe olduğu görülmektedir.

Bununla birlikte savurganlık ve tembellikle beraber bu davranışları benimseyen zihniyete karşı çok açık ve net bir tavır almış, öyle ki damadını bile gazetesinden kovmaya çekinmemiştir. "Gülelim, kâm alalım dünyadan' görüşünü temsil eden eski şiiri yermesi, eski şiiri savunan damadı Muallim Naci'yi matbaasından kovmasıyla neticelenmiştir."[299]

Ancak Muallim Naci'yle akrabalık ilişkisinin yanında çok iyi bir dostluğu da olan Ahmet Midhat'ın böyle bir tavır alması, sadece edebi veya yayıncılık çizgisiyle açıklanamaz. Bu tutumunda siyasi iktidardan gelen taleplerin etkili olduğu iddialarının göz ardı edilmemesi gerekir.[300]

Avrupa'daki zenginleşmenin, sanayileşmenin, bir başka ifadeyle çalışma devriminin, özel teşebbüs eliyle, yani burjuva sınıfının öncülüğünde gerçekleştiğini gördüğünden Osmanlı'da da Müslümanlar arasında benzeri bir burjuva sınıfının oluşumu için gayret sarf eder.

[298] Midhat, **Sevda-yı Sa'y u Amel**, s. 4.
[299] Mardin, s. 72.
[300] Mehmet Tekin, "Tercümân-ı Hakîkat", **TDVİA**, C. 40, s. 498.

Bu meyanda özel girişimciliği teşvik ederek özel girişim faaliyetlerinden elde edilecek kazancın devlet memuriyetinden sağlanacak kazançtan daha çok olacağının hesabını yapar.

> İsbât olunabilir ki iffetli olan me'mûrlar içinde milyon sahibi olanlar ma'dûm kabilinden olan nâdirâtdan kalmış ve şu sayılan yollar [özel girişimcilik] ile birkaç kere milyonlara sâhib olanlar ise pek çok görülmüşdür.[301]

Ahmet Midhat Efendi'nin özel teşebbüsü tercih eden yaklaşımının bir benzerini, ilginç bir şekilde, 9. yy'da yaşamış, kelamcı ve filozof el-Cahız'da da görmekteyiz:

> Cahız'ın elimizde hâlâ mevcut olan dört sayfalık küçük ama son derece ilginç çalışmasında, modern sayılabilecek bir konu ele alınmaktadır. Başlığının da çok güzel bir şekilde ifade ettiği gibi bu eser, geçim temininin iki farklı yolunun faydalarının ve zararlarının bir mukayesesini yapmaktadır ki bu iki yol, hükümdar için memur olarak çalışmak ile ticaret erbabı olarak çalışmaktır. Enteresan bir şekilde Cahız, ilk yola karşı çıkmakta ve ısrarla ikincisini teşvik etmektedir. Cahız'ın bu yollardan birini methedip diğerini yererken ileri sürdüğü argümanlar, şayanı dikkattir ve özel ilgiye layıktır.[302]

Ahmet Midhat Efendi, kamu idaresiyle özel sektörü verimlilik açısından da karşılaştırır ve kamu idaresinin verimsizliğini *Müşahedat* adlı romanında Seyyit Mehmet Numan üzerinden eleştirir:

> Devâir-i hükümette bulunân muhasebe kalemlerinin ruyetiyle muvazzaf oldukları hesabın neden ibaret olduğunu şöyle bir düşünmeli de bir de muntazam bir tacirin, hatta bir simsarın ruyetiyle muvazzaf olduğu hesabı mukayese etmeli. Bittereddüt hükmolunur ki Seyyit Mehmet Numan gibi umûr-ı mübadelede bulunan bir adamın kuyûd-ı hesâbiyyesi için koca bir kalem teşkiline lüzum görülür de o hesabı, ticarethanede yalnız iki yazıcı ru'yet eyleyebilir.[303]

Daha önceki bölümlerde ifade edildiği gibi Ahmet Midhat'ın özel teşebbüse yönelik bu teşviki, özellikle Osmanlı'daki Müslüman unsuruna yöneliktir ve bu unsurun ağırlıkla devlet sektöründe çalışmasının bir sonucudur. Fakat bu teşvike rağmen durumun pek fazla değişmediği, yine Ahmet Midhat Efendi'nin durumundan anlaşılmaktadır. Çünkü özel teşebbüsü bu kadar öven Ahmet Midhat'ın hayatının neredeyse tamamı devlet memuriyetinde geçmiştir.

---

[301] Midhat, **Sevda-yı Sa'y u Amel**, s. 4.

[302] Sabri Orman, "Başlangıcından Osmanlı'ya İktisadi Düşünce Tarihinin İslami Kaynakları", **Divan**, 1999/1, s. 42. Arapça ve Farsçayı iyi düzeyde bilmesinin yanı sıra İslami ilimler üzerine ders aldığını da göz önünde bulundurduğumuzda Ahmet Midhat Efendi'nin Cahız'ın bu eserini okumuş olma ihtimali bulunmaktadır. Cahız ile arasındaki bu düşünce paralelliği, Ahmet Midhat Efendi'nin düşünsel kaynaklarına dair bir işaret sunmaktadır.

[303] Ahmet Midhat, **Müşahedat**, Necat Birinci (hzl.), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000, s. 147.

Ahmet Midhat Efendi 1864 yılında, 20 yaşındayken Tuna Vilayet Mektubi Kalemi'ne girerek başladığı memuriyet hayatı, aradaki 6 yıl (1873-1877 ve 1908-1910) hariç, 1912 yılındaki ölümüne kadar sürmüştür. Memuriyete başladığı Tuna Vilayet Mektubi Kalemi'nden sonra 1865 yılında Vilayet İdare Meclisi'nde kâtip yamağı olup Politika Müdürlüğü'nde Türkçe kısmı kâtipliği yaptı. 1867 yılında Tuna Nehir İdaresi'nde sandık emini oldu. Bir sonraki yıl resmî *Tuna* gazetesinde muharrir, Ziraat Müdürlüğü'nde kâtip oldu. 1869 yılında Bağdat Vilayeti Mektubi Kalemi hulefalığına ve vilâyet matbaası ile *Zevra* gazetesi müdür ve muharrirliğine tayin olundu. 7 yıllık memuriyetinden sonra ağabeyi Hafız Paşa'nın ölümü üzerine 1871 yılında istifa ederek İstanbul'a geldi, ancak İstanbul'a vardıktan bir ay sonra ilk resmî ordu gazetesi olan *Ceride-i Askeriye*'ye başyazar oldu. Bu dönemde matbaa ve yayıncılık gibi özel girişimleri bulunsa da geçimini asıl olarak yine resmî görevlerinden sağlamaktaydı. Sadece sürgüne gönderildiği 1873 ile tekrar resmî göreve atandığı 1877 yılları arasındaki 4 yıl resmî bir görevde bulunmamıştır ki bunun 3 yılı da sürgünde geçmiştir. 1877 yılında Matbaa-i Âmire ve *Takvim-i Vekayi* müdürü oldu ve bu görevi 1894 yılına kadar sürdürdü. Bu görevi sürerken ikinci bir görev daha üstlendi. 1884 yılında Meclis-i Umur-i Sıhhiyye azası ve başkâtibi oldu. 1895 yılında bu kurumda terfi ederek Meclis-i Umur-i Sıhhiyye reisi sanisi oldu ve bu görevden 1908 yılında, II. Meşrutiyet'in hemen ertesinde emekli oldu.[304] 1910 yılında resmî yazıyla emeklilik yaşını aşmış olmasına rağmen tecrübesi gerekçe gösterilerek memuriyete alınması kararı verildi ve ölümüne kadar sürdüreceği öğretmenlik görevinde bulundu.[305] Kısa süreli aralıkları saymazsak 1964 yılından 1912 yılına kadar yaklaşık 42 yıllık bir memuriyet hayatı oldu.

Ancak bu kadar yıllık memuriyet hayatına karşın Ahmet Midhat, sıradan bir memur olmamış, memuriyetinin yanında birçok iktisadi girişimlerde de bulunmuştur. Ahmet Midhat'ın gözü her zaman özel teşebbüste olmuş, maişetini sağlama yolu olarak kendi özel girişimlerini görmüş, devamlı bunu önemsemiştir. Bunun için girişimci bir ruhla yeri gelmiş evrak doldurmuş, yeri gelmiş öğretmenlik yapmış veya matbaacılıktan yayıncılığa, modern çiftlik işletmesine kadar pek çok iktisadi girişimde bulunmuştur. Özel teşebbüse bu kadar yatkın, becerikli ve istekli birinin 42 yıl boyunca memurluk yapmasını da Osmanlı'nın siyasi, iktisadi ve toplumsal koşullarında aramak gerekir.

[304] Us, s. 22.
[305] BOA, **BEO 3721-279021**, 8 Rebiülevvel 1328 (20 Mart 1910).

Sürgünde yazdığı hatıralarında devlet memuriyetinden kazandığı paradan ziyade özel sektörde elinin emeğiyle kazandığı parayı önemsediğini ve bu şekilde kazandığı paranın kendisini heyecanlandırdığını ifade eder:

> İşbu birinci cilt, iki günde doldurulabildi. İnde'l-hesap yevmiyem bir mecidiyeye geldiğini görünce nasıl sevinebileceğimi dahi şaşırdım. Bence ömrüm için bi-hakkın kazanmış olduğum para buydu. Artık bu san'ata revaç verdim. Bir kere işin usulünü aldıktan sonra o kadar sür'at gösterdim ki günde iki buçuk cilt doldurup bir lirayı hak ederdim.[306]

Ayrıca Ahmet Midhat Efendi'nin duygu ve düşünce dünyası roman kahramanlarından rahatlıkla anlaşılabilir. Eserlerinde Rakım Efendi'den Seyyit Mehmet Numan'a, Sulhi'den Vahdeti'ye kadar girişimci tiplere yer vermiş, özel girişimcilikte bulunmayı okurlarına tavsiye etmiş ve onlara mümkün olduğunca yol göstermiştir.

Çalışma sevdasını toplumların terbiye ve gelişmesine bağlayan Ahmet Midhat, bu açıdan Osmanlı ile Avrupa'yı karşılaştırır ve Batı'ya nazaran Osmanlı'da çalışma sevdasının istenilir düzeyde olmamasını da eğitim yetersizliğine bağlar:

> Gâyeti bir milletin terakki ve terbiye-i medeniyesi o milletin fezâ'il-i ahlâkını münbasıt eylediği gibi sevdâ-yı sa'y-ü ameli dahî inbisâta götüreceği müsellem olabilir. Şu hâlde sevdâ-yı sa'y ü amelin bizce tanınmış ve inbisâta gelmiş olmaması, henüz terbiye ve terakkıyât-ı milliyemizin öyle mertebe-i kemâle tekarrub edememesinden ve bu kaziyyenin Avrupaca ta'ayyün etmesi ise oralar ahâlîsinin bizden ziyâde terbiye görmüş olmasından neşet eyler.[307]

Ahmet Midhat Efendi, Avrupa'nın modern dönemdeki gelişimini çalışmaya ve çalışma kültürüne bağlamaktadır. Avrupa'yı başarıya götüren bu çalışma güdüsü ve yeteneğinin sadece Avrupalılarda olmadığını, Osmanlı'da da bulunduğunu, ama ham bir hâlde olduğunu söyler. Buna ilişkin olarak İslami kaynaklardan alıntılar yaparak ve Osmanlı geleneğine ait atasözlerini örnek göstererek çalışma kültürünün Osmanlı'da da bulunduğunu gösterir. Dolayısıyla Avrupa'daki gibi bir gelişmenin yakalanabilmesi için de çalışma kültürünü yaygınlaştıracak bir eğitim verilmesini gerekli görür.

[306] Midhat, **Menfa**, s. 27.
[307] Midhat, **Sevda-yı Sa'y u Amel**, s. 5.

Ahmet Midhat Efendi'nin bu yaklaşımı, kapitalizmin, dolayısıyla da Avrupa'daki gelişmenin temel esprisinin isabetle tespit edilemediğini göstermektedir. Çünkü çalışma, bir sonuçtur, sebep değil. Üretim yapan ve kazanç sağlayan bir ekonomik sisteminiz varsa o sistemde insanlar istese de istemese de çalışacaktır. Nitekim Sanayi Devrimi döneminde insanların gönüllü olarak, bile isteye o şartlarda çalıştıkları söylenemez. Çalışanların bir kısmı köleydiler ki zaten hukuki olarak çalışmak zorundaydılar, bir kısmı da mülksüzleşen köylülerdi ki karınlarını doyurmak için ağır koşullarda çalışmaktan başka çareleri yoktu. Öyle ki yıpratıcı çalışma saatleri ve sosyal haklardan mahrumiyet karşısında bile insanların çalışmaktan başka çareleri bulunmuyordu.

Elbette Protestanlığın meslek edinmeye ve tasarrufa olan vurgusu, çalışma kültürünü geliştiren nedenlerden biri olmakla birlikte Protestan ahlakının toplumun bütününü etkilediği söylenemez. Üstelik benzeri bir çalışma temposu Fransa gibi Protestan olmayan sanayileşmiş ülkelerde de söz konusudur.

Yani Avrupa'da çalışma kültürü, özel bir düşüncenin veya eğitimin ürünü olmaktan ziyade şartların dayatmasının bir sonucudur. Eğer çalışmayı kaçınılmaz kılan bir ekonomik sistem kurulamazsa, çalışmayı öven bir kültüre sahip olunsa bile çalışma yaygınlaştırılamaz. Nitekim Ahmet Midhat Efendi'nin de gösterdiği gibi hem İslami literatürde hem de Osmanlı kültüründe, aslında insan toplumlarının hemen hepsinde, çalışma kültürü vardır. Çünkü insan, çalışmazsa hayatta kalamaz. Yaşamak istiyorsa çalışmak ve çalışmayı sevmek zorundadır. Bunun için ayrıca bir eğitime ihtiyaç duymaz.

Bununla birlikte Osmanlı'nın karşı karşıya kaldığı sıkıntıların birtakım yapısal sebeplere dayandığını fark eden Ahmet Midhat, iki yüzyıllık bir gecikmeden söz ederek köklü bir kültürel ve toplumsal dönüşümün kaçınılmazlığından söz eder:

> Bizi sopa ile çiftçi, sanatkâr, tüccar etmelidir. Komşu memleketlere akınlar ederek, yüklerle ganimet olarak alınmış serveti memleketimize ithal eyleyebilmek devrinin geçtiği dakikadan başlayarak, biz sabana, tezgâha sarılıp ziraat ve sanayi yüzünden ürettiğimiz mahsulleri satmak ve onlara karşılık bizim yetiştiremeyeceğimiz ham ve mamul eşyayı almak için ticaret gemilerine binmeliydik. Hemen iki yüzyıllık bir büyük gecikme bizi bundan alıkoymuştur. Acaba daha kaç yıllık gecikmelerle kesemizi büsbütün silkeceğiz?[308]

[308] Midhat, **Hallü'l-Ukad**, s. 274.

Aslında bu paragrafta çalışma kavramına farklı bir anlam yüklediği görülmektedir. "Bizi sopa ile çiftçi, sanatkâr, tüccar etmelidir" diye ifade etmesi ve bunun karşıtı olarak da "komşu memleketlere akınlar ederek, yüklerle ganimet" almayı yerleştirmesi, "çalışma" kavramından daha ziyade "ekonomi" kavramını çağrıştırmaktadır. Bir başka ifadeyle askerî bir imparatorluk sistemi yerine iktisadi bir sistem gerekliliğinden bahsetmektedir.

Bu konu, yani ekonomi ve siyaset ilişkisi, at ve araba örnekliği üzerinden açıklanmaktadır. Ekonomi at'a, siyaset de arabaya benzetilerek ekonominin siyasetin önünde ve öncüsü olması gerektiğinden söz edilir. Kapitalizm öncesi sistemlerde ekonomi; siyaset veya askeriyeye bağlıyken kapitalizmle birlikte ilişkiler tersine döndü ve siyasi veya askerî işler, ekonomiye tabi oldu. Ahmet Midhat Efendi'nin bu paragrafında siyaset veya askeriye ile ekonomi arasındaki klasik ilişkinin tersine çevrilmesi gerektiği düşüncesi yatmaktadır ki aslında meselenin merkezî noktası burasıdır ve bu bakış açısıyla Ahmet Midhat Efendi, modern kapitalist zihniyetle örtüşmektedir.

3.3.5. Milli İktisadın Öncüsü: Ahmet Midhat Efendi

Hem Osmanlı toplumsal yapısı hem de 19. yy'daki liberal politikalar nedeniyle Müslüman-Türk unsurunun ticaret ve sanayideki payının düşük olması, bu duruma yönelik bir tepkiyi ve II. Meşrutiyet döneminde daha da belirginleşen "milli iktisat" yaklaşımını doğurdu. Ahmet Midhat Efendi, her ne kadar "milli iktisat" ifadesini kullanmadıysa da bu yaklaşımın tipik özelliklerini sergilemektedir.

Ahmet Midhat'ın "milli iktisat" yaklaşımının bir yönü, Osmanlı tebaasından olan Yahudi, Rum, Ermeni ve Levantenlere karşı Müslüman unsurunun iktisadi faaliyetlerden daha fazla pay almasını teşvik etmesidir. Bu yaklaşım, daha sonra gelişecek Panislamizm akımının de göstergesidir.[309]

[309] Georgeon, s. 141-157.

Ahmet Midhat'ın "milli iktisat" yaklaşımının diğer bir yönü ise yabancı ülkelere, özellikle Avrupa sermayesine karşı yerli girişimcilerin korunmasına matuftur. Aynı dönemde Sanayi Devrimi'ni gerçekleştiremeyen ülkelerde de benzeri düşünceler ortaya atılır ve özellikle Almanya'da himayeci yaklaşım oldukça popülerdir.[310]

Osmanlı ticaret ve sanayisinin yabancı sermayenin nüfuzu altında olması karşısında iktisadi gelişmeyi sağlayabilmek için yerli girişimciler korunup kollanmalı ve yabancı girişimcilere sağlanan kolaylıklar yerli girişimcilere de sağlanmalıdır. Ahmet Midhat Efendi'ye göre ülkenin imtiyazları Osmanlı milletinden olanlara tahsis edilmelidir.

> Bir kere gidilip de orman ve madenler ve saire imtiyazlarının kayıtlarına bakmalı. Acaba kaç tanesinin bizim hemşehrimize ihale olunduğu görülür? Evet! Biz bir orman, bir maden işletmeye kabiliyetli değiliz, ilk önce, en büyük üzüntümüz bunadır. Ancak biz kabiliyetli değil isek, kabiliyetli oluncaya kadar onların yabancılara kaptırılmayıp korunmasını iddia edebiliriz. Biz bugün kabiliyetli değil isek, henüz kabiliyetli ve reşit olmayan yer çok demeyiz. Biz kabiliyet kazanıncaya kadar vatanımızda gömülü olan hazinelerin korunmasını da iddia edebiliriz. Ya bundan yirmi otuz yıl sonra, biz kabiliyet kazandığımız zaman servet kaynaklarının tümü yabancılar tarafından istila edilmiş olursa? O zaman kabiliyetimizi nereye sarf edelim? Kabiliyetimizi sarf edecek yer aramak için Afrikalara, Amerikalara, Avustralyalara mı gidelim?[311]

Sadece ülke içi imtiyazların değil dış ticaretin de yabancıların elinden kurtulup Osmanlı'nın Müslüman unsuru tarafından yürütülmesini, iktisadi geri kalmışlıktan kurtulmak için zorunlu görür.

> Avrupa ekonomi ve hukuk kitaplarında 'dış ticaret' denildiği zaman, ilk önce kendi tebaları, kendi adamlarının, dışarıya mal götürüp, dışarıdan mal getirmeleri sureti anlaşılır. Bizde ise, bütün ticari mevkilerimizi yabancılar istila etmiş olup, dış ticaret değil, iç ticaretimizin bile hem de en önemli yönleri onların elindedir. Eski servetimizin bir çöküş sebebi de bu yabancı mesai erbabı sayılır ise çok mudur?[312]

3.4. AHMET MİDHAT EFENDİ'DE GİRİŞİMCİLİKLE İLGİLİ KAVRAMLAR

Ahmet Midhat Efendi'nin girişimcilik anlayışını ortaya koyabilmek için girişimcilikle ilişkili birtakım kavramların nasıl anlaşıldığının netleştirilmesi gerekmektedir. Bu anlamda kazancın meşruiyeti, tasarruf ve sermaye birikimi kavramları ele alınacaktır. Bununla birlikte,

[310] Georgeon, s. 141-157.
[311] Midhat, **Ekonomi Politik**, s. 153.
[312] Midhat, **Ekonomi Politik**, s. 152.

özellikle "Osmanlı insanı"na yaklaşımı, girişimciliğe ve genel iktisadi meselelere bakış açısını ortaya koyması açısından önemlidir.

3.4.1. Osmanlı İnsanı

Ahmet Midhat'ın girişimciliğinin kapitalist girişimcilikle olan mesafesinin değerlendirilebileceği önemli alanlardan biri, insan tanımıdır. Ahmet Midhat'ın insan anlayışıyla kapitalizmin insan anlayışı olan "homo economicus" arasında benzerlikler olduğu gibi farklılıklar da bulunmaktadır.[313]

Kapitalizmin insan anlayışı, "homo economicus" kavramsallaştırmasında ifade edilmiştir. John Stuart Mill, "homo economicus" kavramını kullanmamakla birlikte, *Political Economy* adlı kitabında "homo economicus"un tarifini yapar ve bu sebeple bu kavram Mill'e atfedilir.[314] Daha sonra yaygınlık kazanan kavram, insanın iktisadi kararlarında rasyonel ve bencil olduğu varsayımına dayanır. Adam Smith'in *Milletlerin Zenginliği* adlı eserinde insan davranışlarına ilişkin yaklaşımı da bu kavramın şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır: "Yemeğimizi, kasabın, biracının ya da fırıncının iyilikseverliğinden değil, kendi çıkarlarını kollamalarından bekleriz. Onların insanseverliğine değil, bencilliğine sesleniriz."[315]

Kapitalizmin rasyonel ve bencil homo economicus'una karşın Ahmet Midhat Efendi, büyük ölçüde çalışma ve iş birliği üzerine bina edilmiş olan bir insan tanımı yapar. Genellikle "âdem" kelimesiyle ifade ettiği bu insan, geçmiş dönemdeki gibi askerî faaliyetleri veya siyaseti değil, ekonomik faaliyetleri önemser.[316] Bu insanın gözünde siyasi bir makama gelmek veya devlet memuriyetine kapak atmak yerine ticari ve sınai faaliyette bulunmak daha önemlidir. Bu yönüyle Ahmet Midhat Efendi'nin insan anlayışının geleneksel bir yaklaşım yerine modern veya nispeten kapitalist bir anlayış olduğu söylenebilir.[317]

---

[313] Kılınçoğlu, "Veblen, Weber ve Ahmet Midhat Efendi'nin Kahramanları", s.441-472.
[314] Joseph Persky, "The Ethology of Homo Economicus", **Journal of Economic Perspectives**, Vol. 9, No. 2, Spring 1995, s. 222.
[315] Smith, **Milletlerin Zenginliği**, s. 38.
[316] Deniz Taner Kılınçoğlu, "The Political Economy of Ottoman Modernity", **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Princeton University, 2012, s. 155.
[317] Sayar, s. 374.

Bununla birlikte Ahmet Midhat Efendi'nin insan anlayışı, özellikle roman karakterlerinde ete kemiğe büründüğü gibi, "kurallara boyun eğen, kanaatkâr" bir tipoloji sergilemektedir.[318] Hâlbuki bu özellikler "homo economicus"ta bulunmaz. Bu insan bilakis bireycidir, bencildir, mevcut olana kanaat etmez ve daima sınırsız bir birikim peşindedir.

Ahmet Midhat Efendi'nin "âdem"i, siyasi iktidar karşısında edilgen bir pozisyondadır ve bu pozisyon nedeniyle iktisadi gelişmenin siyasi ayağı ihmal edilmektedir. Ahmet Midhat hem siyasi hem de toplumsal kurallarla, asgari düzeyde de olsa, uyumlu olmuştur. Siyasi ve toplumsal yapının kökten değiştirilmesine yönelik bir çaba içerisinde olmamış, bilakis siyasi ve kültürel bir muhafazakârlığın savunucusu olmuştur. "O, Hıristiyan dünyası ve Avrupa ahlakı [kapitalist ahlak!] karşısında daima saf ve Avrupa kültürüyle muvazeneli şekilde aydınlanmış yerli ahlakın ve örfün müdafiidir."[319]

Ahmet Midhat Efendi'nin "insan" tipolojisiyle kapitalizmin "homo economicus"u arasında bu noktada da birtakım farklılıklar ortaya çıkmaktadır. Çünkü Avrupa'da kapitalizmin gelişiminde iktisadi hayata ilişkin kurallarla siyasi değişim ve dönüşüm atbaşı gitmiştir. Zaten kapitalizm, hesapçı siyasetçinin koruması altında olmakla birlikte, olgunluk aşamasına siyasi iktidara tabi olarak değil, bilakis siyasi hegemonya kurarak ulaşmıştır. Kapitalizm, hem siyasi hem de toplumsal kurallarla savaşarak ve bunları gerileterek kendine bir yaşam alanı açabilmiştir.

Ahmet Midhat Efendi'nin insanı, geleneksel ahlak ve zihniyetten ayrışmakla birlikte Batılı anlamda kapitalist insan veya "homo economicus" da değildir. İkisinin arasında ve her iki tipolojinin de özelliklerini kısmen sergileyen karma bir karakterdir. Bu anlamda melez özellikler sergileyen bir "arada kalmışlık" hâlindedir. Diğer iki tipolojiden ayırt etmek için bu insan tipolojisi, Ahmet Midhat Efendi'nin adlandırmasını kullanarak, "âdem" ismiyle kavramsallaştırılabilir. Yani "âdem", kapitalizmin insanı olan "homo economicus" ile geleneksel dünyanın insanı arasındaki üçüncü bir tipolojidir ve "çevre kapitalizmi"ni yansıtmaktadır.

[318] Sayar, s. 374.
[319] Tanpınar, s. 472.

3.4.2. Kazancın Meşruiyeti

Sombart'ın ortaya koyduğu gibi geleneksel toplum ile kapitalist toplumun birbirinden ayrıldığı nokta, geçim ile kazanç farklılaşmasıdır. Geleneksel toplumlarda esas olan geçimin teminidir ve iktisadi sistem ile ahlak bu esasa göre düzenlenmiştir. Buna karşın kapitalist toplumda ise esas olan kazançtır ve sistemi belirleyen ilke de budur.

Kazanca ilişkin Ahmet Midhat Efendi'nin yaklaşımı, para veya para kazanma konusuna ilişkin ifadelerinden anlaşılmaktadır. Örneğin *Letaif-i Rivayat* serisindeki "Para" adlı hikâyesinin girişi şöyle başlamaktadır:

> Serlevhamızı beğendiniz mi? Ne tatlı ne ehemmiyetli bir şey üzerine hikâyemiz esasını bina eylediğimizi gördünüz mü? Para bu! Parrrrraaaa! Onu böyle telâffuz eylediği zaman pek çok para-perestlerin gözleri faltaşı gibi parlar. Lokma gibi kabarıp çeşmhanelerden dışarı fırlar.[320]

Paranın insan hayatındaki önemini anlatırken "Halkımızın indinde para nedir bilir misiniz?" diye sorar ve şöyle cevaplar:

> Para öyle bir kuvvete sahiptir ki âcizi muktedir, miskini güçlü, korkağı yiğit, genel bir tabir olmak üzere diyelim ki küçüğü büyük eder. Zira müşkülat yoktur ki paranın yüzü gösterilince onun sımsıkı düğümleri çözülmesin. Ne kadar ırzlar, ne kadar iffetler, ne kadar milli hamiyetler, ne kadar vatani gayretler paranın önünde acizlerini itiraf ederek baş eğmişler, boyun bükmüşlerdir! Ama parayı bu derece harap edici zannetmeyiniz. Para tamire de hizmet eder. Ne kadar ırzlar, ne kadar iffetler, ne kadar milli hamiyetler, ne kadar vatani gayretler âdeta yıkılma noktasına gelmişlerken, para onları ihya ile tamir etmiştir. Para ipten adam alır. Şakağa ve beyne döndürülmüş olan tabancayı ve yürek üzerine sıyrılmış olan bıçağı geriye çevirir. Hem de nasıl ya? Kendi eliyle ipini çekecek ve kendi eliyle tetiğe dokunacak ve kendi eliyle kabzayı tutacak olan adamları, yine kendi can alıcı elinden kurtarır.[321]

Ahmet Midhat Efendi'nin karakterleri için para önemli olmakla birlikte parayı bir amaç olarak değil araç olarak görürler ve paraya kul köle olmak istemezler. Bu karakterler bilakis parayı esir almak, ona hükmetmek ister.

> Elhâsıl her devrin bir medâr-ı tegâllübü bulunup, şimdi ise biz para denilen medâr-ı tegâllüb devrindeyiz. Her kim parayı mağlub ve kendisine râm ve taht-ı temellük ve tasarrufuna idhal eder ise kahraman o addolunuyor.[322]

---

[320] Ahmet Midhat, "Para", **Letaif-i Rivayat**, İstanbul: Çağrı Yayınları, 2001, s. 520.
[321] Ahmet Midhat, **Hüseyin Fellah**, Tolga Uslubaş (yay. hzl.) İstanbul: Kitapzamanı Yayınları, 2009, s. 49.
[322] Ahmet Midhat, **Mesâil-i Muğlâka**, s. 263. Aktaran: Erol Ülgen, "Ahmed Midhat Efendi'de Çalışma Fikri", **Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul: Marmara Üniversitesi SBE, 1990, s. 102.

Buradaki paraya egemen olma, onu mağlup etme; geleneksel öğretideki dünyaya tamah etmeme, masivadan geçme anlayışının farklı bir formda ifadesinden başka bir şey değildir. İnsanın yaşadığı bu dünyayla ve bu dünyanın bir başka ifadesi olan parayla olan egemenlik kavgası, geleneksel öğretinin yansımasıdır. Geleneksel öğreti, özellikle de tasavvufi boyutu daha ileri derecede olmak üzere, dünyaya bağlanmamayı veya bunun bir başka sembolizmi olan paraya kul köle olmamayı öğütlerken; kapitalizm bu mücadeleyi dünya veya para lehine değiştirmiştir. Kapitalist bir girişimci veya "homo economicus", "parayı mağlup ve kendisine râm" etmekten söz etmez, bilakis o, paranın güdümüne girmeyi ve her şeyi para ölçüsüne göre değerlendirmeyi ister ve zaten bunu yapana "homo economicus" denebilir.

Üstelik Ahmed Midhat Efendi, paranın insana her şekilde mutluluk ve huzur getirecek bir araç olmadığı kanaatindedir:

> Belki her beliyeye, her suda'a yol açacak bir şey var ise o da paradır. Para insanın arzularına, heveslerine vüs'at verir. Bunların ilk derece-i ittisa'ına kâfi para elde bulunsa bile arttıkça artan derecesine eldeki paranın kifayet edemeyeceği de olur. İşte o zaman para calib-i refah olmayıp müstevcib-i müşkülât olduğunu insana teslim ettirir.[323]

Ahmet Midhat Efendi'nin kazanç konusuna bakışını netleştiren bir anekdotu, oğlu Kâmil Yazgıç şöyle anlatmaktadır:

> Bu membaın [Sırmakeş] suları, arabalara doldurulan kocaman fıçılarla şehre getirilir ve muhtelif yerlerde halka satılırdı. Bu suyu satan dükkânlardan birisi de Sirkeci'deydi. Bir gün, babamla birlikte, bu dükkâna uğramıştık: Zaten, Babıâli'ye giderken ara sıra bu dükkânda mola vermek babamın âdetiydi. Biz otururken dükkâna ihtiyar bir müşteri geldi. Elindeki meteliği Ahmet Mithat Efendi'ye uzatarak,
>
> — Sucu baba, dedi, bana şuradan, soğuk tarafından bir bardak su doldur!
>
> Babam, profesyonel bir sucu tereddütsüzlüğü ile yerinden kalktı. Meteliği aldı, bir bardak bulup gıcır gıcır yıkadı, ihtiyar müşteriye verdi. İhtiyar buz gibi suyu, üç yudumda içti. Sonra elinin tersile ıslanan sakallarını silerek,
>
> — Hay, dedi, Allah, bu suyu İstanbul'a getiren hayır sahibinden razı olsun.
>
> Babamın yüzüne baktım. Siyah parlak gözleri, samimî bir tahassüsle ıslanmıştı. O da hâlâ mermerin üzerinde duran meteliği aldı. Sakalına sürerek,
>
> — Bereket versin baba, dedi ve çekmeceye attı.
>
> O gün babama sorduğum sual şuydu:

[323] Midhat, "Para", **Letaif-i Rivayat**, s. 543.

— Acaba bu suculuktan daha kârlı bir ticaret yok muydu? Babam, yine hiç düşünmeden cevap verdi:

— Oğlum, ben, bu ticaret sayesinde, belki diğer tüccarlardan daha az para, fakat onlardan çok fazla sevap ve dua kazanıyorum. Bunun bir hakikat olduğunu, pek az evvel, kendi gözlerinle gördün. Ve ihtiyarın candan ettiği duayı, kulaklarınla duydun. Hangi ticaretin kârı, insana, o yüreği yanmış ihtiyarın içinden kopan duayı işitmenin keyfini duyurabilir?[324]

Bu olay, insanda duygusal etkileşime yol açmakla birlikte meseleye kapitalizm noktasından bakıldığında kapitalist bir girişimci, alacağı hayır duayı değil, elde edeceği kârı düşünür, onun kârdan daha yüksek ve öncelikli bir kıstası olamaz. Ama geleneksel girişimciliğin olağan tavrı ise kazancı aşan ahlaki ve dinî değer ve ilkelerin iktisadi faaliyette önemli bir yere sahip olması, hatta bazen kazancın da önüne geçmesidir. Kâmil Yazgıç'ın verdiği bu örnek, Ahmet Midhat'ın, daha önce ifade edildiği gibi, iki boyutlu yaklaşımına işaret etmektedir. Bir yandan parayı önemseyerek kapitalist bir görünüm sergilemekte diğer yandan da ahlaki değerlerle para kazancını ve hırsını sınırlandırarak geleneksel bir yaklaşım sergilemektedir.

3.4.3. Tasarruf

Girişimci olsun veya olmasın her insan, birtakım büyük meblağlı ihtiyaçlarını karşılayabilmek veya gelecekteki yaşamını garanti altına alabilmek için bugünkü kazancından tasarruf eder veya edenler vardır. Bununla birlikte günübirlik yaşayanlar, büyük ölçekli arzuları olmayanlar veya geleceğe yatırım yapmayanlar da bir o kadar yaygındır.

Ancak tasarruf, girişimciliğin olmazsa olmaz gerekliliklerinden biridir. Çünkü girişimcilik için gerekli olan sermayenin temin edilebilmesi için kişinin kazancının bir kısmını tasarruf etmiş olması gerekir. Nitekim pek çok büyük birikimler, küçük tasarruflarla başlamıştır.

Ahmet Midhat Efendi, tasarruf bilinci ve alışkanlığının küçük yaşlarda başlaması gerektiğini düşünür ve *Dürdâne Hanım* romanının kahramanlarından Sohbet, küçük yaşlardan itibaren tasarruf yaparak önemli bir birikime ulaşmıştır.

Sohbet Bey, evvelâ bir kumbara peyda ederek paşadan ve hanımlardan eline kaç para geçer ise oraya atar, biriktirirdi. Gündelik, haftalık bahşiş, ihsan, her ne nam ile olursa olsun, eline her kaç para geçer ise kumbaraya attığından, bin-nisbe az bir zaman içinde kumbara çil paralar ile doldu. Sohbet'in on dört yaşına varmış olduğu zamanda beş, altı

[324] Yazgıç, s. 58.

> seneden beri topladığı para dört kumbaraya doldurmuştu ki her birinde yüzer lira vardı.[325]

Tasarrufun, küçük miktarlarda da olsa önemli olduğunu belirten Ahmet Midhat, küçük miktarların önemsiz görülerek tasarruftan vazgeçilmesini eleştirir:

> Derler ki ne kadar idâreli yaşamış olsam bir tarafa koyacağım ve cem' edeceğim şey pek cüz'î olacak ve neticesinde işe yarar bir mikdara bâlig olmayacaktır. Böyle olmaktan ise o fazlacığı dahi maişetime sarf edeyim de biraz daha rahatça yaşayım. İşte bu dünyada en bâtıl bir söz var ise o dahi budur. İzhâr edeceği servetin bâlig olacağı mikdar ne kadar ehemmiyetsiz olsa elbette hiç yoktan daha ehemmiyetli olacaktır. Halbuki artırabileceği mikdârı maişet-i yevmiyesine sarf edecek olsa fazla refâhı daha ehemmiyetsiz kalır. İşte şu nokta-i mühimmeyi o zat hiçbir vakitte gözü önünden ayırmamalıdır.[326]

Tasarrufun en büyük düşmanı israf olduğu için israfa şiddetle karşı çıkar ve israfın sadece bireysel bir tercih olmadığı, toplumsal boyutunun da bulunduğunu söyleyerek hırsızlıkla bir tutulması gerektiğinden bahseder.

> İsraf da bir tür hırsızlıktır. İsraftan bağımsız olarak idare edilecek bir servetin fazlası, başka zamanlar ve yahut servet sahibinin yine kendisine ait başka adamlar için lazım iken israf ile tüketilir ise, o zamanların ve o adamların gelirlerinden ve hukukundan hırsızlık edilmiş olur. İşte bunun da adeta bir hırsızlık gibi maddi olarak ceza görmemesi başka zamana aitliği ve başka adamın hukuku olması henüz fiilen ve maddi olarak ortaya çıkmayıp da israf olunan mal, israf edenin kendi malı olmak üzere hükmolunmasındandır. Yoksa manevi cezası olan genel ayıplama yine ortadadır.[327]

Tasarruf konusunda da geleneksel girişimci ile ilk dönem kapitalist girişimci arasında belirgin bir fark vardır. Özellikle Weber'in ortaya koyduğu gibi kapitalizmin gelişim evresinde asketik (zühd) yaşamı öngören Püriten ahlak anlayışı, kazancın büyük bir kısmının tasarruf edilmesini sağlayarak sermaye birikimini hızlandırmıştır.[328]

---

[325] Ahmet Midhat, **Dürdâne Hanım**, İstanbul: Akçağ Yayınları, 2005, s. 110.
[326] Midhat, **Ekonomi Politik**, s. 179-180.
[327] Midhat, **Ekonomi Politik**, s. 178-179.
[328] Ancak Sombart, "Aşk, Lüks ve Kapitalizm" adlı eserinde, kapitalizmin gelişiminde lüks mallara yönelik harcamaların veya lüks mal üretiminin önemli bir rolü olduğunu ortaya koymuştur: "Kendisi gayrimeşru aşkın meşru bir çocuğu olan lüks, kapitalizmi doğurmuştur." (Werner Sombart, **Aşk, Lüks ve Kapitalizm**, Ankara: Pharmakon, 2013, s. 280.) Bu sebeple asketik yaşamın kapitalizmin gelişimine "her dönemde ve her toplumda" katkıda bulunduğu yerine "belli bir dönemde ve sınırlı toplumsal durumlarda" katkı yaptığını varsaymak daha yerinde olacaktır. Kısaca, asketik yaşamın sadece kapitalizmin ilk devresinde olumlu rol oynadığı söylenebilir. Braudel de Weber'in bu iddiasının yanlış olduğu kanaatindedir: "Max Weber'e göre modern anlamda kapitalizm Protestanlığın, daha doğrusu püritenliğin yarattığı bir şeydir. Ama bütünüyle yanlıştır. Kuzey ülkeleri, daha önce Akdeniz'in eski kapitalist merkezlerinin uzun süre ve çok başarılı bir şekilde işgal ettikleri alanı ele geçirmekten başka bir şey yapmamışlardır." (Braudel, **Kapitalizmin Kısa Tarihi**, s. 63-64)

İlk dönemin Püriten kapitalist girişimcisine karşın geleneksel girişimcide benzeri bir asketik yaşam görülmez. Geleneksel girişimci, sağladığı kazancın bir kısmını tasarruf etmekle birlikte toplumsal konumuna yaraşır bir hayat tarzına da sahiptir.

Tasarruf anlayışı itibarıyla Ahmet Midhat Efendi'nin geleneksel girişimcinin özelliğini sergilediği söylenebilir. Çünkü Ahmet Midhat Efendi, tasarrufa büyük önem verir, israftan kaçınır ama Püritenler gibi "bir lokma bir hırka" anlayışına da sahip değildir.

Şerif Mardin, "Umumiyetle Ahmet Mithat Efendi'nin tutumunda Yeni Osmanlılarda görülmeyen bir püritenliğe rastlıyoruz. Bu püritenlik aslında 'sa'y' prensibinin mantıkî sonucudur"[329] demektedir ancak Ahmet Midhat Efendi'nin ortaya koyduğu düşüncelerde ve kendi hayatında, istisnalar hariç, bunun örnekleri görülememektedir. Ahmet Midhat Efendi, refah içerisinde bir hayat yaşamaya karşı değildir. Onun karşı çıktığı durum, servetin israfla çarçur edilmesidir.

> Geçim konusunda az refah, tam ihtiyat (refâh-ı cüz'î, ihtiyât-ı külli) kadar zevkli bir şey de olamayacağından insan, sefahat ve israf derecelerine varmayacak olan müreffeh geçimiyle yaşadıktan sonra, fazla ürünlerini biriktirmesi, ekonominin pek büyük önemle tavsiye eylediği bir şeydir.[330]

Ahmet Midhat'ın asketik bir anlayışa sahip olmadığı öncelikle yirmi odalı yalısından anlaşılabilir. Beykoz sahilinde yirmi odalı bir yalı yaptırıp orada yaşamak, hiç de asketik bir yaşam tarzı olarak kabul edilemez.

Zaten Ahmet Midhat Efendi'nin en önemli roman karakterlerinden biri olan Rakım Efendi, eline para geçtiğinde onu saklamayan ve para kazanmayı, sermaye birikimi için değil mutluluk için isteyen biri olarak tanıtılır:

> Rakım fakr içinde tok gözlü olduğu hâlde büyümüş olduğundan eline para geçtiği zaman onu ketmetmeyi mümkün değil tecviz etmeyerek akçeyi saadet medarı bilir ve binaenaleyh husul-i saadet yolunda sarf etmek için para kazanmayı severdi.[331]

[329] Mardin, s. 72.
[330] Midhat, **Ekonomi Politik**, s. 180.
[331] Ahmet Midhat, **Felatun Bey ve Rakım Efendi**, İstanbul: Akçağ Yayınları, 2016, s. 17.

Burada da kazanç için kazanç değil; mutluluk, refah, geçimin temini, el aleme muhtaç olmamak gibi amaçlarla sağlanan bir kazanç anlayışı vardır ki kapitalist zihniyetle bağdaştırılamayacak bir yaklaşımdır.

3.4.4. Sermaye Birikimi

Kalkınma ihtiyacı içerisindeki Osmanlı ekonomisinin temel bir sorunu da sermaye yetersizliğidir. Sermaye birikiminin sağlanması, iktisadi aktörlerin başlıca hedeflerinden biridir.

Ahmet Midhat'a göre sermaye birikimi, öncelikle, kişinin kendi emeğinin kazancını tasarruf etmesiyle sağlanır. Kendi ifadesiyle "refâh-ı cüz'î, ihtiyât-ı külli" kaidesiyle asgari düzeyde de olsa kişinin refahı sağlandıktan sonra gerek gelecekteki riskler gerekse de sermaye birikimi için kazancın ihtiyaten biriktirilmesi gerekmektedir.

Ahmet Midhat Efendi *Beşir Fuat* adlı eserinde Beşir Fuat'ın intihar etme gerekçelerini açıkladığı mektubunu yayınlar. Beşir Fuat'ın bu mektubunda öne sürdüğü gerekçelerden biri de ailesinden miras kalan servetin tükenme noktasına gelmesidir. Ahmet Midhat, bu gerekçenin yanlış olduğunu söyleyerek eleştirir ve servetin insan emeğine bağlı olduğunu iddia eder.

> Servet ü sâmân insanın hüner ve marifetiyle bir de sa'y ve gayretinin mükafat-ı maddiyyesidir. Hürriyetin birinci şartı, kendi ekmeğini kendisi kazanmaktır. Başkasının ekmeğiyle yaşamak ya esaret, ya sabavet [çocukluk], ya şeyhuhet [ihtiyarlık], ya maluliyet gibi ahvalde tasavvur olunabilir.[332]

Sermayeyi üçe ayıran Ahmet Midhat, üretimin yapılabilmesi için bunları yeterli görür ve bu üç sermaye türünün de olmasına rağmen üretim yapılmayışını büyük bir kabahat olarak değerlendirir.

> Ne kadar mesuttur o adam ki, elinde hem ham eşya demek olan tabii servet bulunsun, hem asli sermaye olup emeği önceden babalar tarafından sarf olunan gerekli aletler ve vasıtalar bulunsun, hem de bunları idare edecek kabiliyet ve iktidar gibi kazanılmış ve verilmiş sermaye bulunsun. Bu üç sermaye bir adamda bulunur da o adam yine mesut olmaz ise, hakikaten kaldırıp kendisini denize atmalıdır.[333]

Sermaye birikiminin sağlanabilmesi için elde edilen kazancın hepsinin harcanmayıp bir kısmının eldeki sermayeye eklenmesi gerektiğini belirtir.

---

[332] Ahmet Midhat, **Beşir Fuat**, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014, s. 64-65.
[333] Midhat, **Ekonomi Politik**, s. 118.

> ‘servet üretimi’ demek, on bin kuruş sermaye ile başladığı işte yıl sonunda yine kendi on bin kuruşunu mevcut görerek fakat geçinecek kadar servet üretmiş olmaktır. ‘Servet arttırımı’ ise, işte böyle geçindikten sonra, iki bin kuruş da fazla bulmaktır. O halde iş adamı, söz konusu fazlayı tamamen geçiminin iyiliğine sarfa izinli olur ise de sarf eylediği şekilde ‘servet arttırımı’ hükmünü iptal etmiş olacağından, bu fazlanın bir miktarını bahşiş olmak üzere kendi geçiminin iyiliğine sarf etmeyi ve kalanını ise yeni bir sermaye oluşturmak veya elde bulunan sermayesini arttırmak için bir tarafa ayırmayı tavsiye eyler.[334]

Ahmet Midhat Efendi, Osmanlı’daki sermaye yetersizliğine çözüm olarak iş birliğini önermektedir. *Teşrik-i Mesai Taksim-i Mesai* adlı eserinde bu konuyu etraflıca işler ve küçük birikime sahip olanların bir araya gelerek sermayelerini birleştirmelerini, böylece daha büyük ölçekli yatırımlar için gereken sermayeye ulaşabilecekleri tavsiyesinde bulunur.

3.5. AHMET MİDHAT EFENDİ’NİN ROMANLARINDA GİRİŞİMCİ KARAKTERLER

İçine doğup büyüdüğü aile ve mahalle kültürünün Ahmet Midhat Efendi’nin düşüncelerini, eserlerini ve çalışma hayatını şekillendirdiği açıktır. Kendisi de babası gibi esnaflıkta gözünü açmış ve esnaflık kültürünü bir ömür boyu taşımıştır. Bu kültürü hiçbir zaman küçümsememiş, hatta bunu bir dünya görüşü ve yaşam tarzı olarak benimsemiştir. Öyle ki romanlarının kahramanları arasında girişimci karakterler yer almış ve bunları örnek alınması gereken girişimciler olarak topluma tavsiye etmiştir.[335]

Ahmet Midhat Efendi’nin romanlarında yer verilen girişimci karakterler, kelimenin geniş anlamında girişimcidirler, yani kamu sektöründe çalışmayan, memur olmayan, maişetini kendi çalışması, emeği, gayreti, inisiyatifi sonucunda kazanan, girişimci ruha sahip kişilerdir. Yoksa fabrika sahibi, uluslararası ticaret yapan, yüzlerce işçi istihdam eden, sınıfsal olarak burjuva kökenli olan ve bu sınıfın karakteristik özelliklerini taşıyan modern girişimciyi Ahmet Midhat Efendi’nin kahramanları arasında bulmak zordur. Bu nitelikleri kısmen haiz bir isim olarak sadece Seyyit Mehmet Numan’dan bahsedilebilir.[336]

---

[334] Midhat, **Ekonomi Politik**, s. 128.
[335] Okay, “Teşebbüse Sarfedilmiş Bir Hayatın Hikâyesi”, s. 130-136.
[336] Erol Ülgen, Ahmed Midhat Efendi’de Çalışma Fikri, **Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul Üniversitesi SBE, 1990, s. 300.

Bu durum anlaşılabilir, çünkü Ahmet Midhat'ın girişimciliğe teşvik ettiği ve muhatap aldığı toplumsal kesim, öncelikle Müslüman-Türklerdir. Bunların iktisadi hayatta yer aldığı konum ise esnaflık ve küçük işletmeler düzeyindedir. Avrupa'daki uluslararası kapitalist girişimciler boyutunda girişimcilerin olmaması, öncelikle Osmanlı'nın Avrupa kadar iktisadi açıdan gelişmemiş olmasına bağlanabilir. İkinci olarak da Osmanlı'daki nispeten büyük tüccar veya girişimciler de Batı sermayesiyle iş birliği içerisindeki gayrimüslim azınlıklar içerisinden çıkmaktaydı. Bu sebeplerle Ahmet Midhat'ın girişimci karakterleri, Osmanlı'daki Müslüman-Türk unsurunun içinde bulunduğu reel koşullar göz önünde bulundurularak mütevazı ölçülerde şekillenmiştir.

Bununla birlikte Ahmet Midhat Efendi'nin karakterleri, önemli ölçüde kendi hayat hikâyesini ve dünya görüşünü yansıtır. Yani Ahmet Midhat Efendi, karakterleri üzerinden kendi düşüncelerini açıklar. Kendisi de nihayetinde çıraklıktan başlayıp orta halli bir girişimci boyutuna gelmekle birlikte aynı zamanda memuriyet de yapmaktadır. Bütün bu özelliklerinin romanlarında karakterize ettiği tiplere yansıdığı görülmektedir.

Eserlerinde yer verdiği karakterleri, memuriyette gözü olmayan, girişimci ruha sahip, girişimcilikle başarıya ulaşan kimselerdir. Bazı karakterleri memur olmakla birlikte bunlar da memuriyetle yetinmeyip özel girişimler peşinde koşmaktadır. Ayrıca bu karakterlerin önemli bir kısmı iyi bir eğitim almış kimselerdir. Bu karakterler aracılığıyla topluma, "yeterli eğitimi alıp çok çalıştığınızda zengin olabilirsiniz" mesajı vermektedir.

3.5.1. Rakım Efendi ve Felatun Bey

Ahmet Midhat Efendi'ye benzeyen karakterlerden biri ve belki de en ünlüsü Rakım Efendi'dir. Rakım Efendi, Ahmet Midhat Efendi gibi, çok çalışarak fakirliğini yenmeye çalışan, bir yandan devlet memuriyetinde bulunurken diğer yandan özel dersler vererek para kazanan, tutumlu, israftan hoşlanmayan, iyi eğitimli biridir. Bu özellikleriyle Osmanlı toplumuna sunulan ideal bir tiptir.

> Rakım ayda yirmi otuz liraya kadar kazanmaya başlayıp fakat biçare çocuk bu parayı kazanabilmek için yirmi dört saat gününden yalnız yedi saat kadarını uyku ve istirahate

> ve yemeye içmeye sarfederek on yedi saatini hemen mütemadiyen işlemekle geçirirdi.[337]

Rakım Efendi, küçük yaşta babasını, bir müddet sonra da annesini kaybeder ve hem yetim hem de öksüz olarak dadısı tarafından yetiştirilir. Doğulu veya Batılı ayrımı yapmadan okuyan, kitapları seven, kendini yetiştiren kültürlü biridir. Bu sebeple hemen her konuda bilgi sahibidir. Arapça, Farsça ve Fransızcayı bilir, bazı kitapların tercümesini de yapar.

> Rakım Efendi'nin aldığı terbiye ve gördüğü tahsil öyle her hâl ü vakti yolunda adam evladına müyesser olamaz. Kendi hahişi ve dadısının şevk ve teşviki sayesinde Arabîden sarf ve nahiv, filandan maada Risale-i Erbaa'yı şerhleriyle beraber lâyıkıyla gördü. Hele mantık cihetini tasdikat-ı hitamına kadar pek kuvvetli tahsil eyledi. İlm-i hadis ve tefsirde oldukça behre kazandı. Fıkhı dahi gözden geçirdi. Farisîden Gülistan ve Baharistan ve Bostan ve Pend-i Attar ve Hafız ve Sâib'i tekmil etmekten kat'ı nazar en müntehip parçalarını ezber dahi eyledi. Fransızcaya gelince: Bir kere lisanda rüsuh peyda eyledi. Ba'de Galata'daki dostundan hikmet-i tabiiye, kimya, teşrih-i menafi-ülazayı oldukça tahsil edip Beyoğlu'ndaki Ermeni dostunun kütüphanesinde dahi coğrafya, tarih, hukuk ve muahedat-ı düveliyeye dair lüzum derecesinin fevkinde dahi malumat topladı. Hele okuduğu Fransız romanlarının ve tiyatro namelerinin, eş'ar ve edebiyatının âdeta nihayeti yok gibiydi.[338]

Rakım Efendi, ahlaki ve kültürel olarak muhafazakârdır ama Batı'nın bilim ve felsefesini bilir, Batı'daki teknolojik ve bilimsel gelişmeleri ilgiyle takip eder. Bu anlamda geleneksel kültürün donukluklarını üzerinde bulundurmamakla birlikte Batı'nın veya kapitalizmin bütün değerlerine de kapısını ardına kadar açmış değildir. Batılı kültür ve değerler noktasında seçicidir. Rakım Efendi'nin kültürel tercihleri, Ahmet Midhat Efendi gibi eklektik veya sentezcidir. Ne eskiyi tamamen bırakabilmekte ne de Batılı olanı bütünüyle tercih etmektedir.

"Mehmet Kaplan, Rakım adının 'hesabi' manasına geldiğine dikkati çeker."[339] Hesabını bilmek veya hesap yapmak, kapitalist rasyonelleşmenin en önemli göstergelerinden biridir. Hesapçılık, bir boyutuyla hesabını iyi bilen anlamındayken diğer boyutuyla da çıkarcı anlamına gelmektedir ki kapitalist zihniyet, bu ikisini de içermektedir. Ancak Rakım Efendi'de sadece ilk anlamı görmekteyiz.

Rakım Efendi; çalışkan, tutumlu, israftan kaçınan, hesap bilen biri olarak geleneksel öğretideki "iyi ve örnek insan" profilinden başkası değildir. Oysa ki "homo economicus", sadece hesabını iyi bilmez, aynı zamanda çıkarcı anlamında hesapçıdır da. Bu sebeple Rakım

[337] Midhat, **Felatun Bey ile Rakım Efendi**, s. 18.
[338] Midhat, **Felatun Bey ile Rakım Efendi**, s. 15.
[339] Okay, "Teşebbüse Sarfedilmiş Bir Hayatın Hikayesi", s. 130-136.

Efendi'nin, hesapçılığı da içeren "kapitalist ruh"a veya aşırı tutumluluğu öngören "Protestan ahlakı"na sahip olduğu söylenemez.

Rakım Efendi'ye karşın romanın kötü karakteri Felatun Bey ise müsrif bir mirasyediyi temsil eder. Pek çok yönüyle Rakım Efendi'den farklı bir karakterdir. Bu arada Felatun ismi, antik Yunan filozofu Eflatun'un farklılaşmış bir söylenişidir.

Felatun Bey, zengin bir aileden gelmesi nedeniyle büyük bir rant gelirine sahip olan, gösteriş meraklısı, müsrif, yeterli bilgiye sahip olmadığı hâlde bilgiçlik taslayan bir ukala, çalışmaktan ziyade zamanını eğlenerek geçirmeyi seven bir tembeldir. Felatun Bey aynı zamanda memurluk yapmaktadır ama işe gitmektense metresiyle birlikte eğlence mekânlarında vakit geçirir.

> Âlemde yirmi bin kuruş iradı olan adamın başka hiçbir şeye ihtiyacı kalmayacağını hükmetmiş ve fazl u kemalini ise kendisi beğenmiş olduğundan cuma günü mutlaka bir seyir mahalline gidip cumartesi ise dünkü yorgunluğu çıkarır ve pazar günü seyir mahalleri daha alafranga olduğundan gitmemezlik edemez. Pazarın yorgunluğunu dahi pazartesi çıkarır. Salı günü Kaleme gitmeye hazırlanır ise de havayı muvafık görünce Beyoğlu'nun bazı ziyaret mahallerini, baba dostlarını, ahbabı ve saireyi ziyaret arzusu o günü dahi tatil ettirir. Çarşamba günü Kaleme gidecek olursa saat altıdan dokuza kadar olan vakti ancak o haftanın vukuatını hikâyeye bulabilip akşam için mutlaka iki dalkavukla gelir. Bunlar dahi kendisi gibi genç olacaklarından ve bahusus Felâtun Beyefendi Beyoğlu'nda oturmak münasebetiyle ahbabını alafranga bir yolda eğlendirmek lâzım geleceğinden perşembe gecesini alafranga eğlence mahallerinde geçirir. O gece sabahlandığı cihetle perşembe günü akşama kadar uyunur. Nihayet yine cuma gelir ve işte şu bir haftalık meşguliyet nasılsa diğer haftaların meşguliyetleri dahi yine nevumma onu andırır.[340]

Felatun Bey; savurganlığı, müsrifliği, çalışarak değil de rant geliriyle geçinmesi ve tüketim üzerinden statü elde etme arayışında olan bir karakter şeklinde resmedilir.

3.5.2. Seyyit Mehmet Numan

Ahmet Midhat Efendi'nin *Müşahedat* adlı romanı, Osmanlı'daki natüralist romanın ilk örneklerinden biridir. Kendisi bunu, "Bu romanı karilerime tabiî romanlardan bir nümune olmak üzere takdim ediyorum"[341] diye ifade eder. Romanın yazılışında gerçek kişilerin hayat

[340] Midhat, **Felatun Bey ile Rakım Efendi**, s. 5.
[341] Midhat, **Müşahedat**, s. 7.

hikâyelerinden faydalanılır ve üstelik romanın metni yazıldıktan sonra olayın gerçek kahramanları tarafından tashih edilir.

Müşahedat adlı romanın asıl teması farklı olmakla birlikte bizi ilgilendiren kısmı, Seyyit Mehmet Numan adlı girişimci karakterdir. Ahmet Midhat Efendi'nin girişimci ruha sahip karakterleri arasında "girişimci" vasfını en fazla hak edeni, kuşkusuz Seyyit Mehmet Numan'dır.

Seyyit Mehmet Numan aslen Mısırlıdır ve Mısır'daki yönetimle uyuşamayınca İstanbul'a gelmek durumunda kalmıştır. Zaten Mısır'da da ticaretle meşgul olduğu için İstanbul'da çok geniş bir ticaret ağı oluşturur. Mısır'dan Marsilya'ya, oradan Londra'ya, diğer taraftan Rusya'ya, Ege adalarına kadar yaygın bir ağdır bu.

> Umûr-i ticâriyyeye vukûfu pek ziyade. Doğrudan doğruya zahireci, bağcı filân gibi bir nevi ticaretle meşgul değil, her türlü ticaretle iştigal eder bir nevi acenta. Mısır'dan Marsilya'ya, Triyeste'ye, hatta Londra'ya pamuk satar. İstanbul'a pirinç celb eder. Bunun bir mikdarını Rusya taraflarına gönderir. Yağ ve un celbi ile Cezayir, Bahr-ı Sefid'e sevk eyler. Sırasını düşürürse Tuna tarafından birkaç gemi zahire yükleyip Akdeniz'e ve oralarda müşteri bulamadığı surette Fransa'ya, İngiltere'ye kadar gönderir. Renkli ve nakışlı olmamak, yani modası geçeceği tehlikesinde bulunmamak şartıyla salaşpur, Amerikan patiska, madampol gibi düz beyaz mensucat celbiyle Anadolu içlerine sevk edilmek için Muğla ve Antalya ve Mersin gibi iskelelere çıkardığı bile nadir değildir ki manifaturacılığın bu suretine beyne-t-tüccar 'beyazcılık' tabir olunur. Her nevi emtiayı toptan alıp, toptan satar.[342]

Ahmet Midhat Efendi, Seyyit Mehmet Numan'ı okurlarına örnek gösterir ve bunun gibi tüccarların toplumda daha çok bilinip örnek alınması gerektiğini söyler.

> İnşallah bizde fikr-i ticaret tevessü ve ona müteferri' malûmat taammüm eder de bizden sonraki romancılar ticaretin ehemmiyetini ve tüccarın büyüklerini bu suretle karilerine anlatmayı, hâsılı tahsil ve malûmu ilam addederler.[343]

Ahmet Midhat Efendi'deki memuriyet yerine özel teşebbüsü tercih etme fikrinin sergilendiği örneklerden biri de Seyyit Mehmet Numan'dır. İstanbul'a geldikten sonra kendisine teklif edilen yüksek rütbeli memuriyeti kabul etmeyip ticari hayatına devam etmiştir.

[342] Midhat, **Müşahedat**, s. 145.
[343] Midhat, **Müşahedat**, s. 147.

> İstanbul'a geldiği zaman, hükûmet-i seniyye tarafından Seyyit Mehmet Numan'a da şimdiki kaymakamlıkların ve hatta üçüncü derecede mutasarrıfların mukabili olarak bir müdürlük teklif olunan memuriyeti kabul etmemiş.[344]

Seyyit Mehmet Numan, memuriyeti niçin kabul etmediğini açıklar ve yönetimin aristokrat sınıfın elinde bulunması gerektiğini ifade eder:

> Devlet memuriyetini doyumluk diye, me'kel diye telâkki etmemelidir. O, bir kesb ve kâr değildir. Bir şereften ibarettir. Bir memleketin mevarid-i servet ve sâmânı, kibarı elinde bulunmalıdır. O kibar, kendine mensup olan sagârı da himaye eder. Teşvik eyler. Bu kibardan mesanid-i hükümette bulunanlar ahvâl-i memlekete ve ahvâl-i tebaaya doğrudan doğruya vukufları hasebiyle umûr-ı memurelerince daha muhkem ve mahakkık muvaffakiyetlere mazhar olurlar.[345]

Ahmet Midhat Efendi de bu cümlelere cevaben Osmanlı'daki durumun tasvirini yapar ve Osmanlı eşrafının devlet memuriyeti peşinde koşmasını eleştirir:

> Halbuki bizim İstanbul'umuzda bu fikirler henüz uyanamamıştır. Kibardan hiçbir kimse kesb ve kâra heves etmiyor. Abâ ve ecdattan kalmış bazı çiftlikâta malik olanlar, bunları, yalnız tenezzüh mahalli olarak telâkki ediyorlar. Herkesin gözü devlet memuriyetine dikilmiş. Ondan başka medâr-ı maişet bilinmiyor. Halbuki hazîne-i devlet yalnız geçinmeleri için oraya göz dikenleri neyle doyuracak? Varidatla değil mi? O vâridatı ziraat ve sanâyi ve çobanlık ve ticaret hâsıl etmeyecek mi? Bunlar zuafâ ve mesakinin ellerinde bulundukça, hâzineye getirecekleri vâridat dahi zaifâne ve miskinâne bir suretten ayrılamaz.[346]

3.5.3. Vahdeti ve Sulhi

Ahmet Midhat Efendi'nin para, para kazanma ve dolayısıyla girişimcilik konusunu işlediği hikâyelerinden biri de *Letaif-i Rivayat* adlı eserindeki "Para" adlı hikâyesidir. Bu hikâyede yine olumlu ve olumsuz karakterler vardır. Olumlu karakter olan Vahdeti ile olumsuz karakter Sulhi, tıbbiyede okumaktadırlar ancak Sulhi, tembelliği nedeniyle okuldan atılır. Okuldan atılmasını hafife almak için okumanın asıl gayesinin zengin olmak olduğunu, zengin olmak için de okumanın şart olmadığını söyler. Üstelik, "Para bir mikyas-ı umumîdir. Bir adamı soracakları zaman tabip veya cerrah mı olduğunu sormazlar. Kaç liralık adam olduğunu sorarlar"[347] diye devam eder. Sulhi bir Osmanlı centilmenidir ve alafranga olan centilmenlerden ayrılır. Her

[344] Midhat, **Müşahedat**, s. 149.
[345] Midhat, **Müşahedat**, s. 152.
[346] Midhat, **Müşahedat**, s. 152.
[347] Midhat, "Para", **Letaif-i Rivayat**, s. 526.

ne kadar "Âlemde her saadet para ile ele geçer" sözünü kendisine ilke edinmişse de asla kumar gibi yollara tevessül etmemiştir.[348]

Buna karşın Vahdeti çalışkan ve gayretli biridir. Başkalarının yardımıyla yaşamak yerine kendi emeğinin ürünüyle geçinmeyi tercih eder.

> Vahdeti bu âlemde her neye nail olacak ise kendi kudret-i iktisâbiyeti ile nâil olmak davasındadır. Kedd-i yemini ile bir okka ekmek kazanmayı halası, teyzesi, amcası, dayısı sayesinde mükemmel kotralar ile Cezayir-i Bahr-ı Sefid seyahatlerinde sefalar sürmeye tercih eder.[349]

Her saadetin para ile meydana geleceği noktasında Vahdeti de Sulhi gibi düşünmektedir, ancak Sulhi'den farklı olarak söz konusu parayı emeğiyle çalışarak kazanmak ister, yoksa Sulhi gibi miras veya yardım olarak almak istemez. Ayrıca paraya sahip olabilmek için de hüner ve marifet sahibi olmayı zorunlu görür.

> Vakıa Vahdeti dahi her saadetin para ile husule geleceğine itiraz etmez. Ez-dil ü can bu hakikati tasdik eder. Şu kadar ki ulüvv-i tab'ı ve kibr-i cenabı iktizasınca böyle her şeyin medar-ı husulü olan paraya kendisini muhtaç ve mağlup görmeyi nefsine zül addeder. 'Para bana mağlûp olsun, para bana muhtaç bulunsun' der. Paranın kendisine matlup ve muhtaç olması için ise hüner ve marifet iktisabına katlanmak lüzumuna kaildir.[350]

Sulhi ise para kazanmanın yolunu, Yazıcıoğlu adında zengin bir ailenin kızıyla evlenmekte bulur.

> Yazıcıoğlu birkaç kere milyon sahibi olup da hiç erkek evladı dahi bulunmaz ise Sulhi gibi bir adam para hesabında bulunmaz da ne yapar?[351]

Sulhi, parayı emeğiyle kazanmak peşinde olmadığı gibi elde edeceği parayı da biriktirip yatırıma dönüştürmek yerine harcamak ve bu parayla hoşça vakit geçirmek niyetindedir.

> Hâlbuki paraya âşık olmak emrinde Sulhi, Yazıcıoğlu'ndan hiç de aşağıda kalmıyor. Aralarında bir fark var ise o da Yazıcıoğlu filhakika bir paraya bin çıkın vurmak gayretinde bulunduğu hâlde Sulhi'nin para üzerindeki bu çıkınları sökerek içindeki bulunanları sarf etmek ve o sarfiyatla güzel yaşamak gayretinde bulunmasından ibarettir.[352]

---

[348] Midhat, "Para", **Letaif-i Rivayat**, s. 527.
[349] Midhat, "Para", **Letaif-i Rivayat**, s. 530.
[350] Midhat, "Para", **Letaif-i Rivayat**, s. 530.
[351] Midhat, "Para", **Letaif-i Rivayat**, s. 536.
[352] Midhat, "Para", **Letaif-i Rivayat**, s. 537.

Bununla birlikte Sulhi'nin paraya bakışında tarihî bir derinlik ve hakikat de vardır. Sulhi'ye göre toplumların şan ve şeref addettikleri davranışlar tarih boyunca sürekli değişmektedir. Bir zamanlar şan ve şeref kaynağı felsefe iken daha ileri tarihlerde cihangirlik olmuştur.

> Şimdi bu zamanın en büyük şan ve şerefi ise paradır. Elyevm para kazanan bir adam vaktiyle hikmet söyleyen feylesoftan esfar-ı cihangiraneye çıkan sahip-kırandan kutb-ı zaman addolunacak erbab-ı ulum ve fünundan ve sanayi-i nefisede en ileriye varan esatizeden, hasılı herkesten, her şeyden daha galiptir. Bu devrin en büyük kahramanları Rochild'ler, Kamando'lar ve bunlar gibi zenginlerin mecamii olan bankalardır. Düşünmelidir ki bunca şimendüferleri, tünelleri, kanalları ve dağ gibi gemileri yapan hep paradır. Zenginlikteki kudretin şu cihetine şaşmalıdır ki beş paralık kâğıt parçasına beş bin liralık kıymet veriyor. Krallar, imparatorlar bile sarrafların, bankacıların minneti altında bulunuyorlar. Çünkü onlara borçları vardır. İşte 'para' denildiği zaman onun kıymet ve ehemmiyetini şu nokta-i nazardan muvazene etmelidir.[353]

Bu ifadeler, Ahmet Midhat Efendi'nin hem *Sevda-yı Sa'y u Amel*'de hem de *Ekonomi Politik*'te ifade ettiği görüşlere paraleldir. Ahmet Midhat Efendi'ye göre Osmanlı'nın geri kalması göçebe ve askerî karakterine dayanır, iktisadi gelişme için bu kültürün değişmesi gerekir ve ayrıca herkes zorla ziraate, ticarete ve sanayiye yönlendirilmelidir. Sulhi ise benzeri bir okumayı üretim üzerinden değil de para üzerinden yapmaktadır.

3.5.4. Şinasi

Ahmet Midhat Efendi'nin *Bahtiyarlık* adlı romanı, farklı bir girişimcilik türünü konu edinir. Diğer örneklerdeki ticari girişimler yerine bu sefer tarımla uğraşan bir girişimci söz konusudur.

Roman, Mekteb-i Sultani'de öğrenim gören Şinasi ile Senai arasındaki bir konuşmayla başlar. Okul bittikten sonra ne tür bir işle uğraşacaklarına dair yapılan konuşmada Şinasi, bir köye gidip çiftçilikle uğraşacağını söyler. Senai buna itiraz eder ve şehir hayatını savunur. Şinasi, babasının düşüncelerini aktararak kendi bakışını da ortaya koyar: "Şehirlerde insanın serveti, ikbali ne kadar çok ne kadar yüksek olursa rahatsızlığı da o kadar artar. Refah ve saadet, büyük cemiyetlerden uzak yaşamaktadır."[354] Şinasi, girişimcilerin köyde daha fazla başarılı olacaklarını iddia eder:

> Şehirlerde bir adam yine maîşet-i mütemeddinâne muktezasından olmak üzere o kadar çok müşkülât ve mevani içinde bulunur ki sizin gibi genç müteşebbislerden binde

[353] Midhat, "Para", **Letaif-i Rivayat**, s. 537.
[354] Ahmet Midhat, **Bahtiyarlık**, Nuri Sağlam (hzl.), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000, s. 4.

> birisi bunları iktiham edemeyerek dûçâr-ı fütur olurlar. Hâlbuki şehirlerde adem-i muvaffakiyyetle dûçâr-ı fütur olan on binde dokuz yüz doksan dokuz müteşebbisler köyde olsaydılar nefislerine vatanlarına nafi adamlar olmak neticesini daha kolaylıkla ele getirebilirlerdi.[355]

Bu yaklaşım, Osmanlı'daki temel tartışmalardan biri olan sanayi-tarım tartışmasını hatırlatmaktadır. Liberal iktisadi görüşe sahip olanlara göre Osmanlı, tarıma öncelik vermeli ve Avrupa ürünleriyle rekabet edemeyeceği için sanayi ürünlerini ithal etmelidir. Millî iktisat yanlılarına göre ise sanayiye öncelik verilmeli veya her ikisi de eşit düzeyde tutulmalıdır. Normalde Ahmet Midhat millî iktisat çizgisinde olmakla birlikte bu romanındaki göndermeler genel yaklaşımıyla uyuşmamaktadır.

Elbette millî iktisatçılar "tarım yapılmamalı veya terk edilmeli" görüşünde değiller, bilakis onlar da tarımın geliştirilmesi noktasında benzeri bir yaklaşıma sahipler. Ancak ayrıldıkları nokta, hangi sektöre öncelik verileceği konusudur. Eğer Şinasi, şehir hayatını ve dolayısıyla şehirde yapılan ticaret ve sanayiyi kötülemeden köy hayatını ve tarımı övseydi, bu yaklaşım millî iktisat anlayışına uygun olurdu. Ancak burada özellikle şehir hayatını kötüleyerek köyü ve tarımı övmesi, açık bir biçimde liberal yaklaşımın tarımı önceleyen anlayışıyla örtüşmektedir.

Şinasi, nihayetinde kararını verir ve bunu babasına açıklayarak öğrenciliği sırasında verdiği cep harçlığını bir-iki sene daha vermesini isteyerek kendisine yardımcı olmasını talep eder:

> Babacığım hangi mesleğe sülük edecek olsam bir iki sene acemiliğini çekecek değil miyim? Geliniz bana şu parayı bir iki sene daha veriniz. Anadolu'ya gideyim. Köylülük hâlini bir tecrübe edeyim. O parayla hem geçinirim hem bir tecrübe hâsıl etmiş olurum. Parayı külliyen zayi bile edecek olsam İstanbul'da dahi o para bizde kalmayacaktı ya? Anadolu'da masrafım hiç derecesinde gibi bir şey olur. Bu harçlıktan her ne arttırabilirsem sermaye edinmiş olurum. Cenabıhak muvaffakiyet verirse belki de sermayem büyür.[356]

Şinasi babasından düzenli olarak yardım almaya başladıktan sonra bir miktar arazi satın alır ve çiftçiliğe başlar. Normalde kendisini müreffeh bir şekilde yaşatacak olan babasının gönderdiği harçlıkla kıt kanaat geçinir. Böylece girişimi için gerekli olan sermaye birikimini

[355] Midhat, **Bahtiyarlık**, s. 5.
[356] Midhat, **Bahtiyarlık**, s. 24.

sağlar. Elde ettiği bütün parasıyla da arazi dışında hayvan ve kazma, kürek gibi çiftlik malzemeleri satın alır.

Şinasi, işe başladıktan 6 ay sonra babasına yazdığı mektupta girişiminin finansal durumu hakkında bir rapor sunar. Ayrıca girişiminin durumu hakkındaki daha etraflı bir betimleme de 6 yıl sonra yapılır. Buna göre babasından her ay bin kuruş olmak üzere 2 yıl boyunca toplam 24 bin kuruş almıştır. Hâlbuki arazisinin değeri 20 bin kuruştan fazladır. Hayvan ve iş aletlerinin toplamı ise 37 bin kuruş değerindedir.[357]

"Bu mektup, Şinasi'nin gayret, çalışkanlık, girişimci zihniyet, işe adanma, tutumluluk ve sistematik düşünme sayesinde ulaştığı başarının bir kanıtı olarak durur"[358], ancak bütün bunlar, "kapitalist ruh" için yeterli değildir. Çünkü "gayret, çalışkanlık, girişimci zihniyet, işe adanma, tutumluluk", sadece "kapitalist ruh"un değil, bundan da önce, tarih boyunca bütün toplumlarda görülen "girişimci ruh"un özellikleridir. Bu özellikler M.Ö. 5. yy'da Akdeniz'i kolonileştiren Fenikeli veya Kartacalı tüccarlarda veya M.S. 8. yy'da Hindistan veya Endonezya'ya sefer düzenleyen bir Arap tacirinde de görülebilir. "Kapitalist ruh"un ayırt edici özellikleri yukarıda sayılanlar değildir, bunlar "girişimci ruh"un ortak özellikleridir. Bu sebeple sadece bu özelliklere bakarak, Şinasi'nin "kapitalist ruh"a değil, ancak ve ancak "girişimci ruh"a sahip olduğu iddia edilebilir.

3.5.5. Nasuh Efendi

Pek çok açıdan Ahmet Midhat Efendi'nin kendisine benzeyen roman karakterlerinden biri de *Paris'te Bir Türk* adlı romanın kahramanı Nasuh Efendi'dir. Eserin kahramanı da yazarı gibi hem çok çalışkandır hem de pek çok işe girip çıkmış ve farklı tecrübeler edinmiştir. Tiyatro makinistliğinden opera perdeciliğine kadar farklı işlerde çalışan Nasuh Efendi, gayreti ve kültürü sayesinde Paris'te yazarlık da yapmıştır. Nasuh Efendi, memuriyete iltifat etmez ve donanımına güvenerek özel sektörde çalışma tercihinde bulunur.

[357] Midhat, **Bahtiyarlık**, s. 58-59.
[358] Kılınçoğlu, "The Political Economy of Ottoman Modernity", s. 246.

> Hiçbir memuriyete girmemeye karar verdim. Ondan sonra artık keşkülü elinde vukuf ve malûmat dilencisi gibi kapı kapı dolaşmaya başladım. Zirâ takdir eylemiştim ki vukuf ve malûmatın bende olan derecesi bir adamı bayağılıktan çıkarır ise de teferrüt derecesine vardıramaz.[359]

Ahmet Midhat Efendi'nin örnek karakterlerinin özelliklerinden biri de hem Doğu'ya hem de Batı'ya ait kültürü edinmiş olmalarıdır. Nasuh Efendi de bu niteliklere sahip biridir.

> Nasuh Farisîden, Arabi'den, Türkîden bir hayli müntehabâtı kemâl-i mehâretle Fransızcaya tercüme ederek sûret-i tercümesini Cartrisse'e beğendirdikten maada Voltaire ve Cörncille'ı Jean Jacques ve Moliere ve Victor Hugo gibi Fransız şuarası âsârından âsâr-ı şarkiyyeye mukabil ve mümasil ve muadil olanlarını da dermiyanla şark ve garp edebiyatının her ikisine vukufu olduğunu fiilen ve maddeten ispat eyledi.[360]

3.6. AHMET MİDHAT EFENDİ'NİN İKTİSADİ GİRİŞİMLERİ

Ahmet Midhat, henüz Midhat adını almamışken, daha 6-7 yaşlarındayken Mısır Çarşısı'nda bir attar dükkânında çırak olarak işe başlar.[361] Bu yaşlarda iş hayatına verilmesinin nedeni, bir yandan ailenin geçim zorluğu ise diğer yandan da Ahmet'in mahalledeki yaramazlıklarıdır. Mahalleliyi canından bezdiren Ahmet, komşuların şikâyeti üzerine, uslansın diye hemen çıraklığa başlatılır.[362] Böylece Ahmet için iş hayatı başlamış olur.

Daha sonra üvey ağabeyi Hafız Ağa'nın Niş'te görevli olması üzerine onun yanına gider ve onun yardımıyla memuriyete girer. Önce Niş'te sonra Tuna Vilayeti'nin merkezi Rusçuk'ta memurluk görevlerinde bulunur. Rusçuk'ta yayınlanan *Tuna* gazetesine başyazar olur. Tuna gazetesinde yazarlıkla birlikte dizgi ve baskı işleriyle de ilgilenir ve bunlar hakkında yeterli bilgi edinir. Hayatının sonuna kadar sürdüreceği matbaacılık mesleğinin başlangıcı olan bu işe giriştiğinde henüz yirmi beş yaşındadır (1869).[363]

Ahmet Midhat Efendi Tuna Vilayeti'nin ardından Mithat Paşa'yla birlikte Bağdat'a gitmiş, orada Vilayet adına kurulmuş olan basımevi ile vilayetin resmî gazetesi olan *Zevra*'yı yönetmiştir (1869).[364]

---

[359] Ahmet Midhat, **Paris'te Bir Türk**, Erol Ülgen (hzl.), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000, s. 107-108.
[360] Midhat, **Paris'te Bir Türk**, s. 16.
[361] Okay, "Teşebbüse Sarfedilmiş Bir Hayatın Hikâyesi", s.130-136.
[362] Yazgıç, s. 5.
[363] Okay, "Teşebbüse Sarfedilmiş Bir Hayatın Hikâyesi", s.130-136.
[364] Midhat, **Menfa**, s. 43, 46.

Memuriyet ile emeğe dayalı çalışmalarını bir yana bırakırsak Ahmet Midhat'ın girişimciliğe adım atması, 1871 yılında ağabeyi Basra Mutasarrıfı Hafız Paşa'nın öldürülmesi üzerine ağabeyinkiyle birlikte 15 kişilik ailenin geçim yükünün omuzlarına binmesinden, yani aslında bir mecburiyetten kaynaklanır. Zaten iktisadi girişimcilik dâhil hayattaki pek çok girişim, icat, buluş ve yenilik, insanın ihtiyaçlarının dayattığı zorunluluğun bir sonucudur. Elbette ihtiyaçların dayatmasının yanında yine ihtiyaçların bir başka görünümü veya yansıması olan arzular da bütün bu atılımlarda önemli bir rol oynamıştır.

Memuriyet maaşıyla koca bir aileye bakamayacağını anlayan Ahmet Midhat, tez elden İstanbul'un yolunu tutar. İstanbul'a vardıktan sonra *Ceride-i Askeriyye* ve *Basiret* gazetelerine makaleler yazmaya başlar. Bununla birlikte önce Tuna vilayetindeki *Tuna* gazetesi, daha sonra da Bağdat'taki *Zevra* gazetesi tecrübelerinden faydalanarak matbaacılık ve yayıncılık işine soyunur. Bu dönemde *Devir* ve *Bedir* gazeteleri ile *Dağarcık* ve *Kırkanbar* dergilerini çıkarır. Girişimcilik hayatının 2 yıl sürecek olan bu ilk dönemi, Rodos'a sürgüne gönderilmesiyle son bulur.

İstanbul'a vardıktan bir ay sonra *Ceride-i Askeriye'*ye başyazar olur. Ancak Ahmet Midhat, İstanbul'a ticaret düşüncesiyle gelmiş ve memuriyeti bu yüzden bırakmıştır. Bu sebeple Tahtakale'de oturduğu evinde hemen küçük bir basımevi kurar. Kendi kitaplarını aile efradıyla birlikte kendisi dizip basar. Bu dönemde basılan kitaplarında "muharririn zatına mahsus matbaa" diye yazar. Bastığı kitaplarının dağıtımını da yine kendisi yapar.[365]

Aile halkı, "sanki topraktan matbaaya yeni taşınmışlar gibi hepsi birden gazetenin, yeni basılmış kitabın etrafında toplanırlar. 'Teavün ve Tenasur' makalesinde bu müşterek çalışma evini bütün cemiyete bile tavsiye eder. Kitap veya gazete bir harman kaldırılır gibi beraberce hazırlanır."[366]

Ancak kitaplarının satışından elde ettiği gelir ailesinin geçimini sağlamaya yetmeyince, *Basiret* gibi gazetelere yazılar yazmaya başlar. Bu arada her ne kadar iyi bir gelir sağlamamaktaysa da yayıncılık işini büyütme imkânı bulur. Bir yıl içinde matbaayı genişleterek önce Sirkeci'ye taşınır, kısa bir süre sonra da Babıali'de bir daire tutar ve oraya nakleder. Türkiye'de

[365] Ülken, s. 113-123.
[366] Tanpınar, s. 457.

basın, uzun yıllar boyunca Babıali ismiyle anılır olmuştur. Bunun sebebi, basın-yayın organlarının Babıali Caddesi'nde ikamet etmesidir ve bunu sağlayan da Ahmet Midhat'tır. Matbaasını açmakla kurduğu Babıali'yi halkın malı eden odur.[367]

Ahmet Midhat Efendi, girişimci ruha sahip bir iş adamıydı. Kendi emeğiyle kazandıklarından biriktirdiği küçücük bir sermayeyle kurduğu bu matbaa, Kırkanbar matbaası adını alarak büyüdü. Çıkardığı *Kırkanbar* isimli dergiden mülhem, matbaası da aynı ismi almıştı.[368]

Rodos sürgünü, Ahmet Midhat Efendi üzerinde önemli bir etki bırakır. Ahmet Midhat Efendi, gerek iktisadi gerekse sosyal başarının iktidar sahipleriyle zıtlaşmaktan değil, bilakis onlara yakın durmaktan geçtiğini anlayınca siyasi tutumunu değiştirir ve II. Abdülhamid'in gözdeleri arasında yer alır. Bunun sonucunda da hem yüksek dereceli memuriyet kapısı açılır hem de iktisadi olarak refah dönemine girer. Bu dönemde *Tercüman-ı Hakikat* gazetesi ve matbaasını kurar. Ayrıca Akbaba'daki çiftliği, Beykoz sahilindeki yalıyı edinir, Sırmakeş sularını alarak su dağıtımı işine girer. Bu refah devresi, siyasi iktidarın değişimiyle, yani II. Abdülhamid'in devrilmesiyle inişe geçer.[369]

II. Abdülhamid sonrası dönemde artık eski popülaritesinin kalmamasının yanında memuriyetten emekliye sevk edilir, ölümünden sonra da siyasi desteğin yokluğunda malvarlığı elde tutulamaz. Öncelikle *Tercüman-ı Hakikat* el değiştirir, sonra Sırmakeş suyu satılır, daha sonra da çiftlik, kendi geliri vergisini ödeyemeyince haczedilir.[370]

Ahmet Midhat Efendi, eserlerinde çokça örnek verdiği girişimciliği kendi hayatında da uygulamış ve çırak olarak başladığı iş hayatında kayda değer bir servet kazanabilmiştir. Öldüğünde miras olarak nakit para bırakmadıysa da Tophane'de babadan kalma bir arsayı, Beykoz'daki Akbaba çiftliğini, yine Beykoz sahilindeki yalıyı, Sırmakeş menba suyunu ve *Tercüman-ı Hakikat* gazetesi ve matbaasını varislerine bırakmıştır.[371] Bu liste, Ahmet Midhat Efendi'nin girişimcilikteki başarısının kanıtıdır.

[367] Tanpınar, s. 459.
[368] Koçu, s. 389-395.
[369] Tanpınar, s. 454.
[370] Yazgıç, s. 76.
[371] Yazgıç, s. 76.

Ancak Ahmet Midhat Efendi'nin sermaye birikimini sağladığı iş kollarına bakıldığında tamamen iç piyasaya satış yapan sektörler olduğu görülecektir. Oysaki kapitalizmin gelişimini sağlayan sektör, uluslararası ticarettir. Hem 12. yy'da Akdeniz'de gelişen hem de 15. yy'dan itibaren okyanus ötesine açılan uluslararası ticaret, kapitalizmi doğurmuş ve "uluslararası" olma niteliği, kapitalizmin ayırt edici özelliklerinden biri olagelmiştir. "Uluslararası piyasa" ile "yerel piyasa"ya çalışmak, merkez kapitalizmi ile çevre kapitalizmi arasındaki bir diğer farktır ki bu anlamda Ahmet Midhat Efendi'nin "çevre kapitalizmi"nin girişimci tipolojisi olan "çevre girişimcisi" olduğu anlaşılmaktadır.

Bütün eserlerinde özel girişimciliği teşvik etmesine rağmen kendi kaderi, siyasi iktidarla olan ilişkisine bağlı kalmıştır. Siyasi iktidarla olan ilişki, aslında sadece Ahmet Midhat'ın değil, bütün dünyadaki iktisadi aktörlerin kaderini belirlemiştir. Kapitalizmin farklı bir yola girmesine yol açan da iktisadi aktörleri koruyup kollayan veya bu aktörlerin güdümündeki siyasi iktidarlar sayesinde mümkün olabilmiştir.

Ancak Avrupa'daki durum, Osmanlı'da söz konusu değildir. Öncelikle iktisadi aktörleri koruyup kollayan hesapçı bir siyasetçi damar Osmanlı'da hiçbir zaman görünür olmamıştır. Bunun yanında iktisadi aktörlerin siyasi iktidar üzerinde nüfuz kurması; Osmanlı, İran, Rusya, Çin gibi Doğu devletlerinin güçlü ve üniter yapısından dolayı mümkün olamamıştır. Aynı zamanda söz konusu ülkelerdeki iktisadi aktörlerin dış kaynak transfer edememeleri de bu aktörleri siyasi iktidar karşısında zayıf bırakmıştır.

Bu koşullar çerçevesinde Batı Avrupa'daki iktisadi aktörler siyasi iktidarı da kontrol edip kendi önlerini tamamen açarak kapitalizmi doğururken Doğu devletlerinde küçük ölçekli sermaye birikimleri, ya merkez kapitalizminin kompradorluğuyla ya da siyasi iktidarın nemalandırmasıyla sağlanabilir hâle gelmiştir.

İşte bu sebepledir ki bütün eserlerinde özel girişimciliği teşvik eden Ahmet Midhat, ömrünün 42 yılını memuriyette geçirmiş ve yine bu sebeptendir ki iktisadi başarısı siyasi iktidarın iki dudağının arasına mahkûm olmuştur. Ve işte yine bu sebepledir ki Osmanlı'da kapitalizm de doğmamıştır, kapitalist girişimci de ortaya çıkmamıştır. Bu sebeple Ahmet Midhat'ı da, eserlerindeki kahramanları da, kullandığı bazı kavramları da kapitalizmle, kapitalist girişimciyle karıştırmamak gerekir.

3.6.1. Ahmet Midhat Efendi'nin Yayıncılık Girişimleri

Yayıncılıktaki üretkenliği ve çalışkanlığı nedeniyle "kırk beygir gücünde bir yazı makinesi" olarak vasıflandırılan Ahmet Midhat Efendi, sadece yayıncılıkta değil hayatının hemen her alanında bu özelliğini sergilemiş biridir. Aynı anda pek çok iş yapan, hem memur hem girişimci olan, patronluk yaparken bir amele gibi çalışmaktan gocunmayan Ahmet Midhat'ın bu çalışkanlığı, yorulmak nedir bilmeyen bu azmi, pek az insanda rastlanan bir özelliktir. 18 yaşından hayata gözlerini yumduğu 68 yaşına kadar tam yarım asır hiç durmadan çalışmıştır.

3.6.1.1. Dağarcık

Ahmet Midhat Efendi'nin İstanbul'a geldikten sonra gerçekleştirdiği ilk yayın, *Dağarcık* dergisidir. 1871 yılının Kasım ayında "zatına mahsus matbaada" basılan bu dergi, 25x17 cm. ebadındadır. Dergi, 15 günde bir yayınlanırdı. Amacı da halkı felsefi ve bilimsel yazılara alıştırmak ve bu konularda halkı aydınlatmaktı. Her sayısı 32 sayfa ve çift sütun olarak yayınlanırdı. *Dağarcık* dergisi toplam 10 sayı, yani 320 sayfa yayınlanabilmiştir.[372]

Ahmet Midhat Efendi, *Dağarcık* dergisinde "Duvardan Bir Sada" isimli felsefik ve fantastik bir makale yayımlar. Bu makalede her insanın öldükten sonra toprak olacağını, duvardaki sıva harcının içinde de bir miktar toprak olduğunu, bu sebeple duvarda, daha önce ölmüş ve toprağa karışmış herhangi bir insandan parça olabileceğini düşünerek duvarı konuşturur. Materyalist düşüncenin izlerinin görüldüğü bu makale başta *Basiret* gazetesi olmak üzere şiddetli saldırılara muhatap olmasına ve hatta küfürle itham edilmesine yol açar. Daha sonra sürgüne gönderilmesine bu makalenin yol açtığını iddia edenler de olmuştur.[373]

3.6.1.2. Devir

Tamamıyla Ahmet Midhat Efendi'nin yönetiminde yayınlanan ilk gazete *Devir*'dir. *Devir*, 29 Ağustos 1872 Perşembe günü yayınlanmaya başlamıştır. Bu gazete, bugün dahi mev-

[372] Baydar, s. 35.
[373] Ülken, s. 113-123.

cut ve bir kapısı Galatasaray tarafına, diğeri de Tepebaşı tramvay caddesine açılan, şimdi ticarethaneler ve benzeri işletmelerin bulunduğu meşhur Haçopulo çarşısı veya pasajı denilen yerin bir dairesinde yayınlanırdı.[374]

Günlük olarak yayınlanan ve siyasi olan bu gazetenin imtiyaz hakkı, Ahmet Midhat Efendi'nin üvey kardeşi Mehmet Cevdet'e aittir. *Devir* gazetesi, devrinin gereklerini yerine getirmediği veya siyasi iktidarla uyumlu olmadığı için sadece bir sayı yayınlanabilmiş ve genellikle gazetelerin kapatılma gerekçesi olarak bir klişe gibi kullanılan "şiddet-i lisan" gerekçe gösterilerek kapatılmıştır.[375]

3.6.1.3. Bedir

Ahmet Midhat Efendi *Bedir* gazetesini, *Devir* gazetesinin kapatılmasından sonra çıkarmaya başlamıştır. İmtiyazı yine Mehmet Cevdet Efendi adınaydı. İlk olarak 26 Eylül 1872 tarihinde yayına başlayan gazete, yine her zamanki gibi 'şiddet-i lisan'ı bahane gösterilerek hükümet tarafından kapatılmıştır. Günlük ve siyasi olan bu gazete ancak 13 sayı yayınlanabilmiştir.[376]

3.6.1.4. Kırkanbar

Ahmet Midhat Efendi'nin en uzun ömürlü yayınlarından biri *Kırkanbar* dergisidir. Bu dergi, 1873 yılında çift sütun olarak, 25x17 cm. ebatlarında yayınlanmıştır. Ahmet Midhat, matbaasını bu derginin adına izafe ettiği gibi bu ismi taşıyan bir seriden çok sayıda kitap yayınlamıştır. *Kırkanbar* dergisi 34 sayı yayınlanabilmiştir.[377]

Sürgünden önce çıkardığı *Kırkanbar* dergisi yayın hayatına, kendisi Rodos'ta sürgündeyken de devam eder ve dergiye yazılarını buradan gizlice gönderir ancak kendi ismiyle değil Mehmet Cevdet adıyla yayınlanır.[378]

---

[374] Baydar, s. 35-36.
[375] Baydar, s. 35-36.
[376] Baydar, s. 36.
[377] Baydar, s. 36.
[378] Midhat, **Menfa**, s. 128.

3.6.1.5. İttihad

Ahmet Midhat Efendi'nin sürgün dönüşü çıkardığı ilk gazete, *İttihad*'dır. Günlük ve siyasi olan bu gazetenin ilk sayısı, 27 Haziran 1876 Salı günü yayınlanmıştır. Artık Midhat Efendi'deki gözünü budaktan esirgemeyen medeni cesaret, yerini daha mutedil bir davranışa terk ettiği için bu gazete, diğerlerine göre epeyce uzun ömürlü olmuş ve 246 sayı yayınlanabilmiştir.[379]

3.6.1.6. Osmanlı

1878 yılında yayın hayatına başlayan *Osmanlı* gazetesi, önce sadece cumartesi ve salı günleri, daha sonra ise pazar hariç haftanın her günü yayınlanan bir akşam gazetesiydi. Türkçe ve Fransızca olarak iki dilde yayınlanırdı. Matbaası yine Beyoğlu'nda Haçopulo çarşısındaydı. Bu gazeteyi Avrupa'da Jön Türklerin neşrettikleri aynı isimdeki gazeteyle karıştırmamalıdır. Ahmet Midhat Efendi bu gazeteyi 17 Eylül 1878'de tamamen kendi yönetimi altına almıştır.[380]

3.6.1.7. Tercüman-ı Hakikat

Türk basınının en uzun ömürlü gazetelerinden biri olan *Tercüman-ı Hakikat* 27 Haziran 1878 tarihinde yayın hayatına başlar. Özellikle ilk yıllarda *Tercüman-ı Hakikat*'in çoğu sayfası Ahmet Midhat Efendi tarafından doldurulur. Bir kısmı telif, bir kısmı çeviri, bir kısmı adaptasyon şeklinde hikâye, makale, tefrika olarak yazılır.[381] II. Abdülhamid'den her ay 30 liralık[382] yardım görerek 1908 II. Meşrutiyet'ine kadar yayıncılık faaliyetini Ahmet Midhat Efendi yönetiminde sürdürür.

Ahmet Midhat Efendi'nin hayatta olduğu 34 yıl boyunca aralıksız yayınlanmış, ölümünden sonra kesintili olarak devam etmiş ve nihayetinde 1924 yılının ocak ayında kapanmıştır. 12 Ocak 1924 tarihinde 15325. sayısı da yayınlandıktan sonra bir daha yeni bir sayı çıkarılmamıştır.[383]

---

[379] Baydar, s. 36.
[380] Baydar, s. 36-37.
[381] Lewis, s. 188.
[382] Baydar, s. 7.
[383] Baydar, s. 37.

Büyük boyda, yani 61,5x42,5 cm. ebatlarında 4 sayfa olarak yayınlanan *Tercüman-ı Hakikat*, başlangıçta öğle vakti çıkarılmış, daha sonra sabahları yayınlanmaya başlamıştır. Bazı yayınlarında olduğu gibi *Tercüman-ı Hakikat*'in imtiyaz sahibi olarak Mehmet Cevdet ve Tevfik İlhami gibi isimler görünmesine rağmen gazeteyi kurup yöneten Ahmet Midhat Efendi'dir.[384]

Gazetenin sayfalarının önemli kısmını, özellikle ilk yıllarda, Ahmet Midhat Efendi bizzat kendisi doldururdu. Zaten gerek romanlarının önemli bir kısmı gerekse ekonomiyle ilgili bazı kitapları öncelikle *Tercüman-ı Hakikat*'te tefrika edilmiş, daha sonra bu tefrikalar bir araya getirilerek kitaplaştırılmıştı.

Geçmişteki gazete tecrübelerinin ve sürgünün etkisiyle olsa gerek *Tercüman-ı Hakikat*'te siyasete fazla yer verilmez, öncelik halkın aydınlatılmasına ve eğitimine ayrılırdı. Gazete, halkın bilgilendirilmesi, kültürün tabana yayılması, okuma alışkanlığı kazandırılması gibi eğitici bir misyon yüklenmişti. Bu misyonun, dönemin siyasi iktidarının beklentileriyle örtüşen bir tarafı da vardı. Bu sebeple gazete uzun yıllar yayın hayatını sürdürebildi ve üstelik siyasi iktidardan düzenli bir biçimde yardım da aldı. Bu yardımların da katkısıyla modern bir baskı kalitesine sahip olarak yayın hayatını uzun bir dönem sürdürebildi.[385]

Tercüman-ı Hakikat Türk basınında pek çok yazarın yetiştiği ve kendini ifade etme imkânı bulduğu bir okul hâline gelmiştir. Muallim Naci'den Ahmet Rasim'e kadar pek çok yazarın yer aldığı gazete, döneminin kültür gündemini belirlemiştir. Özellikle Ahmet Midhat'ın makaleleri, iktisadi fikirlerin yayılması açısından da *Tercüman-ı Hakikat*'i Türk basınında farklı bir konuma yerleştirir. [386]

3.6.2. Ahmet Midhat Efendi'nin Matbaacılık Girişimleri

Ahmet Midhat Efendi'nin ilk iktisadi girişimi matbaacılıktır. Memuriyeti sırasında edindiği bilgi ve tecrübeyle bu işe girişir. Zaten yazarlık yapmakta ve yayıncılık faaliyetlerinde bulunmayı da planlamaktadır. Matbaacılık, yaptığı veya yapmayı planladığı bu işleri tamamlamaktadır ve yayıncılığın da bir nevi mütemmim cüzüdür.

[384] Baydar, s. 37.
[385] Mehmet Tekin, s. 497.
[386] Sayar, s. 282.

1871 yılında memuriyetten istifası sonrasında oturduğu Tahtakale'deki evin bir köşesinde matbaacılığa başlar. Bu işe girişirken öyle yüklü bir sermayesi yoktur. Memuriyeti sırasında edindiği küçük bir birikimle bu iş için gerekli olan alet edevatı en ilkel ve mütevazı koşullarda edinir. Öyle ki ayrı bir mekân tutacak durumda bile değildir, bu sebeple makinaları evine yerleştirir, matbaacılığı bir süre buradan yürütür.[387]

Tabii Ahmet Midhat Efendi'nin içinde bulunduğu güç koşullar dikkate alındığında tam tekmil bir matbaa kurduğunu düşünmemek gerekir. İlk olarak bir litograf taşı tedarik eder, sonra bir silindir yaptırır, bu silindirin üzerine bir bez sarar ve birbirine paralel iki demir üzerinde hareket eden bez sarılı silindirle litograf taşını baskı makinesi olarak kullanır. Bir miktar hurufat edinince de işe başlar.[388] Böylelikle bir yandan matbaacılığa başlarken diğer yandan da Müslüman Osmanlılar arasında az görülen özel teşebbüsün bir örneğini sergiler.

Bu işi evinde yapmasının bir sebebi de işçiye maaş ödeyecek durumda olmadığından ev halkının işgücünden yararlanmaktır. Bu matbaa, bir aile işletmesi gibi çalışır. Ahmet Midhat Efendi yazar, ailenin bir başka üyesi yazıları dizer, eşi formaları katlar, bir başkası da katlanan formaları tutkallama işini yapar. Ailenin bütün üyeleri işlerine dört elle sarılmış, gece gündüz çalışmaktadır. Bu dönemde basılan kitapların altında "Muharririn zatına mahsus matbaa" diye yazar.[389]

Ahmet Midhat, daha sonraki senelerde çiftliğinde bulunan iki katlı binayı, kitap deposu olarak kullanırdı. Matbaada basılan nüshalar bu binada toplanır, sonra Sirkeci'deki Sırmakeş suyunun satıldığı depoya götürülür ve buradan dağıtımı yapılırdı.[390] Basılan kitaplar, o devrin bayileri olan tütüncülere yine aile üyeleri tarafından dağıtılır, hatta köşe başlarında bizzat satışı yapılırdı.[391]

Ceride-i Askeriyye ve bir süre sonra girdiği *Basiret* gazetesindeki çalışmasından sağladığı gelir, ailesini geçindirmeye yetmektedir. Bu sebeple matbaacılık faaliyetini geliştirmeye imkân bulur ve 1871 yılının sonuna doğru Eminönü Asmaaltı Caddesi Camlı Han'da daha büyük bir odaya geçer ve birkaç da işçi tutar. Artık faaliyetleri; iş yeri kirası, işçi maliyetleri ve

[387] Okay, "Teşebbüse Sarfedilmiş Bir Hayatın Hikâyesi", s. 130-136.
[388] Yazgıç, s. 25.
[389] Yazgıç, s. 25.
[390] Yazgıç, s. 82.
[391] Okay, "Teşebbüse Sarfedilmiş Bir Hayatın Hikâyesi", s. 130-136.

diğer giderleri karşılayabilecek düzeydedir. Bir sonraki yıl Babıali Caddesi'ne geçecek ve iş yerini daha da büyütecektir.[392]

İşini büyütmesine yol açacak iş teklifleri de gelir. *Takvim-i Ticaret* gazetesinin sahibi Mösyö Peraldi'den, Türkçe ve Fransızca olarak iki dilde yayınlanan gazetesinin basım işlerinin yanı sıra Türkçe sayfalarının hazırlanması işini de alır. Türkçe basım için gerekli donanımı olmakla birlikte Fransızca basım için hurufata ihtiyacı vardır ve bunu Marsilya'dan sipariş verir ve bir de Fransızca dizgi yapacak mürettip bulur. Bu sayede matbaasını iki dilde baskı yapacak hâle getirir. Haçopulo Çarşısı'ndayken krediyle aldığı Rum hurufatıyla artık Rumca da baskı yapabilmektedir. Tek sayı yayınlanabilen *Devir* ile 13 sayı yayınlanan *Bedir* gazeteleri ile *Dağarcık* dergisi Haçopulo Çarşısı'ndayken yayınlanır.[393]

"Muharirin zâtına mahsus matbaa"dan (1871-1873) sonra Kırkanbar dergisinin basıldığı ve aynı adı taşıyan Kırkanbar Matbaası'nda 1873-1899 yılları arasında kendi kitapları da olmak üzere pek çok eser basılmıştır.[394] Ayrıca *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinin basıldığı ve aynı adı taşıyan matbaa, Ahmet Midhat Efendi'nin üçüncü sıradaki matbaası olup, bu matbaada gazeteyle birlikte pek çok kitap da basılmıştır.

Ahmet Midhat Efendi'nin matbaacılık yaptığı dönemde matbaacılık yaygınlaşmış, artık eskisi gibi nadir yapılan bir iş olmaktan çıkmıştır. 1883 tarihinde İstanbul'daki matbaaların sayısı elli dördü bulmuştur.[395]

Ahmet Midhat Efendi'nin *Servet-i Fünun* dergisinin sahibi Ahmed İhsan Tokgöz'le matbaalarını birleştirip daha büyük bir şirket kurma girişimleri de olur ancak akim kalır. Ahmed İhsan Tokgöz, bu birleşmenin olmayışına hayıflanır:

> Eğer 17 Eylül 1890'da müsveddesi imza edilmiş olan bu sözleşme Ahmet Midhat Efendi'nin matbaasından gizli yararlar sağlayanların çıkarına dokunup onların entrikalarıyla suya düşmeseydi, otuz sekiz yıllık *Servet-i Fünun* yerine *Resimli Tercüman-ı Hakikat* çıkacaktı. Ve Ahmet İhsan ve Şürekâsı kuruluşu, Midhat Efendi'nin matbaasını belki şimdiye kadar yaşatacaktı.[396]

[392] Okay, "Teşebbüse Sarfedilmiş Bir Hayatın Hikâyesi", s. 130-136.
[393] Okay, "Teşebbüse Sarfedilmiş Bir Hayatın Hikâyesi", s. 130-136.
[394] Okay, "Kırkanbar", **TDVİA**, C. 25, s. 475-476.
[395] Server R. İskit, **Türkiye'de Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış**, Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2000, s. 74.
[396] Ahmed İhsan Tokgöz, **Matbuat Hatıralarım**, Alpay Kabacalı (hzl.), İstanbul: İletişim Yayınları, 1993, s. 47.

3.6.3. Sırmakeş Suları

Bugün de hâlâ İstanbulluların tüketimine sunulmakta olan Sırmakeş suyunun ortaya çıkarılması, Ahmet Midhat Efendi sayesinde olmuştur. Beykoz'un Dereseki köyünde yer alan özel Müezzinoğlu ormanlarından kaynaklanan suyu, Ahmet Midhat Efendi satın almış, Sırmakeş ismini vermiş ve kayıklarla Beykoz'dan Eminönü, Beşiktaş ve Üsküdar'a ve oradan da diğer mahallere taşıtarak satışa sunmuştur. Sırmakeş suyu, cam gibi berrak bir görünüme sahip olan ve içimi tatlı bir sudur.[397]

Sırmakeş, "gümüş veya başka madenleri haddeden çekip sırma yapan kimse"[398] anlamına gelmektedir. Sırma gibi değerli görülen bu su, İstanbul'un en çok aranan sularından biri olmuş ve Saray'da da rağbet görmüştür. Öyle ki yabancı ülkelere damacana veya şişe içerisinde hediye olarak da gönderilmiş ve yabancı ülkelerden gelen misafir devlet adamları veya tacirlere ikram edilmek için tercih edilmiştir. Bununla birlikte hac veya umreye gidenler, yanlarında bu suyu da hediye olarak götürmüştür.[399]

Ahmet Midhat Efendi Sırmakeş suyunu, ilk zamanlarda kaynaklandığı Müezzinoğlu ormanlarından Beykoz rıhtımına kadar kağnılarla getirtti. Daha sonra yalısına kadar olan 6 saatlik mesafeden toprak altına döşettiği borularla nakletti. Sırmakeş suyu yalının dış duvarında 12 çeşmeden akmaktadır. Ahmet Midhat Efendi'nin torunu Fatma Nigâr Hanım Sırmakeş suyuyla ilgili hatırasını şöyle anlatır: "Sevgili büyük babacığım derdi ki: 'Çocuklar, merak etmeyiniz, bir şeyimiz kalmasa pencereden uzanıp bu suları bardak bardak satsanız aç kalmazsınız!'"[400]

3.6.4. Akbaba Çiftliği

Ahmet Midhat Efendi'nin bir başka önemli girişimi de çiftlik işletmesidir. 1880 yılında satın aldığı bu çiftlik, yaşam tarzından kaynaklanan bir köy çiftliği değil, iktisadi güdülerle kurulan modern bir işletmedir. Bu çiftlikte âdeta *Bahtiyarlık*'taki Şinasi karakterini görürüz. Mekteb-i Sultani'den mezun olarak yüksek rütbeli bir memuriyeti tercih etmek yerine bir

[397] Zekeriya Kurşun ve Mehmet Mazak, **Baki Kente Ab-ı Beka Hamidiye**, İstanbul: İBB Yayınları, 2006, s. 32.
[398] Türk Dil Kurumu, **Türkçe Sözlük**, 10. Basım, Ankara: TDK Yayınları, 2005, s. 1759.
[399] Mehmet Mazak, "Sırmakeş Suyunun Yüzyıllık Öyküsü", http://mehmetmazak.net/makale/3/328-sirmakes-suyunun-yuzyillik-oykusu#.WTKJfWjyiUk.
[400] Hikmet Feridun Es, **Tanımadığımız Meşhurlar**, 2. Basım, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2013, s. 69.

köyde arazi alarak çiftçiliğe başlayan Şinasi, modern tarım tekniklerini uygulayarak örnek bir tarım işletmesi kurar. Böyle yaparak Osmanlı'nın iktisadi gelişmesine tarım sektöründeki çalışmasıyla örneklik etmek istemiştir. İşte Ahmet Midhat Efendi, *Bahtiyarlık*'ta ortaya koyduğu bu ideal durumu, bizzat kendi hayatında uygulamıştır.

Ahmet Midhat Efendi, Osmanlı'ya ilk "kuluçka makinesi"ni ve ilk "modern arı kovanı"nı getiren kişidir. Çiftliğinde hayvan yetiştirmek için gereken bütün modern makineler mevcuttur. Cins tavuk yetiştirmeye girişmiş ve bu yüzden çiftliği neredeyse bir "numune çiftliği"ne dönüşmüştür. Tavuk cinsini ıslah etmek için Avrupa'dan Lögorn cinsi yumurtalar getirtmiştir.[401]

Çiftçiliğe tutkundu ve bundan büyük bir zevk alırdı. Hayvanların yemlerini, sularını kendi elleriyle verir, onlarla özel olarak ilgilenirdi. Üstelik bunları babadan kalma yöntemlerle değil, teknik bilgiyle yapardı. Hayvancılık, besicilik ve hayvan sağlığıyla ilgili pek çok kitap okur, çiftçiliği kitaplardan öğrendiği teknik bilgilere göre yapardı.[402]

Ahmet Midhat Efendi, sütü çok sevmesi nedeniyle sütçülükle de ilgilenmişti. Öyle ki satışını yaptığı sütlere İstanbulluların rağbeti çok fazlaydı.[403] Ayrıca sadece süt satışıyla da yetinmez, ürettiği sütlerden yaptığı yoğurtları da satışa sunardı.[404]

Ahmet Midhat Efendi, Avrupa'dan birçok meyve aşısı, çiçek tohumu, fidan getirtir ve bunları hem çiftliğinde kullanır hem de modern çiftçiliğin gelişmesi için köylülere dağıtırdı. Beykoz'da çok tutulan kiraz, vişne, elma, armut, ceviz gibi meyveler, Ahmet Midhat Efendi'nin getirttiği aşılar, tohumlar ve fidanlar sayesindedir.[405]

Ahmet Midhat Efendi bir süre bu çiftlikte yaşar, ancak sağlık sorunları nedeniyle çiftliği terk etmek durumunda kalır ve 1894'te yaptırdığı Beykoz kıyısındaki yalısına taşınır.

Gemlenemeyen bir girişimcilik ruhuna sahip olan Ahmet Midhat Efendi, gittiği pek çok ülkede olduğu gibi Marsilya'da da imalathaneleri dolaşır, üretime ilişkin çeşitli bilgiler

[401] Yazgıç, s. 63.
[402] Yazgıç, s. 64.
[403] Yazgıç, s. 63.
[404] Ülgen, s. 251.
[405] Yazgıç, s. 63.

toplar ve yaptığı işlere ek olarak tuğla ve kiremit fabrikası kurma planları da yapar. Bu düşüncesini hayata geçirememiş olmakla birlikte pek çok başarılı iktisadi girişimler ortaya koymayı bilmiştir.

SONUÇ

19. yy'da Osmanlı ekonomisi, ağırlıkla bir tarım ekonomisi olmaya devam etmektedir. İktisadi dünya görüşünün iaşecilik, fiskalizm ve gelenekçilik ilkeleri bu yüzyılda çözülmeye başlamış, ekonomi farklı ilkeler tarafından yönlendirilir olmuştur. İş hayatında loncaların etkisi bu yüzyılda azalarak sonunda tamamen ortadan kalkmıştır.

İmparatorluğun bu "en uzun yüzyılı", aynı zamanda en büyük kırılma yüzyılıdır. İktisadi olarak Baltalimanı Antlaşması, siyasi olarak Tanzimat, geleneksel yapının terk edilip yeni bir sisteme geçişin başlangıcıdır. İktisadi olarak kapitalistleşmenin, siyasi olarak Batılılaşmanın sıfır noktası, bu tarihlerdir.

Geleneksel yapıyla kapitalist Batı sisteminin karşılaşması ve çarpışması sonucunda biri diğerini yok etmemiş, birbiri üstüne eklemlenerek sistemi iki katmanlı bir hâle getirmiş ve bu sebeple her ikisi de varlığını koruyabilmiştir. Ancak güçlü olan taraf kapitalist Batı sistemi olduğundan üst ve görünür katmana yerleşmiş, zayıf taraf olan geleneksel sistem ise alt katmana sıkışmıştır.

Bu tarihlerden itibaren siyasi ve iktisadi sistemin görünür kodları Batılı kapitalist çıkarlara göre belirlenirken bu sistemin dayandığı toplumsal koşullar geleneksel karakterini sürdürmüş ve ortaya ne Batılı ve kapitalist ne de geleneksel olan farklı bir sistem ve tipoloji çıkmıştır.

Baltalimanı Antlaşması sonrasında Osmanlı sistemi katmanlı bir hâle geldiği gibi bu dönemin bir aydını ve girişimcisi olan Ahmet Midhat Efendi de benzeri bir özellik sergilemektedir. Bir yanda Batı'nın bilim, felsefe, edebiyat, sanat gibi alanlardaki ürünlerini büyük bir hevesle sahiplenirken diğer yanda da geleneksel ahlak ve kültürü muhafaza etme direncini korumaktadır. Ahmet Midhat Efendi'nin girişimcilik anlayışı ve uygulamaları da bu iki katmandan beslenmektedir.

Ahmet Midhat Efendi'nin görüşlerini oluşturan kaynaklardan biri geleneksel kültürdür. Osmanlı toplumunun ahlaki ve dinî geleneğini önemser, bunun çağdaş değerlerle harman-

lanarak sürdürülmesini ister. Çalışma düşüncesini temellendirirken İslami kaynaklardan ve Osmanlı geleneğinden alıntılar yapar, çalışmanın hem İslami bir uygulama hem de geleneksel bir örf olduğuna dair deliller sunar.

Ahmet Midhat Efendi geleneksel değerleri önemsemekle birlikte Batı'da gelişen modern bilim, teknik ve sanattaki gelişmelerin arzulu bir takipçisidir ve Batılı kaynaklardan edindiği bilgileri okurlarına ulaştırmayı kendine vazife bilmiştir. Aynı şekilde iktisat düşüncesinin oluşumunda da geleneksel kaynaklar değil Batılı kapitalist yazarlar belirleyici olmuştur. *Ekonomi Politik* veya *Hallü'l Ukad* adlı eserlerinde Say, Sismondi, Sully, Droz, Colbert, Quesnay gibi isimleri referans kaynağı olarak kullanır. Dış ticaret konusu dışında Adam Smith'i de bu listeye eklemek gerekir. Zaten Ahmet Midhat Efendi, Tanzimat Dönemi'nin bir aydını olarak kapitalizmle girilen ilişkinin etkilerini yakından görmekte ve dönemin hâkim iktisadi paradigması olan liberalizmi teneffüs etmektedir.

Dış ticaret konusunda Adam Smith'i eleştirirken bile referans gösterdiği düşünürler Batılı merkantilist iktisatçılardır. Ahmet Midhat Efendi'nin iktisat düşüncesi, referansları bağlamında değerlendirildiğinde, büyük ölçüde Batılı kapitalist kaynaklar olduğu görülür. Diğer taraftan Osmanlı iktisadi dünya görüşünün üç sacayağından birinin "gelenekçilik" olduğu hatırlandığında Ahmet Midhat Efendi'nin iktisadi konularda geleneğe başvurmadığı, bu anlamda gelenekten ayrıldığı görülmektedir.

Ahmet Midhat Efendi'nin girişimcilik anlayışını etkileyen iktisat düşüncesinin temel vurgularından biri, çalışma kavramı üzerinedir. Osmanlı'nın sanayileşerek kalkınması gerektiğini düşünen Ahmet Midhat Efendi bu sebeple sanayileşmeyle eş anlamlı olarak gördüğü çalışma kavramı üzerinde ısrarla durur. Bu konuyu ele alan ve "İş ve Çalışma Sevgisi" anlamına gelen *Sevda-yı Sa'y u Amel* adlı eserinde devlet memuriyeti peşinde koşmak yerine özel girişimlerde bulunmayı okuyucularına tavsiye eder. Bu yaklaşımında kapitalizmin özel girişimciler eliyle oluşturulmasının etkilerini görmek mümkündür.

Ahmet Midhat Efendi'nin iktisat düşüncesinin temel sütunlarından birini himayecilik oluşturmaktadır. Osmanlı iktisadi dünya görüşünün temel ilkelerinden biri iaşecilikti ve iaşecilik, bir yönüyle, ihracatı kısıtlayıp ithalatı teşvik eden bir yaklaşımdı. Ahmet Midhat Efendi ise

yerli üreticinin korunmasına yönelik yaklaşımıyla "iaşecilik" ilkesinden oldukça uzağa düşer ve bütünüyle olmasa da merkantilist çizgiye yaklaşır.

Ahmet Midhat Efendi'nin girişimci profili, öncelikle Osmanlı'nın içinde bulunduğu iktisadi koşullar, sonra da yine bununla yakından ilişkili olan iktisadi düşünceleri çerçevesinde şekillenmiştir. Ahmet Midhat Efendi, öncelikle Osmanlı'nın ticari ve sınai hayatında Müslüman unsurunun yeterince etkin olmamasından hareketle Müslümanları ticari ve sınai faaliyetlere teşvik eder, özel girişimlerde bulunmaları yönünde cesaretlendirir. Devlet memuriyetinde çalışmayı kötülememekle birlikte özel girişimi över ve bu tip girişimlerden daha fazla kazanç elde edileceğini söyler.

Osmanlı'nın Müslüman unsurunun ticaret ve sanayide faaliyet göstermek yerine ağırlıkla ziraat sektöründe ve devlet memuriyetinde bulunmasını, Osmanlı toplumunun göçebe kültürü ve askerî karakterine bağlar. Geçmişte askerî fetihlerle büyük servetler kazanıldığını ama kalıcı olan servetin fetihlerle değil ticaret ve sanayiyle kazanılan servetler olduğunu ifade eder. Bununla birlikte göçebe yaşam tarzının sermaye birikimini önemsemediğini, günübirlik yaşadığını, İstanbul'daki pazar yerlerinin bile konargöçer olduğunu, yerleşik olmadığını belirtir. İktisadi bir gelişme için söz konusu göçebe kültürü ve askerî karakterin terk edilmesi gerektiğini vurgular.

Bu yaklaşımı, Ahmet Midhat Efendi'nin geleneğe yönelttiği en sert eleştirilerden birini oluşturmaktadır. Göçebelik kültürü ve askerî karakter, Türklerin İslam öncesinden beri taşıdıkları özelliklerdir ki bunlar sayesinde tarihte büyük imparatorluklar kurulmuş ve pek çok başarıya imza atılmıştır. Ancak Ahmet Midhat Efendi, bu özelliklerin önemli olduğu ve fayda sağladığı devirlerin geçtiğini, bu sebeple girişimcilik kültürünün edinilmesi gerektiğini vurgular.

Ancak Ahmet Midhat Efendi söz konusu girişimler için gerekli olan sermayeye sahip olunmadığının da farkındadır ve bu sebeple bir yandan tasarruf üzerinde durur, israfı kötüler, tutumlu olmanın öneminden bahseder, diğer taraftan da iş ortaklığı ve iş paylaşımına gidilmesini önerir. "İş Ortaklığı ve İş Paylaşımı" anlamına gelen *Teşrik-i Mesai Taksim-i Mesai* adlı eserinde el birliği yapılarak büyük sermayeler meydana getirmeyi ve sonra bu sermayeyi meydana getirenlerin söz konusu işin bir bölümünü yapmalarını tavsiye eder. Böylelikle büyük çaplı yatırımlara girişebilme ve Batılı şirketlerle rekabet edebilme imkânı ortaya çıkacaktır.

Ahmet Midhat Efendi, geçmişte gerçekleştirilen büyük ölçekli girişimlerin başarısızlığını da görmektedir ve bunların himayesizlik nedeniyle battığını iddia etmektedir. Devletin iktisadi girişimlerdeki başarısızlığını kötü yönetim ve rüşvet gibi sebeplere bağlayanları eleştirir ve asıl sebebin yabancı şirketlerin yerli üreticileri piyasadan silmeye yönelik bilinçli ve planlı politikaları olduğunu, devletin söz konusu haksız rekabeti önlemediği için başarısızlığa uğranıldığını iddia eder.

Ahmet Midhat Efendi'nin iktisadi girişimlerinin çarpıcı bir özelliği, sadece iç piyasaya dönük olmasıdır. Ahmet Midhat Efendi'nin yayıncılık, matbaacılık, su dağıtıcılığı ve çiftlik işletmeciliğinden oluşan bütün iktisadi girişimleri yerel özelliktedir ve ihracat boyutundan yoksundur. Hiçbiri dış piyasayı hedefleyen, ihracat yapan sektörler değildir. Kapitalizmin ilk birikimlerini uluslararası ticaretten sağladığı göz önünde bulundurulduğunda Ahmet Midhat Efendi'nin meşgul olduğu işlerin kapitalist bir zihniyet ve kurumsallaşmanın oluşmasına yeterince imkân vermeyeceği anlaşılabilir.

Ahmet Midhat Efendi'nin bir ayağı geleneğe bir ayağı da kapitalist iktisada dayanmakla birlikte yukarıda ifade edildiği gibi gelenekle, "iaşecilik" ve "gelenekçilik" gibi çok temel ilkelerde ayrışmaktadır. Bununla birlikte kapitalist zihniyetle de birebir uyumlu olduğu söylenemez.

Ahmet Midhat Efendi'nin iktisat düşüncesinin ana hatları kalkınma, çalışma, himayecilik, özel girişim ve eğitim kavramlarıyla şekillenirken kapitalizmi ortaya çıkaran ilkeler ise hesapçı bir zihniyet, sermayenin sınırsız birikimi ilkesi, dış kaynak transferi ve siyasi hegemonya sütunlarından oluşmaktadır.

Siyasi versiyonunu Machiavelli'de, iktisadi versiyonunu Mandeville'de gördüğümüz hesapçı zihniyet, kapitalizmin düşünüş biçimidir. Weber ve Sombart'ın gündeme getirdiği iktisadi hayatın rasyonelleşmesi, daha sonra Gorz'un "iktisadi akılsallık" diyerek daha ayrıntıyla açıkladığı üzere, önce iktisadi hayatın, daha sonra da hayatın bütün alanlarının hesap kitap yapılarak şekillendirilmesi ve hesaptan daha üst bir merci veya değer kabul edilmemesidir.

Önce Haçlı Seferleri'nde daha sonra da sömürgecilik furyasında görüldüğü üzere dış ülkelerden sağlanan kaynak, kapitalizmin ortaya çıkmasında çok önemli bir rol oynamış ve bu

dönemin hâkim iktisadi zihniyeti olan merkantilizm de dışarıdan daha fazla değerli maden getirmeyi sağlayacak bir dış ticaret politikası öngörmüştür. Liberal iktisat her ne kadar serbest dış ticareti savunsa da uygulamada her zaman dış ticaret fazlası veren, yani dış kaynak transferi sağlayan bir politika güdülmeye devam edilmiştir. Bilakis liberalizmin dış ticaret serbestliği, genellikle, geri kalmış ülkelerin savunma bariyerlerinin yıkılmasını sağlayan bir araç rolü oynamıştır.

Kapitalizmin üçüncü sütunu ise siyasi hegemonyadır. Kapitalizm en yetkin biçimine siyasi hegemonya kurmakla veya zaten siyaset sınıfında var olan hesapçı zihniyete sahip siyasetçilerle ittifak yapmakla ulaşmıştır.

Bu üç kıstas üzerinden değerlendirmeye geçmeden önce Ahmet Midhat Efendi'nin insan tipolojisinin, kapitalizmin "homo economicus"undan farklı olduğunu belirtmek gerekir. Ahmet Midhat Efendi'nin "âdem"i, geleneksel ahlaki değerlerle donanmış, kurallara riayetkâr, tutumlu ama cimri olmayan, sermaye birikimini arzulayan ama dünya nimetlerini de ihmal etmeyen bir insan profili olarak belirmektedir. Tabii bu insanın çalışkan ve eğitimli olduğunu da unutmamak gerekir. Oysaki "homo economicus" bencil, cimri, kuralları sorgulayan, geleneksel değer ve kurumlarla kıyasıya bir mücadele içerisinde olan, sermaye birikimi için yeri geldiğinde püriten bir yaşantıyı yeri geldiğinde lüks bir hayatı tercih eden, hesabını kitabını iyi yapan ve hatta kelimenin her anlamında hesapçı olan biridir.

Kapitalizmin ayırt edici bir özelliği olan ve kapitalist zihniyeti yansıtan hesapçılık, bir yönüyle Ahmet Midhat Efendi'de görülmektedir. Ahmet Midhat Efendi, 20 yaşındayken 1864 yılında girdiği memuriyet hayatında her zaman ek işler peşinde koşmuş biridir. Ömrünün 42 yılında memur olarak maaş almasına karşın özel teşebbüslerinden de geri kalmamış, özel işlerine de gerekli vakti ayırmasını bilmiştir. Aynı şekilde, iktisadi girişimcilikte bulunurken ve kitaplarında özel girişimciliği övüp okurlarına bunu tavsiye ederken bile devlet memuriyetinden vazgeçmeyecek kadar hesabını iyi bilen biridir.

Ancak Ahmet Midhat Efendi'nin hesapçı yönünü, herhâlde Mithat Paşa'ya karşı tutumundan daha iyi sergileyen bir olay gösterilemez. İsmini aldığı ve memuriyet hayatının ilk döneminde himayesinden faydalandığı Mithat Paşa'yı, yargılandığı dönemde eleştiren bir makale yazmıştır. Bu makale ve *Menfa, Üss-i İnkılap* gibi kitaplarıyla birlikte artık döneminin

siyasi iktidarının gözdesi olmuştur. Böylece siyasi iktidarla ters düşmenin neticesinin sürgün olduğunu görmüş biri olarak, siyasi iktidara tabi olmanın avantajlarını da hayatının bundan sonraki döneminde yaşayacaktır.

Bu noktada kapitalizmin bir başka ayırt edici özelliği olan siyasi hegemonya konusu gelmektedir. Kapitalizm, sermayenin sınırsız birikiminin sağlanması yolunda siyasi iktidarın da bu hedefe göre biçimlenmesi gerektiğini düşünmüş ve siyasi iktidara karşı uzun mücadelelerden sonra bu hedefine ulaşmış, siyasi iktidar üzerinde hegemonya kurmuş ve siyasi iktidarı sermayenin sınırsız birikimine hizmet eder bir niteliğe kavuşturmuştur. Girişimciliğin bayraktarlığını yapan ve Müslüman Türkler arasında ender görülen bir girişimcilik örneği sergileyen Ahmet Midhat Efendi ise, ömrünün 42 yılını memuriyette geçirmesi bir kenara konulsun, hayatının temel pozisyonunu siyasi iktidara tabiyet üzerinden belirlemiştir. Sadece siyasi pozisyonunu belirlememiş, aynı zamanda düşüncesi de bu pozisyondan etkilenmiştir. Genç Osmanlılar vatan ve hürriyet kavramlarına merkezî bir önem verirken bu kavramların önüne çalışma kavramını geçirmesi, sadece düşünsel bir tercih değil, aynı zamanda siyasi bir pozisyon belirlemedir.

Tabii tüm kabahati Ahmet Midhat Efendi'ye yıkmak mümkün değildir. Çünkü çalışkanlığı, girişimci ruhu ve hesapçı kişiliğiyle Ahmet Midhat Efendi; eğer siyasi iktidarın koruması, teşviki ve desteğine sahip olsaydı uluslararası alanda büyük çaplı işler yapan başarılı bir girişimci olabilirdi. Zira Avrupa burjuvazisi siyasi iktidardan özerk ve ona karşı kendi hayat sahasını genişletirken bunu başarması sadece kendi becerisiyle olmamıştır. Avrupa burjuvazisi, hesapçı bir zihniyete sahip olan ve ilk örneklerinden birini Machiavelli'nin oluşturduğu siyasi damarın kanatları altında olmasına çok şey borçludur. Benzeri bir siyasi damarın Osmanlı'da olmayışı, girişimci sınıfı zayıf, korumasız, kırılgan ve gelenekçi iktisadi zihniyete sahip bir siyasi iktidara mahkûm bırakmıştır.

İşte bu mahkûmiyet sebebiyle Osmanlı'daki girişimci sınıf kendi göbeğini kesmekten uzaktı ve bütün başarısı siyasi iktidara bağlıydı. Ahmet Midhat Efendi'de görüldüğü gibi iktisadi başarı, siyasi iktidarla uzlaşmaya muhtaçtı ve destekçi siyasi iktidarın değişimiyle birlikte iktisadi başarı da son bulmaktaydı. Ahmet Midhat Efendi, II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte II. Abdülhamid'in gücünü kaybetmesi üzerine 1908 yılında emekliye sevk edilir. Bu dönemde

tekrar yazı hayatına dönmek isterse de artık siyasi iklim değişmiştir ve hem kamuoyunda beklediği ilgiyi göremez hem de siyasi destek yoksunluğu nedeniyle bundan vazgeçer. Fazla bir süre geçmeden 1912 yılında da ders verdiği Darüşşafaka'da hayata gözlerini yumar. Öldüğünde belki nakit parası yoktur ama bir gazete, çiftlik, Sırmakeş suyu ve yalı bırakmıştır. Ancak bu mirası, ölümünden kısa bir süre sonra elden çıkar. Siyasi destekle ayakta durabilen gazete el değiştirir, çiftlik kendi vergisini ödemekten aciz olduğu için haczedilir, Sırmakeş suyu da satılır.

Baltalimanı Antlaşması sonrasında Osmanlı, geleneksel zihniyet, ilişki ve kurumları kısmen de olsa sürdürmesiyle birlikte kapitalist zihniyet, ilişki ve kurumları da edinmeye başlar. Buna paralel bir şekilde bu dönemin bir girişimcisi olan Ahmet Midhat Efendi de benzeri bir düalist karakter sergiler. Örneğin Ahmet Midhat Efendi'de "kurallara boyun eğen, kanaatkâr" özellikler sergileyen geleneksel insan tipolojisi görülebildiği gibi ihtiyacı aşan bir çalışma arzusu, hesapçılık gibi kapitalist bireyin özellikleri de görülebilmektedir. Bu anlamda Ahmet Midhat Efendi, ne bütünüyle geleneksel bir girişimci ne de bütünüyle kapitalist bir girişimcidir.

Ahmet Midhat Efendi, aslında Türkiye'nin son iki yüz yıldaki serencamına ayna tutmaktadır. Öncelikle geleneksel sistemin tıkanması ve kapitalist sistemin baskısı karşısında hesabını vermeden, analizini yapmadan geleneksel sistemi terk etmeye ve kapitalist kurum ve ilişkileri edinmeye başlar. Ama geleneksel zihniyet, ilişki ve kurumlar, bütünüyle terk edilemez, kalıntıları ve izleri her yerde görülür. Kapitalist zihniyet ve kurumlar da bütünüyle edinilemez, çünkü hem yabancıdır hem de Osmanlı'dan ziyade kapitalist ülkelerin çıkarlarına hizmet etmektedir. Yönünü ve eksenini kaybetmiş olarak savrulur, el yordamıyla yönünü bulmaya çalışır, pratik ihtiyaçlar ve ampirik akılla önünü açmaya uğraşır. Donanımı popülerdir ve bütün bu karmaşayı analiz edip bir yol haritası çıkarabilecek düzeyde değildir. Dolayısıyla gününü kurtarmanın peşindedir ve günü geçtiğinde geride bir yıkım kalır.

KAYNAKÇA

Arşiv kaynakları

BOA, BEO	599-44880
BOA, BEO	1400-104986
BOA, BEO	1509-113169
BOA, BEO	2696-202137
BOA, BEO	3721-279021
BOA, İ.DH	1148-89524
BOA, İ.DUİT	136-46

Kitaplar

Akbayar, Nuri, "Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Devleti Nüfusu", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 5, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.

Albayrak, Gökçen Coşkun, "19. Yüzyılda Osmanlı Tunası'nda Ticaret", **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Marmara Üniversitesi SBE, 2012.

Atıcı, Medar, "Birey", Ahmet Cevizci (Ed.), **Felsefe Ansiklopedisi**, C. 2, İstanbul: Etik Yayınları, 2004.

Ayverdi, İlhan, **Misalli Büyük Türkçe Sözlük**, C. 3, İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 2005.

Bacon, Francis, **Novum Organum**, İstanbul: Say Yayınları, 2012.

Baudrillard, Jean, **Çaresiz Stratejiler**, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2010.

--------, **Simülakrlar ve Simülasyon**, Oğuz Adanır (çev.), Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2011.

Baydar, Mustafa, **Ahmet Mithat Hayatı, Sanatı, Eserleri**, İstanbul: Varlık Yayınevi, 1954.

Bolay, Süleyman Hayri, "Akıl", **TDVİA**, C. 2.

Braudel, Fernand, **Kapitalizmin Kısa Tarihi**, 2. Basım, İsmail Yerguz (çev.), İstanbul: Say Yayınları, 2014.

--------, **Medeniyet ve Kapitalizm**, Mustafa Özel (çev.), İstanbul: İz Yayıncılık, 1996.

Budd, John W., **Çalışma Düşüncesi**, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2016.

Cezar, Yavuz, "Tanzimat'a Doğru Osmanlı Mâliyesi", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 4, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.

Çapanoğlu, Münir Süleyman, **İdeal Gazeteci Efendi Babamız Ahmet Mithat**, İstanbul, 1964.

Çetindamar, Dilek, **Türkiye'de Girişimcilik**, İstanbul: TÜSİAD Yayınları, 2002.

Doğan, İ. Banu, **Tarih Öncesinde Ticaret ve Değiş Tokuş**, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2012.

Es, Hikmet Feridun, **Tanımadığımız Meşhurlar**, 2. Basım, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2013.

Eyuboğlu, İsmet Zeki, **Türk Dili'nin Etimoloji Sözlüğü**, İstanbul: Sosyal Yayınları,

Fındıkoğlu, Ziyaeddin, **Türkiye'de İktisat Tedrisatı Tarihçesi ve İktisat Fakültesi Teşkilatı**, İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1946.

Genç, Hamdi ve Özgür, M. Erdem, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Politik İktisadi Düşüncenin Evrimine Kısa Bir Bakış", **Tasarrufât-ı Mülkiye**, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2011.

Genç, Mehmet, **Devlet ve Ekonomi**, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2014.

Georgeon, François, **Osmanlı-Türk Modernleşmesi 1900-1930**, Ali Berktay (çev.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006.

Gorz, Andre, **İktisadi Aklın Eleştirisi**, Işık Ergüden (çev.), İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2007.

İskit, Server R., **Türkiye'de Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış**, Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2000.

Kallek, Cengiz, "Ticaret", **TDVİA**, C. 41.

Kılınçoğlu, Deniz Taner, "The Political Economy of Ottoman Modernity", **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Princeton University, 2012.

--------, "Veblen, Weber ve Ahmet Midhat Efendi'nin Kahramanları", Eyüp Özveren (Der.), **Kurumsal İktisat**, Ankara: İmge Kitabevi, 2007.

Koçu, Reşad Ekrem, "Ahmed Midhat Efendi", **İstanbul Ansiklopedisi**, C. 1, İstanbul: Tan Matbaası, 1958.

Köse, Saffet, **İslam İş ve Ticaret Ahlakı**, İstanbul: İGİAD Yayınları, 2015.

Kur'an-ı Kerim, Haşr suresi, 7. ayet.

Kurşun, Zekeriya ve Mehmet Mazak, **Baki Kente Ab-ı Beka Hamidiye**, İstanbul: İBB Yayınları, 2006.

Küçükömer, İdris, **Düzenin Yabancılaşması**, İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 1994.

Lewis, Bernard, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993.

Lukes, Steven, "Bireycilik Tipleri", Ahmet Cevizci (Ed.), **Felsefe Ansiklopedisi**, C. 2, İstanbul: Etik Yayınları, 2004.

Machiavelli, Niccolo, **Hükümdar**, Yusuf Adil Egeli (çev.), Ankara: Yıldız Matbaası, 1955.

Mandeville, Bernard, **Arılar Meseli**, N. Ekrem Düzen (çev), SCRIBD, 2011.

Mardin, Şerif, **Siyasal ve Sosyal Bilimler**, İstanbul: İletişim Yayınları, 1990.

Midhat, Ahmet, **Ekonomi Politik**, Erdoğan Erbay, Ali Utku (hzl.), Konya: Çizgi Kitabevi, 2005.

--------, **Hallü'l-Ukad**, Erdoğan Erbay, Ali Utku (hzl.), Konya: Çizgi Kitabevi, 2005.

--------, **Sevda-yı Sa'y u Amel**, Hilmi Uçan (Ed.), İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2016.

--------, **Teşrik-i Mesai Taksim-i Mesai**, İstanbul: Kırkanbar Matbaası, 1296.

--------, **Bahtiyarlık**, Nuri Sağlam (hzl.), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000.

--------, **Beşir Fuat**, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014.

--------, **Dürdâne Hanım**, İstanbul: Akçağ Yayınları, 2005.

--------, **Felatun Bey ile Rakım Efendi**, İstanbul: Akçağ Yayınları, 2016.

--------, **Hüseyin Fellah**, Tolga Uslubaş (hzl.) İstanbul: Kitapzamanı Yayınları, 2009.

--------, **Letaif-i Rivayat**, İstanbul: Çağrı Yayınları, 2001.

--------, **Menfa**, İstanbul: Tarih ve Toplum Kitaplığı, 1988.

--------, **Mesâil-i Muğlâka**, Ali Şükrü Çoruk, M. Fatih Andı, Kâzım Yetiş (hzl.), Ankara: TDK Yayınları, 2003.

--------, **Müşahedat**, Necat Birinci (hzl.), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000.

--------, **Paris'te Bir Türk**, Erol Ülgen (hzl.), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000.

--------, **Üss-i İnkılap I-II**, Tahir Galip Seratlı (hzl.), İstanbul: Selis Yayınları, 2004.

Müftüoğlu, Tamer, Yılmaz Ürper, Mehmet Başar, B. Tuğberk Tosunoğlu, **Girişimcilik**, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2005.

Okay, M. Orhan, **Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Midhat Efendi**, Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1975.

--------, "Ahmed Midhat Efendi", **TDVİA**, C. 2.

--------, "Kırkanbar", **TDVİA**, C. 25.

Pamuk, Şevket, "Osmanlı Ekonomisinin Dünya Kapitalizmine Açılışı", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 3, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.

--------, "19. yy'da Osmanlı Dış Ticareti", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 3, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.

Pirenne, Henri, **Ortaçağ Avrupa'sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, Uygur Kocabaşoğlu (çev.), İstanbul: İletişim Yayınları, 2009.

Redhouse Sözlüğü, "industry", "ratio", "reason", İstanbul: SEV Matbaacılık ve Yayıncılık, 1997.

Russell, Bertrand, **Aylaklığa Övgü**, Mete Ergin (çev.), İstanbul: Cem Yayınevi, 2004.

Savaş, Vural F., **İktisatın Tarihi**, 3. Basım, Ankara: Siyasal Kitabevi, 1999.

Sayar, Ahmed Güner, **Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması,** 5. Basım, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2013.

Simmel, Georg, **Bireysellik ve Kültür**, Tuncay Birkan (çev.), İstanbul: Metis Yayınları, 2009.

Smith, Adam, **Milletlerin Zenginliği**, 9. Basım, Haldun Derin (çev.), İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.

Sombart, Werner, **Burjuva**, Oğuz Adanır (çev.), Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2008.

--------, **Aşk, Lüks ve Kapitalizm**, Ankara: Pharmakon, 2013.

Tabakoğlu, Ahmet, **Türk İktisat Tarihi**, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1986.

Tanpınar, Ahmed Hamdi, **19uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi**, 7. Basım, İstanbul: Çağlayan Kitabevi, 1988.

Tekin, Mahmut, **Girişimcilik**, Konya: Damla Ofset, 1999.

Tekin, Mehmet, "Tercümân-ı Hakîkat", **TDVİA**, C. 40.

Tokgöz, Ahmed İhsan, **Matbuat Hatıralarım**, Alpay Kabacalı (hzl.), İstanbul: İletişim Yayınları, 1993.

Toprak, Zafer, **Milli İktisat-Milli Burjuvazi**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995.

--------, "Osmanlı Devleti ve Sanayileşme Sorunu", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 5, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.

--------, "Tanzimat'tan Sonra İktisadî Politika", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 3, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.

Türkçe Sözlük, 10. Basım, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2005.

Uçan, Hilmi, "Ahmet Mithat Efendi'nin Sevda-yı Sa'y u Amel'i", Ahmet Midhat, "**Sevda-yı Sa'y u Amel**", İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2016.

Us, Hakkı Tarık, **Ahmed Midhat'ı Anıyoruz**, İstanbul, 1955.

Ülgen, Erol, "Ahmed Midhat Efendi'de Çalışma Fikri", **Yüksek Lisans Tezi**, 1990.

Ülgener, Sabri, **İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası**, İstanbul: Der Yayınları, 1981.

Ülken, Hilmi Ziya, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, İstanbul: Ülken Yayınları, 1992.

Wallerstein, Immanuel, **Tarihsel Kapitalizm**, Necmiye Alpay (çev.), İstanbul: Metis Yayınları, 2006.

--------, **Historical Capitalism**, London: Verso, 1983.

--------, **Dünya-Sistemleri Analizi**, Ender Abadoğlu, Nuri Ersoy (çev.), İstanbul: bgst Yayınları, 2011.

Weber, Max, **Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu**, 2. Basım, Zeynep Gürata (çev.), Ankara: Ayraç Yayınevi, 1999.

Yavuz, Hilmi, **Türkiye'nin Zihin Tarihi**, İstanbul: Timaş Yayınları, 2009.

Yazgıç, Kâmil, **Ahmet Mithat Efendi Hayatı Hatıraları**, Tan Matbaası, 1940.

Yazıcı, Nesim, "İbret", **TDVİA**, C. 21.

Yılmaz, Coşkun, "Siyâsetnâme", **TDVİA**, C. 37.

Süreli Yayınlar

Avcıoğlu, Gürcan Şevket, "Immanuel Wallerstein'ın Dünya Sistemi, Jeopolitik ve Jeokültür Kuramı", **Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, S. 1, 2014.

Çögürcü, İclal, "İktisadi Doktrinlerde Geçmişten Günümüze Girişimciliğin Önemi", **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Nu: 35, 2016.

Er, Perihan Hazel, "Girişimcilik ve Yenilikçilik Kavramlarının İktisadi Düşüncedeki Yeri: Joseph A. Schumpeter", **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 29/2013.

Ercan, Salih, İsmail Gökdeniz, "Girişimciliğin Gelişim Süreci ve Girişimcilik Açısından Kazakistan", **Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 49, Bahar 2009.

Filion, Louis Jacques, "From Entrepreneurship to Entreprenology", **Working Paper**, No: 5, 1997.

Formaini, Robert L., "The Engine of Capitalist Process: Entrepreneurs in Economic Theory", **Economic and Financial Review**, Forth Quarter, 2001.

Hebert, Robert F. ve Albert N. Link, "The Entrepreneur As Innovator", **Journal of Technology Transfer**, 31, 2006.

Korkmaz, Ferhat, "Ölümünün 100. Yılında Büyük Bir Romancıyı Anmak", **International Journal of Social Science**, V. 5, I. 5, October 2012.

Mirjam, Praag Van C., "Some Classic Views on Entrepreneurship", **De Economics**, 147, September 1999.

Okay, M. Orhan, "Teşebbüse Sarfedilmiş Bir Hayatın Hikâyesi", **Kitap-lık**, No: 54, Temmuz-Ağustos 2002.

Orman, Sabri, "Başlangıcından Osmanlı'ya İktisadi Düşünce Tarihinin İslami Kaynakları", **Divan**, 1999/1.

Öğüt, Adem, Aslan Şendoğdu ve Nahit Yılmaz, "Bilişimci Girişimcilik Tipolojisi Açısından Bilgi Yönetiminin İlkeleri", **Uluslararası Girişimcilik Kongresi**, Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, 25-27 Mayıs 2006.

Özvar, Erol, "Osmanlı Tarihini Dönemlendirme Meselesi ve Osmanlı Nasihat Literatürü", **Divan**, 1999/2.

Persky, Joseph, "The Ethology of Homo Economicus", **Journal of Economic Perspectives**, v. 9, No: 2, Spring 1995.

Şeref, Abdurrahman, "Ahmed Midhat Efendi", **Tarih-i Osmani Encümeni**, 18. Cüz, Şubat 1328.

İnternet Kaynakları

Mazak, Mehmet, "Sırmakeş Suyunun Yüzyıllık Öyküsü", http://mehmetmazak.net/makale/3/328-sirmakes-suyunun-yuzyillik-oykusu#.WTKJfWjyiUk.

Öztok, Güzin, "Ahmet Mithat Efendi Yalısı", http://www.3oda1salon.net/tarihi-yapilar/ahmet-mithat-efendi-yalisi-beykoz.

http://beykozskdernegi.tr.gg/Tarih%E7e.htm.